चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति। चाटकैरः।

❀ चटकाच्चेति वक्तव्यम् ❀ । चटकस्यापत्यं चाटकैरः।

❀ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ❀। चटकाया अपत्यं स्त्री चटका[1] ॥

गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति। गौधेरः। शुभ्रादिष्वयं पठ्यते, तेन गौधेयः – इत्यपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति। गौधारः।

आचार्यग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भवि-

पदमञ्जरी

चटकाया ऐरक् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंलिङ्गान्न प्रसज्यत इत्याह—*चटकाच्चेति वक्तव्यमिति*। एवं च पुंल्लिङ्गनिर्देश एव कर्त्तव्यः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव।

स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्य इति। *चटकाया अपत्यमिति*। चटकस्यापीति द्रष्टव्यम्। *चटकेति*। 'लुक्तद्धितलुकि' इति टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षणष्टाप् कर्तव्यः॥

आरगुदीचाम् ॥ *रका सिद्धत्वादिति*। 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः' इत्यवग्रहेऽपि नास्ति विशेषः। *ज्ञापकार्थं त्विति*। भावप्रधानो ज्ञापकशब्दः।

न्यासः

चटकाया ऐरक् ॥ चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेति। 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुकि कृते पुनष्टाप् कर्तव्यः। पुंल्लिङ्गादपि स्त्रियामिष्यत एव लुक्। एवम् 'चटकादैरक्' इत्येतत् सूत्रमासीत्, इदानीं प्रमादाच्च 'चटकायाः' इति पाठः॥

गोधाया ढ्रक् ॥ गौधेर इति। पूर्ववद् यलोपः।

आरगुदीचाम् ॥ आचार्यग्रहणं पूजार्थमिति। ननु चासत्याचार्यग्रहणे नित्य एवायं विधिः स्यात्, तथा चारकः पूर्वेण ढ्रका समावेशो न स्यात्। तद्विकल्पार्थमेवाचार्यग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह—वचनसामर्थ्यादिति। ढ्रगपि ह्युच्यते, आरगपि, तत्र

---

१. चटकेत्यस्याग्रे 'अजादित्वाट्टाप्' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

ष्यति। आरग्वचनमनर्थकम्, रका सिद्धत्वात्? ज्ञापकं त्वयम्—अन्येभ्योऽपि भवतीति। जाडारः। पाण्डारः॥

क्षुद्राभ्यो वा॥ १३१॥

ढ्रगनुवर्तते, न आरक्। क्षुद्राः=अङ्गहीना; शीलहीनाश्च। अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते। क्षुद्राभ्यो वापऽत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति। ढकोऽपवादः। काणेरः, काणेयः। दासेरः, दासेयः॥

पितृष्वसुश्छण्॥ १३२॥

पितृष्वसृशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः॥

ढकि लोपः॥ १३३॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति। पैतृष्वसेयः। कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः? एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य॥

पदमञ्जरी

ज्ञापनार्थमिति वा पाठ्यम्। *जाडारः, पाण्डार इति*। ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः॥

क्षुद्राभ्यो वा॥ अङ्गहीना इति। काणादयः। *शीलहीना इति*। अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः॥

ढकि लोपः॥ कथं पुनरित्यादि। ढग्विधौ टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानां ग्रहणाच्छुभ्रादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः। *एतदेवेत्यादि*। न ह्यसतो निमित्तभावः सम्भवति॥

न्यासः

वचनसामर्थ्यात् समावेशो भविष्यति। तस्मात् पूजार्थमेवाचार्यग्रहणम्। ज्ञापकं त्वित्यादि। रका सिद्धे यदारग्वचनं तद् ज्ञापनार्थम्। तेनैवं ज्ञायते—अन्येभ्योऽप्ययं भवति; अन्यथा ह्यारग्वचनमनर्थकं स्यात्, रकि सिद्धेः। तेन जडस्यापत्यं जाडारः, पाण्डार इति सिद्धं भवति, न ह्येतद्रका सिध्यति॥

क्षुद्राभ्यो वा॥ अर्थधर्मेणेति। अर्थस्य क्षुद्रत्वात्तदभिधायिन्योऽपि प्रकृतय उपचारेण क्षुद्रा इति निर्दिश्यन्ते॥

पितृष्वसुश्छण्॥ ढकि लोपः॥ कथं पुनरित्यादि। ढग्विधौ टाबादिस्त्रीप्रत्यया-

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

'पितृष्वसुः' इत्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति — छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिबाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

पदमञ्जरी

मातृष्वसुश्च ॥ *पितृष्वसुरित्येतदपेक्ष्यते इति* । चकारेणानुकृष्यत इत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योऽर्थः सम्पद्यते, तं दर्शयति—*पितृष्वसुर्यदुक्तमिति* । किं पुनस्तदित्याह— *छण् प्रत्ययो ढकि लोपश्चेति* । तेन 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति ढकि लोप एव प्राप्नोति, न तु छणिति न चोदनीयमिति भावः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोऽस्ति, दृश्यते हि— कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः = शृगालः ॥

न्यासः

न्तग्रहणात् पितृष्वसृशब्दस्य चास्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् । [ततो ढको भावमसम्भावयतः प्रश्नः । एतदेवेत्यादि । यदेतत् पितृष्वसृशब्दं प्रति ढको निमित्तत्वेनाश्रयणम् , एतदेव पितृष्वसृशब्दात् तस्य भावं ज्ञापयति । न ह्यसतो निमित्तभाव उपपद्यते ॥

मातृष्वसुश्च ॥ पितृष्वसुरित्येतदपेक्षत इति । इहापि 'अनन्तरस्य पितृष्वसुर्विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति लोप एवानन्तरः प्राप्नोति, न छण् ; व्यवहितत्वात् । उभयमपि चैतदिष्यते, तत्र यतो हेतोरेतद् द्वयमपि लभ्यते तमनेन दर्शयति – पितृष्वसुरिति । एतदिहापेक्ष्यमाणं ह्यर्थात् षष्ठ्यन्तं ज्ञायते यथा लोपविधौ, 'पितृष्वसुः' इति च षष्ठी, तेनायमर्थः सम्पद्यते—पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि, तेन छण् ढकि लोपश्च लभ्यते । उभयमपि ह्येतत् पितृष्वसुरुक्तम् ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ चतुष्पाद्भ्य इति । चत्वारः पादा आसामिति तास्तथोक्ताः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपः । इहाप्यर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । अत एवाह– चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्य इति । बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासाय । अणादीनामिति । आदिशब्देन ढगादीनां ग्रहणम् । कामण्डलेय इत्यादि । कमण्डलू-शुन्तिबाहू-जम्बुशब्दाश्चतुष्पाज्जातिवाचिनः, तेषाम् 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युवर्णलोपः ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति। अणादीनामपवादः। गार्ष्टेयः। हार्ष्टेयः।

गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वेणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम्।

गृष्टि। हृष्टि। हलि। बलि। विश्रि। कुद्रि। अजबस्ति। मित्रयु[1]॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७॥

राजन्–श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति। यथाक्रममणिञोरपवादः। राजन्यः। श्वशुर्यः।

❀ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ❀। राजन्यो भवति, क्षत्त्रियश्चेत्। राजनोऽन्यः॥

पदमञ्जरी

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ *अणादीनामिति*। आदिशब्देन ढकः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजबस्ति-मित्रयुशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणाम् 'इतश्चानिञः' इति ढकः।

गृष्टिशब्दो य इति। सकृत्प्रसूता स्त्री सर्वेव गृष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः। अपर आह—सकृत्प्रसूतत्वसाधर्म्येणाचतुष्पदीष्वपि गौणो गृष्टिशब्द इति॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ *क्षत्त्रियजातिश्चेदिति*। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्षत्त्रियजातिश्चेद् गम्येतेत्यर्थः। *राजन्य इति*। 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः। *राजनोऽन्य इति*। स पुनर्वैश्याशूद्रयोरुत्पन्नः, 'अन्' इति प्रकृतिभावः॥

न्यासः

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ अणादीनामपवादः। आदिशब्देन ढकः। बहुवचननिर्देशस्तु प्रकृतिभेदेन तयोर्भेदस्य विवक्षितत्वात्। तत्राजबस्ति—मित्रयुशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणाम् 'इतश्चानिञः' इति ढकः॥

राजश्वशुराद् यत् ॥ क्षत्त्रियजातिश्चेदिति। प्रत्ययान्तेन यदि क्षत्त्रियजातिर्गम्यते एवं यद् भवति। यो ह्यपत्यमेव राज्ञो न क्षत्त्रियजातिस्तत्राणेवौत्सर्गिको भवति। एतच्च 'वा' इत्यस्येहानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानाल्लभ्यते। राजन्य इति। 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः। राजन इति। अत्रापि 'अन्' इति प्रकृतिभावः।

---

१. फलि, अलि, इष्टि—एतेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

क्षत्राद्घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वपदप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दा-

पदमञ्जरी

क्षत्राद्घः ॥ *घप्रत्ययो भवतीति* । घशब्द एव, न तरप्तमपौ; अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपोर्ग्रहणात्प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च 'तुग्राद्घन्', 'घच्छौ च' इति घन्घचाववकाशौ, तत्रापि संज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपात्तः । अनुबन्धस्तु संज्ञ्यर्थ इति सम्भवात्, 'ङमुण्नित्यम्' इतिवत् । 'किमिदम्भ्यां वो घः' इत्यत्रापि तरप्तमपोरेवादेशत्वं विज्ञायेत । *अयमपि जातिशब्द एवेति* । राजन्यजात्यभिधाने घो भवति, वैश्याशूद्रयोरुत्पादिते तु इञेवेत्यर्थः ॥

कुलात्खः ॥ *उत्तरसूत्र इत्यादि* । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनम्—आढ्यकुलादेर्मा भूदिति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवाढ्यकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यः—नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे प्रवर्तत इति । तेनात्र तावत्तदन्तस्य ग्रहणम् 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र स्वरूपमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि ग्रहणम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकम्—'प्रातिपदिकश्रुतिमती परिभाषा कुशलशब्दे न प्रवर्तते'

न्यासः

क्षत्राद् घः ॥ घप्रत्ययो भवतीति । घशब्द एव, न तु तरप्तमपा इति वेदितव्यम् । कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता 'घः' इति तरप्तमपोरियं संज्ञा, संज्ञा चोच्चारिता संज्ञिनं सम्प्रत्याययतीति तयोरेव ग्रहणं युक्तम् ? नैष दोषः; प्रत्ययविधौ यत्र 'घः' इति श्रूयते, तत्र स्वरूपस्य ग्रहणं भवति; ज्ञापकाद् । यदयं प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशं शास्ति, तज् ज्ञापयति—यत्र प्रत्ययविधौ घः श्रूयते तत्र स्वरूपमेव गृह्यत इति । न हि संज्ञिनोर्ग्रहणेन प्रत्ययादेर्घः सम्भवति ॥

कुलात्खः ॥ उत्तरसूत्र इत्यादि । उत्तरसूत्रे हि पूर्वपदप्रतिषेधाद् यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति, साऽत्र नोपतिष्ठत इत्येषोऽर्थो ज्ञायते । यदि ह्युपतिष्ठेत, तदा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव स पूर्वपदान्न भविष्यतीत्यपूर्वपदादिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सामान्यापेक्षञ्च ज्ञापकम्; तेन 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन', 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेष्यते'—इत्येतयोर्द्वयोरपीह परिभाषयोरुपस्थानं न भवति । ततश्च कुलशब्दान्तं प्रातिपदिकं केवलश्च कुलशब्दो गृह्यते ॥

न्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति। आढ्यकुलीनः। श्रोत्रियकुलीनः। कुलीनः॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥

'कुलात्' इत्येव। अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदम्, समाससम्बन्धिपूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते। अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्, ढकञ् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति। कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः।

पदग्रहणं किम्? बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात्। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः॥

पदमञ्जरी

इति, तेन 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यस्या अप्यप्रवृत्तिः। *कुलीन इति* उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्केवलादप्यनेन खो भवति। प्रशस्तो वंशः = कुलम्, तस्यापत्यं तत्प्रभवस्यापत्यमित्यर्थः॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे रूढ,: न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्गः? इत्यत आह—*समाससम्बन्धिन इत्यादि*। समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथञ्चित्सम्बन्धि भवति, द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात्। व्यवस्थावचनस्तु नैवात्र शङ्कनीयः; पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे रूढत्वात्। तेन 'देवदत्तः कुलीनः' इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या।

बहुच्पूर्वादपीति। अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुचा सपूर्व इति,

न्यासः

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ ननु पूर्वशब्दोऽवयववचनः; न च कुलशब्दस्य पदान्तरमवयव उपपद्यते; पृथग्भूतत्वात्, अनारम्भकत्वाच्च, ततो व्यवच्छेद्याभावादपूर्वपदादित्ययुक्तमेतत्कुलशब्दस्य विशेषणम्? इत्याह—समाससम्बन्धीत्यादि। समासे सत्येतद् भवति—पूर्वपदम्, उत्तरपदमिति। तस्मात् समाससम्बन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते—अविद्यमानं समाससम्बन्धि पूर्वपदं यस्येति। कस्य चाविद्यमानम्? यः समासस्यान्तर्भूतो न भवति केवलः कुलशब्दः, तेन केवलात् कुलशब्दादयं विधिरित्युक्तं भवति। अथ व्यवस्थावाच्येव पूर्वशब्दः कस्मान्नाश्रीयते? अशक्यत्वात्। तत्र ह्याश्रीयमाणेऽविद्यमानं पूर्वपदं यस्मात् कुलशब्दात् सोऽपूर्वपदशब्देनोच्यते। ततश्च देवदत्तः कुल्यो देवदत्तः कौलेयक इति वाक्ये यड्ढकञौ न स्याताम्; देवदत्तशब्दस्येह पूर्वपदस्य विद्यमानत्वात्।

पदग्रहणं किमिति। अपूर्वादित्येवं कस्मान्नोक्तम्, एवमपि हीष्टं सिध्यति, लघु च

महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते। महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः, पक्षे खः। माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तेः खश्च। दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति। चकाराच्छश्च। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः। तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव। सपत्नीशब्दा-

पदमञ्जरी

ततः प्रत्ययो न स्यात्। किञ्च– देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्। तस्माद्वृद्धिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

व्यन्सपत्ने ॥ ननु च 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गो व्युत्पादितः, तत्कथं पुंल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह—*सपत्नशब्द इत्यादि*। *इवार्थ इति*।

न्यासः

सूत्रं भवतीति मन्यते। बहुच्पूर्वपदादपि यथा स्यादिति। 'अपूर्वात्' इत्युच्यमाने बहुच् पूर्वं यत् प्रातिपदिकं बहुजस्य पूर्वं इति ततः प्रत्ययो न स्यात्। पदग्रहणे तु सति ततोऽपि भवति; तस्यापूर्वपदत्वात्। बहुकुल्य इति। ईषदसमाप्तं कुलमिति 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुच्। बहुकुलस्यापत्यं बहुकुल्यः ॥

महाकुलादञ्खञौ॥ दुष्कुलाड् ढक्॥ स्वसुश्छः॥ भ्रातुर्व्यच्च॥ तकारः स्वरार्थ इति। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं यथा स्यात् ॥

व्यन्सपत्ने॥ ननु 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गो व्युत्पादितः, तत् कथं सपत्न इति प्रयोगः पुंल्लिङ्गस्य युज्यत इत्याह—सपत्नशब्दः शत्रुपर्याय

दपरेऽकारमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव – पाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्ठकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।

रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष[1] ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

पदमञ्जरी

साद्दश्ये, यथा पत्नी दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्साद्दश्यम् । *समुदायेन चेदिति* । एतेन समुदायार्थः सपत्नो न प्रकृत्यर्थः, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति । अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपत्नः कस्मान्न भवति ? तत्राह—*अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति* । एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति—*पाप्मना भ्रातृव्येणेति* । न हि पाप्मा भ्रातुष्पुत्रो भवति, अतः सपत्नमात्रे भ्रातृव्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोऽत्र नास्ति। किञ्च, योऽपि सपत्नो भ्रातुरपत्यं सम्भवति, सोऽप्याद्युदात्ताद् भ्रातृव्यशब्दात्सपत्नरूपेणैव प्रतीयते, नापत्यरूपेण। तथा च भ्रातृव्यो भ्रातृव्य इति सहप्रयोगोऽपि व्यन्व्यदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठूक्तम्—'अपत्यार्थो नास्त्येव' इति ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ *ढगादीनामपवाद इति* । तत्र रेवतीशब्दो ङीषन्तः, अश्व, मणि, द्वारशब्दोपपदात्पालयतेः कर्मण्यणि ङीप्, तेषु ढक्प्राप्तः । 'वञ्चु प्रलम्भने', अस्माद्वृकोपपदात् 'कर्त्तर्युपमाने' इति णिनिः, अस्मादण्प्राप्तः वृककर्णदण्डोपपदाद् ग्रहेः 'कर्मण्यण्', कुक्कुटस्येवाक्षिणी यस्य स कुक्कुटाक्षः, एष्विञ् प्राप्तः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह—*अपत्यं*

न्यासः

इत्यादि । इवार्थे इति । इवार्थः = साद्दश्यम् । यथैव हि सपत्नी दुःखहेतुः, तथा शत्रुरपीति । यः सपत्नीव सपत्नः स उच्यते ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ यथायोगमित्यादि ॥ तत्राद्यानां चतुर्णां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद् ढकोऽपवादः, वृकवञ्चिन्—इत्यस्याणः, शेषाणामकारान्तत्वादिञः ॥

---

१. वृकबन्धु, चामरग्राह, ककुदाक्ष— अत्रैते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' गृह्यते। गोत्रं' या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने। पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा। गार्ग्या अपत्यं गार्गो

पदमञ्जरी

पौत्रेति। लौकिकस्य त्वपत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात् 'तत्स्त्रियाः' इत्येव ब्रूयात्, तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात्। *गार्गं इति*। गार्गीशब्दो 'यञश्च' इति ङीबन्तः, तस्य 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्त्र्यभिधायिनः प्रत्ययः, 'यस्येति च', 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इत्यल्लोपयलोपौ। *ग्लौचुकायन इति*। ग्लुचुकस्यापत्यम् 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' इति फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, णस्य णित्करणमत्र वृद्ध्यर्थम्, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात्। इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, 'वतण्डाच्च लुक् स्त्रियाम्' वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जाल्म इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते 'लुक् स्त्रियाम्' इत्यस्य 'गोत्रेऽलुगचि' इति प्रतिषेधाद्वातण्ड्यशब्दादेव प्रत्ययः। इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गा, सा भार्या यस्य स गार्गाभार्य इति 'जातेश्च' इत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यपत्यमात्रं गृह्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनम्। किञ्च— गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः, 'अस्त्रियाम्' इति युवसंज्ञाया निषेधाद्गोत्रसंज्ञैवावतिष्ठते, तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमान्नैव गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गा, नतरां गार्गाभार्यः।

अपर आह—अस्ति गार्गा, कथम्? गार्ग्या अपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रम्; न हि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावाद् 'एको गोत्रे' इति नियमाभावः, ततश्च णस्य भावादस्ति गार्गेति।

न्यासः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यत इति। न लौकिकमपत्यमात्रम्, तद्ग्रहणे हि गोत्रग्रहणमनर्थकं स्यात्। अपत्याधिकारादेव तद्ग्रहणस्य लब्धत्वादिति भावः। पितुरसंविज्ञान इति। अप्रसिद्धौ। तस्य पितुरसंविज्ञानप्रदर्शनार्थं मात्रा यो व्यपदेशोऽस्ति तेन कुत्सा स्यात्। गार्गो जाल्मो गार्गिक इति। गर्गशब्दाद् गोत्रे गर्गादियञन्ताद् 'यञश्च' इति ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति लोपे[1] सति यकारस्य गार्गी

१. वस्तुतस्तु 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इत्यनेनात्र यलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः।

जाल्मः, गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः, ग्लौचुकायनिकः । 'गोत्राद्यूनि' इति यूनि प्रत्ययो भवति ।

गोत्रमिति किम् ? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सन इति किम् ? गार्गेयो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

'कुत्सने' इत्येव । 'सौवीरेषु' इति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात् सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक्प्रत्ययो भवति, कुत्सने गम्यमाने । भागवित्ते- र्भागवित्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पक्षे यथाप्राप्तं

पदमञ्जरी

ये तु नास्ति गार्गेत्याहुः, ते मन्यन्ते—मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति; अपातहेतुत्वात् । ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्या पत्यं भवत्येव, 'पौत्रप्रभृतिग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणम्, तेन गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वाद् 'एको गोत्रे' इति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति । वृत्तौ तु कचित्पठ्यते—*गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति* । तदप्यस्मिन्नेव पक्षे घटते, तदाह—*गार्ग्या अपत्यं पुमान्युवा भवति गार्गेयो माणवक इति* । मातामहादेरुप- लक्षणार्थोऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ अत्र 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धं गृह्यते, न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितम् । उत्तरसूत्रे हि वक्ष्यति—फिञो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति । *सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेष- णमिति* । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्रत्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः । *वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति* । इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य

न्यासः

इति स्थिते णठकौ । ग्लौचुकायन इत्यादि । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति फिन्, ततः 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष, ततो णठकौ ।

कारिकेय इति । कारकशब्दाण्ण्वुलन्तात् टाप् । कारिकाशब्दोऽयं गोत्रे न वर्त्तते, ततो ढगेव भवति । औपगविरिति । उपगोरपत्यं गोत्रं पुमान्, अण्, तदन्तादिञेव भवति । अत्र केनचित् प्रतिषिद्धाचरणादिना कुत्सा वेदितव्या । गार्गेयो माणवक इति । अत्र पितरि विज्ञाते मातुः परिज्ञानार्थं तन्मात्रा व्यपदेशः क्रियत इति नास्ति कुत्सा, तेन ढगेव भवति ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणमिति । सौवीरेषु यद् वृद्धं सौवीरगोत्राभिधायि यद् वृद्धमित्यर्थः । भागवित्तेरित्यादि । भगवित्तस्यापत्यं

फक् – भागवित्तायनः । पक्षे – तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः– आकशापेयः, तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे – आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठग्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् ।

पदमञ्जरी

ग्रहणे घटते, अन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं तस्मादिति वक्तव्यम् । *भागवित्तायन इति* । 'यञिञोश्च' इति फक् । तृणबिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकोऽण् तार्णबिन्दवः, ततष्ठक् । पूर्वठग्ग्रहणं णेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् ।

भागपूर्वपदो वित्तिरिति । वित्त्यन्त इत्यर्थः । भागवित्तिशब्द इति यावत् । *गोत्राट्ठग्बहुलं तत इति* । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाद्बहुलं यष्ठगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्तिप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति, नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः ।

ननु गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते, यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव, तत्किमर्थं वृद्धग्रहणम्? अत आह–*वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति* । तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रिया

न्यासः

गोत्रम्, 'अत इञ्', तदन्तात् ठक्–भागवित्तिकः । भागवित्तायन इति । 'यञिञोश्च' इति फक् । तृणबिन्दोरपत्यमौत्सर्गिकोऽण् तार्णबिन्दवः, ततष्ठक्—तार्णबिन्दविकः । पूर्वसूत्रे ठक् चानुकृष्ट इतीह नानुवर्त्तत इति पुनष्ठग्ग्रहणं णस्य निवृत्त्यर्थम् । वापूर्वकं हि ठग्ग्रहणं णप्रत्ययेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् ।

भागपूर्वपदो वृत्तिरित्यादि । येभ्योऽनेन सूत्रेण ठगिष्यते, त एतेन श्लोकेन परिगण्यन्ते । 'भाग' इत्येतत् पूर्वपदं यस्य वृत्तिशब्दस्य स तथोक्तः । अयं तावदेको भागवित्तिः, द्वितीयस्तार्णबिन्दवः, तृतीयस्त्वाकशापेयः—य एते त्रयः शब्दाः, गोत्रे ठग् बहुलं तत इति । सौवीरगोत्रवचनान्तात् प्रातिपदिकाद् बहुलं यष्ठगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्तिप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्यो भवति, नान्येभ्य इत्यर्थः ।

अथ वृद्धग्रहणं किमर्थम्, यावता पूर्वसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते, सौवीरग्रहणेनैव विशेषयिष्यामः; यच्च सौवीरगोत्रे वर्त्तते प्रातिपदिकं भागवित्यादिकं तद् वृद्धमेव, ततो निवृत्त्यभावादपार्थकं वृद्धग्रहणम्? इत्याह—वृद्धग्रहणमित्यादि । तद्धि गोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणम्, अतस्तस्मिन्ननुवर्त्तमाने विशेष्यायाः स्त्रिया अनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात्

सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाल्मः । 'कुत्सने' इत्येव – भागवित्तायनो माणवकः ।

बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यारभ्य चत्वारो योगाः – तेषु प्रथमः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरगोत्रे एव, मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेश्छ च ॥ १४९ ॥

'कुत्सने' इत्येव, 'सौवीरेषु' इति च । 'फेः' इति फिञो ग्रहणम्, न फिनः; वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये

पदमञ्जरी

विशेषणम्, अतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तेत, वृद्धग्रहणसामर्थ्यात्तु गोत्रग्रहणमेवानुवर्तते, न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणेऽसमञ्जसोऽयं ग्रन्थः स्यात् । *औपगविरिति* ।

ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति ? तन्न; न हि सूत्रकारोऽर्वाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहण एव कर्त्तव्ये यद्बहुलग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह—*बहुलग्रहणमित्यादि* । वैचित्र्यमेव दर्शयति—*गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येति । तत्रान्त्यः सौवीरगोत्र एवेति* । अयमेवार्थो यत्नसाध्यः ॥

फेश्छ च ॥ *यमुन्दश्चेत्यादि* । अत्र वार्ष्यायणीति शब्दरूपापेक्षाया नपुंसक-

न्यासः

तन्निवृत्त्यर्थं वृद्धग्रहणम् । गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तिष्यते; तस्यैव स्वरितत्वात्, न स्त्रीति— एतद्व्याख्येयं भवति । व्याख्यानाच्च लघु वृद्धग्रहणमेव ।

औपगविरिति । अणन्तादिञ् । ननु च परिगणनं कृतम्, तत् कथमौपगवशब्दात् ठक्प्रसङ्गः ? सौवीरग्रहणे सति तत्परिगणनम् । तथा हि – भागवित्तिप्रभृतयः सौवीरगोत्राभिधायिन एव परिगणिताः । तत्रासति सौवीरग्रहणे औपगवशब्दादपि प्रसज्यते— भागवित्तायन इति । पूर्ववत् फक् ।

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम्, न वाग्रहणमेव क्रियेत, तेनापि हि भागवित्तिको भागवित्तिकायन इत्यादि सिध्यत्येव ? इत्यत आह—बहुलग्रहणमित्यादि । वाग्रहणाद् विकल्पमात्रं लभ्यते, न तूपाधिवैचित्र्यम् । बहुलग्रहणे तु तदपि । तस्मादुपाधीनां विशेषणानां वैचित्र्यम् = नानाप्रकारता यथा स्यादित्येवमर्थं बहुलग्रहणम् । तदेवोपाधिवैचित्र्यं दर्शयितुमाह—गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येत्यादि । सुखावबोधम् ॥

फेश्छ च ॥ यमुन्दश्चेत्यादि । येभ्योऽनेन सूत्रेण छठकाविष्येते, तेषामनेन

छः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने। यमुन्दस्यापत्यम् – 'तिकादिभ्यः फिञ्', तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकः। कुत्सन इत्येव – यामुन्दायनिः। फिञन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितः' इति लुक्। सौवीरेष्वित्येव – तैकायनिः।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत्॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ १५०॥

सौवीरेषु, इत्येव। 'कुत्सने' इति निवृत्तम्। 'फाण्टाहृति' 'मिमत' – शब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः। फकोऽपवादः। अल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति। फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतायनिः। मैमतः,

पदमञ्जरी

निर्देशः। *फिञ इति*। फिञन्ता इत्यर्थः। *स्मृता इति*। एते त्रयः फिञन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः। *सौवीरेषु च कुत्सायामिति*। पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयान्न पठितः। बहुलग्रहणात्सिद्धोऽयमर्थः पूर्वं वृत्तिकृता दर्शितः, इदानीं तु *श्लोकवार्त्तिककारेणे*त्यपौनरुक्त्यम्। सुयामशब्दोऽपि तिकादिः। वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः। अयमपि तिकादिरेव, 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य'[1] इति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ *तेन यथासंख्यमिह न भवतीति*। एवं च

न्यासः

श्लोकेन परिगणनं क्रियते, तत् तु बहुलग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यत इत्येवं तद्वेदितव्यम्। यमुन्दमुद्दिश्य वृत्तिकारेणैवोदाहरणं दर्शितम्। इतरयोस्तु दर्शयामः—सुयाम्नोऽपत्यं फिञ्-सौयामायनिः, तस्यापत्यं सौयामायनिकः। वृषस्यापत्यं फिञ्, तस्य 'दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य' इति वचनादायन्नादेशे कृते युडागमः—वार्ष्यायणिः, तस्यापत्यं वार्ष्यायणीयः, वार्ष्यायणिकः। एते यमुन्दादयः शब्दाः फिञः स्मृताः = फिञन्ता विज्ञाताः। 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' इत्यादयश्चत्वारो योगाः। तत्राद्यः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरेष्वेव। मध्यमौ तु द्वौ सौवीरेषु कुत्सायाञ्च शब्दवित्स्मरेत्=जानीयात्॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ अल्पाच्तरस्येत्यादि। मिमतशब्दोऽयमल्पाच्तरः, तस्य 'अल्पाच्तरम्' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते यः परनिपातः स लक्षणव्यभिचारचिह्नं

१. अत्र 'कोसलमीर', 'युद्धादिष्टस्य' इति च मुद्रितः पाठोऽसाधुः।

मैमतायनिः। सौवीरेष्वित्येव — फाण्टाहृतायनः। मैमतायनः। फाण्टाहृतेः 'यञिञोश्च' इति फक्। मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

'सौवीरेषु' 'बहुलम्' इति च निवृत्तम्। 'कुरु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कौरव्यः। गार्ग्यः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति। स तु क्षत्त्रियात्तद्राजसंज्ञकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम्; अयं तु श्रूयत एव — कौरव्याः। कौरव्यशब्दस्य क्षत्त्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात्फिञपि भवति। कौरव्यायणिः।

पदमञ्जरी

कृत्वा णस्य णित्करणमर्थवद्भवति, तद्धि मिमतशब्दे वृद्ध्यर्थम्। यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेर्वृद्धत्वाण्णित्करणमनर्थकं स्यात्। इह तु फाण्टाहृताभार्य इति गार्गीभार्य इतिवत्पुंवद्भावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यम्। यथा तु वार्त्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेष्यते, यथाह—'फाण्टाहृतेर्णस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्', 'प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु', 'उक्तं वा' इति॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ ननु च 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इत्येव कुरुशब्दाण्ण्यः सिद्धः, किमर्थमिह पठ्यते? अत आह—*कुरुशब्दादपरोऽपीति*। सत्यमपरोऽपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति। *स तु क्षत्त्रियादि*त्यनेनार्थभेदमाह। *तद्राजसंज्ञक* इत्यनेन रूपभेदमाह। *तिकादिषु पाठादिति*। कुरुकौरव्यशब्दौ द्वावपि पठ्येते।

न्यासः

सूचयति। यथेदं पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचरति = स्वविषये न प्रवर्त्तते, तथा यथासंख्यलक्षणमपीति यथासंख्यं न भवति। अत एवैकैकस्मात् प्रत्ययद्वयं सिद्धं भवति॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ कौरव्य इति। 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः। कुरुनादिभ्यो ण्य इत्यादि। किमर्थम् पुनः कुरुशब्दादपरोऽपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, यावतानेनैव सिद्धम्, तदेव हि रूपम्, स एव च स्वरः? इत्यत आह—स तु क्षत्त्रियादिति। अनेनार्थभेदं दर्शयति। स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्' इत्यधिकारात् क्षत्त्रियाद्भवति, अयं तु ततोऽन्यतः। ततश्चैकः क्षत्त्रियापत्यो भवति, अपरस्त्वक्षत्त्रियापत्य इति स्पष्ट एवार्थभेदः। रूपविशेषोऽपि बहुषु विद्यत इति दर्शयन्नाह—तद्राजसंज्ञक इत्यादि। तस्य हि तद्राजसंज्ञकत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यादिना बहुषु लुका भवितव्यम्—कुरव इति। अयं तु श्रूयत एव कौरव्या इति।

रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः। त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः। कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः।

केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः। पुंवद्भावो न भवति; स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात्।

'वेनाच्छन्दसि' इति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति? छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः।

वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जं-

पदमञ्जरी

कारिणस्तु रथकारशब्दादिति। कारिणः = शिल्पिनः। रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते।

तस्य पुंवद्भावो न भवतीति। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति विधीयमानः, यदि हि स्यात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात्। कस्मान्न भवतीत्याह—*स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यादिति*। पुंल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि सिद्धः प्रत्ययः, पुंल्लिङ्गात्त्वनभिधानान्न भविष्यतीति भावः।

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे—*वामरथशब्द इत्यादि*। तस्येति प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम्। *कण्वादिवदिति*। केवलानां तेषां कस्यचित्कार्यस्याविधानाद्यञन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं तस्याति-

न्यासः

रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र रथकारशब्दश्चास्त्येव जातिवचनः, अस्ति च कारिवचनः, तदिह तयोः कतरः पठ्यते? इत्याह—रथकारशब्दोऽत्र पठ्यत इत्यादि। अथ कारिवचनोऽपि कस्मान्न पठ्यते? इत्याह—कारिणस्त्वित्यादि। यो हि कारिवचनो रथकारशब्दः, तत उत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः, तत् किमत्र तस्य पाठेन!

पुंवद्भावो न भवतीति। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति यः पुंवद्भावः प्राप्नोति, स केशिनीशब्दस्य न भवति। यदि स्यात्, 'नतद्धिते' इति टिलोपे कृते 'कैश्यः' इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। कस्मान्न भवति? इत्याह—स्त्रीप्रत्ययस्य निर्देशसामर्थ्यादिति। यदि हि पुंवद्भावः स्यात्, स्त्रीप्रत्ययेनास्य निर्देशोऽनर्थकः स्यात्, पुंल्लिङ्गमेवैनं पठेद्। पुंल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि प्रत्ययः सिध्यति। ननु च पुंल्लिङ्गनिवृत्त्यर्थः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य पाठः स्यात्? नैतदस्ति; अनभिधानादेव हि पुंल्लिङ्गान्न भविष्यति।

तस्य कण्वादिवदिति। अपत्याधिकारेऽयमतिदेशो भवन् कण्वादिभिरपत्यप्रत्ययान्तैर्विज्ञायते। कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तःपातिनः, तेन यञन्तानां कण्वादीनां यत् कार्यं

यित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते। बहुषु – वामरथाः। स्त्री – वामरथी। वामरथ्यायनी। युवा–वामरथ्यायनः। वामरथ्यस्य छात्त्रा वामरथाः। वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानि। स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति, नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम्।

कुरु। गर्ग। मङ्गुष। अजमारक। रथकार। वावदूक। ॐ सम्राजः क्षत्त्रिये ॐ। कवि। मति। वाक्। पितृमत्। इन्द्रजालि। दामोष्णीषि। गणकारि। कैशोरि। कापिञ्जलादि। कुट। शलाका। मुर। एरक। अभ्र। दर्भ। केशिनी। ॐ वेनाच्छन्दसि ॐ। शूर्पणाय। श्यावनाय। श्यावरथ। श्यावपुत्र। सत्यङ्कार। वडभीकार। शङ्कु। शाक। पथिकारिन्। मूढ। शकन्धु। कर्तृ। हर्तृ। शाकिन्। इनपिण्डी[1] ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥

पदमञ्जरी

देशः। *लुगादिकमिति।* कण्वादिषु यञन्तेषु दृष्टमात्रस्य कार्यस्यातिदेशः, न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह। तेन लुगादिकमप्यतिदिश्यते, न तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्येव प्रत्ययविधिः। *वामरथा इति।* 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक्। यञश्च 'प्राचां ष्फ तद्धितः', यूनि 'यञिञोश्च' इति फक्; शैषिकेष्वर्थेषु छे प्राप्ते 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इति चाण् भवति। *सम्राजः क्षत्रिय इति।* सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यो भवति, क्षत्त्रियश्चेत्; साम्राजोऽन्यः ॥

न्यासः

तद् वामरथ्यस्य स्वरवर्जं भवतीत्ययं भवति। लुगादिकमिति। आदिशब्देन ङीबादिकं गृह्यते। कण्वादीनामपत्यप्रत्ययस्य 'यञञोश्च' इति बहुषु लुग् भवति। स्त्रियां 'यञश्च' इति ङीप्। 'प्राचां ष्फ तद्धिते' इति ष्फप्रत्ययः स्त्रियामेव। 'यञिञोश्च' इति फक्। शैषिकेष्वर्थेषु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् 'तस्येदम्' इत्यर्थविवक्षायाम्। 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञाम्' इत्यण्। एतानि कार्याणि यथा कण्वादीनां भवन्ति तथा वामरथ्यस्यापि। एषां वामरथा इत्यादीनि यथाक्रममुदाहरणानि। नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वमिति। यथा कण्वादीनां यञन्तानां ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्, न तथा वामरथ्यस्य, किं तर्हि?

---

१. अत्र–विस्फोटक, काक, स्फाण्टक, शाकिन्, घातकि, धेनुजि, बुद्धिकार, एतेऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कारिशब्दः कारूणां तन्तुवायादीनां वाचकः। कारिषेण्यः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिभ्यः – तान्तुवाय्यः। कौम्भकार्यः। नापित्यः॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इञपरो विधीयते। सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन। कारिषेणिः। हारिषेणिः। लाक्षणिः। तान्तुवायिः[1]। कौम्भकारिः।

वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम्।

पदमञ्जरी

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ लक्षणेति स्वरूपग्रहणमित्याह—*लक्षणशब्दादिति*। कारीत्यर्थग्रहणमित्याह—*कारिवचनेभ्यश्चेति*। साधु कुर्वन्तीति कारिणः = शिल्पिनः। *नापित्य इति*। प्राचां मते ण्य उदाहृतः। उदीचां तु मते परत्वाद् 'उदीचां वृद्धात्' इति फिञेव भवति—नापितायनिरिति॥

उदीचामिञ् ॥ *ताक्ष्ण इति*। 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः। *ताक्षण्य*

न्यासः

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमेव भवति। सम्राजः क्षत्त्रिये इति। सम्राजः क्षत्त्रिये ण्यो भवति, सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः। अन्यत्राणेव—साम्राजः॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च॥ अत्र ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाल्लक्षणशब्दस्य स्वरूपग्रहणम्। अत एवाह—लक्षणशब्दादिति। कारीत्यर्थग्रहणम्। तत्रार्थे कार्यस्याभावात् तद्वाचिनः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—कारिवचनेभ्यश्चेति। यथा लक्षणशब्दस्य स्वरूपग्रहणं तथा कारिशब्दस्य कस्मान्न भवति? शिवादिषु तक्षन्निति पाठात्। अस्य हि कारिलक्षणमिञं बाधितुं तत्र पाठः। यदि च कारिशब्दस्येह स्वरूपग्रहणं स्यात्, तक्षन्शब्दादिभ्यः प्राप्तेरसम्भवादुत्सर्गेणैवाणा भवितव्यमिति तस्य शिवादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्। अर्थग्रहणे त्वनेन प्राप्तस्येञो बाधनार्थस्तत्र पाठो युज्यते॥

उदीचामिञ्॥ वचनसामर्थ्यादित्यादि। ण्योऽप्युच्यते, इञपि, वचनसामर्थ्यादेवान्तरेणाचार्यग्रहणं तयोः समावेशे सिद्धे यदाचार्यग्रहणं क्रियते तद्वैचित्र्यार्थम्।

---

१. 'तौन्नवायिः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

तक्षन्शब्दः शिवादिः, तेनाणायमिञ् बाध्यते, न तु ण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्णः । ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

'तिक' – इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च क्षत्रियवचनः; औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् ।

यस्तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः', तदन्ताद् इञेव भवितव्यम्; तथा च 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इत्यत्रोदाहृतम्—कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति ।

पदमञ्जरी

इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । इह 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यो वा' इति वक्तव्यम्, नार्थोऽनेनेञ्वचनेन, नापि शिवादिषु तक्षन्शब्दस्य पाठेन, ण्ये हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भवतीति तक्ष्णः 'प्राग्दीव्यतोऽण्', अन्येभ्यश्च 'अत इञ्' भविष्यति ? नैवं शक्यम्; एवं हि जातसेनादिभ्य ऋष्यादिलक्षणोऽण् प्राप्नोति ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ *क्षत्रियवचन इति* । यः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति व्युत्पादितः । *औरशशब्देनेति* । उरसा शेते उरशः क्षत्रियः, पृषोदरादित्वाद्रूपम्, तस्यापत्यम् 'जनपदशब्दात्क्षत्रियात्' इत्यञ् ।

किं पुनरेवं प्रयत्नेन क्षत्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायते ? इत्यत्राह—*तथा चेति* । *उदाहृतमिति* । पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः ।

न्यासः

आचार्यग्रहणस्यातिरिच्यमानत्वादयमर्थो लभ्यते, ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं भवतीति कृत्वा । ननु च पूजार्थमाचार्यग्रहणं स्यात् ? नैतदस्ति, एवं हि प्राचामपि ग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । तेऽपि हि सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञं न स्मरन्ति । तक्षन्शब्द इत्यादिना वैचित्र्यं दर्शयति । ताक्ष्ण इति । शिवाद्यणि कृते 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः ताक्षण्य इति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ कौरव्यशब्दः पठ्यत इत्यादि । कौरव्यशब्दोऽयमस्त्येव क्षत्रियगोत्रवचनो यः 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तः, अस्ति ब्राह्मणादिगोत्रवचनो यः 'कुर्वादिभ्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तः; तयोरिह पूर्वो गृह्यते । कुत एतत् ? औरसशब्देन साहचर्यात् । औरशशब्दोऽयम् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञ्प्रत्ययान्तः, तेनासौ

तिक। कितव। संज्ञा। बालशिख। उरस्। शाट्य। सैन्धव। यमुन्द। रूप्य। ग्राम्य। नील। अमित्र। गौकक्ष्य। करु। देवरथ। तैतिल। औरस। कौरव्य। भौरिकि। भौलिकि। चौपयत। चैटयत। शैकयत। क्षैतयत। ध्वाजवत। चन्द्रमस्। शुभ। गङ्गा। वरेण्य। सुया-

पदमञ्जरी

तिक्नोतेरिगुपधात्कः, *तिकः*। किं तवास्तीति प्रवर्त्तते *कितवः*, पृषोदरादिः। सम्पूर्वाज्जानातेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, स्त्रियां टाप्, *संज्ञा*। बालैर्बद्धा शिखास्य स *बालशिखः*। द्वौ शब्दावित्यन्ये, बलतेर्णिजन्तादच् *बालः*, तस्य बालायनिः। *शिखा*शब्देन तद्वान् लक्ष्यते, शैखायनिः। *उरश*शब्दो व्युत्पादितः। 'शट कुत्सायाम्' पचाद्यच्, ततो गर्गादित्वाद्यञ्—*शाट्यः*, ततो यूनि फिञ्। सिन्धुशब्दाद् 'द्व्यञ्मगध' इत्यण्, *सैन्धवः*, अत्रापि यूनि फिञ्। यममुनत्तीति *यमुन्दः*, शकन्ध्वादि। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्', *रूप्यः*। ग्रामे भवो *ग्राम्यः*। नील वर्णे, इगुपधात्कः *नीलः*। 'अम् रोगे', औणादिक इत्रः, *अमित्रः*। *गौकाक्ष्यो* गर्गादियञन्तः। 'कृग्रोरुः', *कुरुः*। देवस्येव रथोऽस्य *देवरथः*। तिले तिलः, तितिलः, पृषोदरादिः, ततो मत्वर्थीय इन, तितिलिनोऽपत्यमौत्सर्गिकोऽण्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, *तैतिलः*। *औरश*शब्दो व्युत्पादितः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः', *कौरव्यः*। भूरि अस्यास्ति भूरिको व्रीह्यादिः, तस्यैव पक्षे कपिलकादित्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इञ्, *भौरिकिः*, *भौलिकिः*। 'चुप मन्दायां गतौ' ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं *चौपयतः*, एवं *चैतयतः*। 'चिट परप्रेष्ये', ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं *चैटयतः*। 'शीकृ सेचने', णिजादि पूर्ववत्, *शैकयतः*। क्षितमाचष्टे क्षितयन, तस्यापत्यं *क्षैतयतः*। ध्वजोऽस्यास्ति ध्वजवान्, तस्यापत्यं *ध्वाजवतः*। द्वौ शब्दावित्यन्ये, 'ध्वज गतौ' ण्यन्तात्पचाद्यच्, ध्वाजः; वनोतेस्तः, वतः। 'चदि आह्लादने', ततो रमस् *चन्द्रमाः*, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः। शोभतेऽसौ *शुभः*, इगुपधात्कः। गमेर्गन्, *गङ्गा*।

न्यासः

क्षत्रियवचनः, तत्साहचर्याच्च कौरव्यशब्दो यः क्षत्रियप्रत्ययान्तत्वात् क्षत्रियवचनः स एव गृह्यते।

यस्त्वित्यादि। यस्तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययान्तो ब्राह्मणादिगोत्रवचनः, तस्माद् 'अत इञ्' इतीञेव भवितव्यम्, तत्रैतत् स्यात्? स्वमनीषिकेयं भवत इत्याह—तथा चेत्यादि। यत एवं ब्राह्मणादिगोत्रवचनादिञेव भवितव्यम्। तथा हि ण्यक्षत्रियादिसूत्रे पूर्वैरपि वृत्तिकारैः—कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इत्युदाहृतम्। यदि चातः फिञ्

मन् । आरद । वह्यका । खल्या । वृष । लोमका । उदन्य । यज्ञ[1] ।

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कौशल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ।

परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते – कोसलस्यापत्यम्, कर्मारस्यापत्यमिति ।

प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्त-

पदमञ्जरी

वृञ एण्यः, *वरेण्यः* । सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा, शोभनं यामास्य *सुयामा* । आरदो नाम जनपदः, ततोऽपत्ये 'जनपदशब्दात्' इत्यञ्—आरदः । वह्यं करणम्, वह्यमेव *वह्यका*, निपातनादित्वाभावः । खलाय हिता *खल्या*, 'खलयव' इति यत् । 'वृषु सेचने' इगुपधात्कः—*वृषः* । लोमानि कामयति *लोमका* । उदकमिच्छत्यात्मन *उदन्यः*, 'अशनायोदन्यधनाय' इत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्यच् । यज्ञयोगाद्*यज्ञः* । एते तिकादयः ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ कोसलशब्दाद् 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्', कर्मारशब्दात्कारिलक्षणो ण्यः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपाकरोति— *परमप्रकृतेरेवेति* । कथं तर्हि विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते ? तत्राह—*प्रत्ययसंयोगेन त्विति* ।

न्यासः

स्यात् तदुदाहरणं न युज्येत । न हि ण्यप्रत्ययान्ताद् विहितस्य फिञो यूनि लुगुच्यते, अपि त्वणिञोः ॥

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यत इति । कोशलशब्दात्, कर्मारशब्दाच्च । एवकारः 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङन्तो यः कौशल्यशब्दः, यश्च 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति कारिलक्षणण्यप्रत्ययान्तः कार्मार्यशब्दः, तयोर्व्यवच्छेदाय ।

यदि मूलप्रकृतेरेवेष्यते, कथमिदं विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते ? इत्याह – प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यादि । न चेयं स्वमनीषिका, अपि त्वाचार्याणामेव भाष्यकारप्रभृतीनामिदं मतमिति दर्शयन्नाह – तथा चेत्यादि । कः पुनः परमप्रकृतेः प्रत्ययान्ताद्वोत्पत्तौ विशेषः ? परमप्रकृतेरुत्पत्तावपत्यमात्रे प्रत्ययो लभ्यते, प्रत्ययान्तात् तूत्पत्तौ 'गोत्राद्

---

१. ऋष्य । भीत । आजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । अवन्धका । सुपामन्—अत्रैतेऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

रम्—'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य'[1] इति। दागव्यायनिः। कौसल्यायनिः। कार्मार्यायणिः। छाग्यायनिः। वार्ष्यायणिः॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति। इञोऽपवादः। कार्त्रायणिः। हार्त्रायणिः।

अण इति किम्? दाक्षायणः। द्व्यच इति किम्? औपगविः।

❀ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ❀। त्यादायनिः, त्यादः। यादायनिः, यादः। तादायनिः, तादः। अणत्र प्राप्तः॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। उदीचामाचार्याणां मतेन। आम्रगुप्तायनिः। ग्रामरक्षायणिः।

कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम्। नापितायनिः।

पदमञ्जरी

न चेयं स्वमनीषिकेत्याह—*तथा चेति*। *युड् वादिष्टस्येति*। पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्, अतः परादिकरणम्। *आदिष्टस्येति*। कृतायनादेशस्येत्यर्थः। एतस्मिन्ननुच्यमानेऽनवकाशत्वाद्युटि कृतेऽनादित्वादायनादेशो न स्यात्॥

अणो द्व्यचः॥ कार्त्रायणिरिति। कर्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्रः, ततो यूनि फिञ्, तस्याब्राह्मणगोत्रादिति लुग्न भवति, विधानसामर्थ्यात्। अपर आह—कर्तुश्छात्रः कार्त्रः, 'तस्यापत्यम्' इत्यादावगोत्रे चरितार्थं वचनमिति। अपर आह—अपत्यग्रहणमावर्तते, तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्त्येव वचनसामर्थ्यमिति॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥ कारिशब्दादपीति। कारिलक्षणस्योदीचामिञोऽव-

न्यासः

यूनि' इति वचनाद् 'यून्यपत्ये' इत्येव विशेषः। युड् वादिष्टस्येति। आदिष्टग्रहणमायन्नादेशे कृते यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा ह्यनादित्वादायन्नादेशो न स्यात्। दागव्यायनिरिति। ओर्गुणे कृते 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः॥

अणो द्व्यचः॥ कार्त्रायणिरिति। कर्तुरपत्यमित्यण्—कार्त्रः, ततः फिञ्। दाक्षायण इति। दाक्षिशब्दादिञन्ताद् यूनि 'यञिञोश्च' इति फक्। प्रतिपादनादि सुगमम्॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥ वृद्धादिति। इहैव यत्पारिभाषिकं वृद्धं तद् गृह्यते,

1. 'युद्धादिष्टस्य' इति काशिकापदमञ्जर्योः मुद्रितः पाठोऽसाधुः; अत्रत्यभाष्यप्रामाण्यात्।

उदीचामिति किम् ? आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

'वाकिन' – इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः ।

इञाद्यपवादो योगः । 'उदीचाम्' इत्यधिकारात्पक्षे तेऽपि भवन्ति । वाकिनिः । गारेधिः ।

पदमञ्जरी

काशः—तान्तुवायिः, फिञोऽवकाशः—आम्रगुप्तायनिः; नापितादुभयप्रसङ्गे फिञ् भवति । *याज्ञदत्तिरिति* । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' । पक्षे याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ यदिह वृद्धगोत्रमिति । वाकिन-गारेध-काक—इत्येते त्रयः । वचनं वाकः सोऽस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपाद्यः । अगारे एधते गारेधः, पृषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । कायतेः काकः, 'अन्येषामपि' इति कः । कर्कटस्यापत्यं कार्कट्यः, गर्गादिः, कुर्वादिर्वा । लंघयतेर्लङ्का, अस्मादेव निपातनाद् घस्य कादेशः । वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादी ।

इञाद्यपवाद इति । वर्मिचर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दात् 'द्व्यचः' इति ढक् प्राप्तः, यञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक्; शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, 'वर्मिचर्मिणोर्नलोपश्च' इति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वान्नलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते । यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते, आयनादेशो न स्यात्; फस्यानादित्वात् । यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वर्मिणी-चर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति, तदा 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

न्यासः

न शास्त्रान्तरप्रसिद्धम्; अगोत्रादिति प्रतिषेधात् । कारिशब्दादित्यादि । कारिलक्षणस्येञोऽवकाशः— तान्तुवायिरिति, फिञोऽवकाशः— आम्रगुप्तायनिरिति; इहोभयं प्राप्नोति– नापितायनिरिति, परत्वात् फिञेव भवति ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ यदिह वृद्धमगोत्रमिति । वाकिनशब्दादिकाकपर्यन्तम् । इञाद्यपवादो योग इति । आदिशब्देनाणो ग्रहणम् । तत्र चर्मिवर्मिशब्दयोरणोऽपवादः, शेषाणामिञः ।

वाकिन। गारेध। कार्कट्य। काक। लङ्का। * चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च * ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

'उदीचां वृद्धात्' इति वर्त्तते। पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्ननेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते। पुत्रान्तात् प्रातिपदिकाद्यः फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य। तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यते – गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः। वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन। ग्लुचुकायनिः। अहिचुम्बकायनिः।

प्राचामिति किम्? ग्लौचुकिः। अवृद्धादिति किम्? राजदन्तिः। उदीचाम्, प्राचाम्, अन्यतरस्याम्, बहुलमिति सर्वं एते विकल्पार्थाः, तेषामेकेनैव सिद्धचति? तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम्। बहुल-

पदमञ्जरी

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ *पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्ध इति*। तेनासाविह विधीयते। कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह—*पुत्रान्तादित्यादि* ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ *विकल्पार्था इति*। विकल्पप्रयोजनम्। तत्राऽऽचार्योपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुलग्रहणं तु क्वचित्प्रवृत्त्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेकेनैव सिद्ध्यतीति प्रकरणाद्विकल्प

न्यासः

चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति। चर्मिन्, वर्मिन्—इत्येतयोः कुक्फिञौ भवतः, नलोपश्चेति। कुकि कृते प्रातिपदिकस्य नकारान्तत्वान् नलोपोऽत्र न प्राप्नोतीति विधीयते—चार्मिकायणिः, वार्मिकायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ तेनेत्यादि। वचनात् पूर्वसूत्रेणैवोदीचां मतेन यः पक्षे फिञ् विहितस्तस्मिन्ननेनान्यतरस्यां कुगागमोऽपि विधीयते। तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ विकल्पार्था इति। विकल्पप्रयोजनाय। एकेनैव सिध्यतीति। विकल्पार्थत्वादिति। प्रकृतत्वाद्विकल्प इति गम्यते। अत्र च किमर्थं सर्वेषां

ग्रहणं वैचित्र्यार्थम्, क्वचिन्न भवत्येव – दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ्, यत् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तत्सन्नियोगेन षुगागमः, समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः, मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ ।

अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव, तथा च मानुषा इति बहुषु न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणेव भवितव्यम् – मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

पदमञ्जरी

इति गम्यते । किमर्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणम्? तत्राह–*तत्रेति । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति* । पारिशेष्यादन्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति । वैचित्र्यमेव दर्शयति– *क्वचिदिति* ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ तथा चेति । अपत्यार्थे तु सति 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् प्रसज्येत; लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात् ।

अपत्ये कुत्सित इति । णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् । न च 'न दण्डमाणवान्तेवासिषु' इति णत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चायाद् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वम् । विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च कुत्सितत्वम् ॥

न्यासः

ग्रहणमित्यध्याहार्यम् । तत्रेत्याद्युत्तरम् । यच्चोदोचांग्रहणं यच्च प्राचांग्रहणम्, तदुभयं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । पारिशेष्यादन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति । क्वचिदित्यादिना बहुलग्रहणस्य वैचित्र्यार्थतां दर्शयति ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ तथा चेत्यादि । यस्मादपत्यार्थोऽत्र नास्ति, एवञ्च कृत्वा मानुषा इति बहुषु लुग्न भवति । अपत्यार्थे तु सति 'यञञोश्च' इति बहुषु लुक् प्रसज्येत ।

अपत्ये कुत्सित इत्यादि । मूर्धन्योपसंख्यानपरोऽयं श्लोकः । अण्प्रत्ययोऽपत्यविवक्षायाम् 'तस्यापत्यम्' इत्यनेनैव सिध्यति । ननु च मूर्धन्योऽपि च बहुलग्रहणानुवृत्त्या सिध्यत्येव ? एवं तर्हि बहुलग्रहणानुवृत्तेर्लभ्य एवार्थः श्लोकेन कथ्यते । स चापि मूर्धन्यो विशिष्ट एव विषये मूढादावपत्ये भवति, न सर्वत्र । अनधीतवेदत्वादज्ञो मूढः । मूढत्वादेव प्रतिषिद्धाचरणाद्वा कुत्सितो यः स ब्राह्मणजातीयो माणव उच्यते ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति । सम्बन्धिशब्दत्वादपत्य-

पदमञ्जरी

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ *तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति* । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता, न संज्ञेति चेत् ? नः लिङ्गवती परिभाषा भवति, यथा—'इको गुणवृद्धी' इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति, न चेयं तथा; किञ्च वृद्धयादयोऽपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदेन नियम्यन्ते । अथ च ताः संज्ञास्तथेयमपि भविष्यति । उक्तं च—

व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्धयादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ इति ।

यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा क्रियते, गर्गस्यापि प्राप्नोति, सोऽपि कञ्चित्प्रति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः ? 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गार्ग्यादेव तु यूनीष्यते ? नैष दोषः; इहापत्यग्रहणं न कर्तव्यम्, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्प्रभृतेरपत्यस्यैव ग्रहणं सिद्धम्, तत् क्रियते—अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यात्, वस्तुतोऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थम् । अतोऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति । ननु चासत्यप्यपत्यग्रहणे पौत्रप्रभृति-रूपेण प्रतिभासमानस्य संज्ञाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन ! यद्येवम्, औपगवस्यापि न स्यात्, सोऽपि ह्यपत्य-रूपेण प्रतिभासते, न तु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद्—यत्र गोत्र एव प्रत्ययः । कुतश्चायमर्थो लभ्यते—पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति ? तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेत्, सर्वस्यापि यत्किञ्चित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतित्वाव्यभिचारात् पौत्रप्रभृतिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तद्ग्रहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यत इति ? तन्न; संज्ञिनिर्देशार्थत्वादचेतनव्यावृत्त्य-र्थत्वाच्च । 'गोत्रम्' इत्येतावति ह्युक्ते कस्य संज्ञा स्यात्, रथादीनां च वस्तुतोऽपि

न्यासः

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ प्रभृतिशब्द आदिशब्दस्यार्थे । पौत्रः प्रभृतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । यदि पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति, गर्गस्यापि गोत्रसंज्ञा प्राप्नोति, सोऽपि कञ्चित् प्रति पौत्रो भवत्येव । सत्याञ्च गोत्रसंज्ञायां गोत्रशब्दादनन्तरापत्ये प्रत्ययो न प्राप्नोतीति चोद्यमाशङ्कयाह—सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि । गोत्रसंज्ञा ह्यपत्यस्य

शब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः ।

अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं पौत्रप्रभृतेः ।

पदमञ्जरी

पौत्रप्रभृतित्वं नास्ति । अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गस्य मा भूत्, अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थं त्वपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्यं प्रति पौत्रप्रभृतित्वमपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसंज्ञा विज्ञायते । तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे न भवति 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तदेतत्सर्वमुक्तम् ।

सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि । *यस्य यदपत्यमिति* । प्रतिभासत इति भावः । तदयमत्र सूत्रार्थः—वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिः, तं प्रति गोत्रसंज्ञ इति ।

अपत्यमिति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य संज्ञिनो व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इह कस्मान्न भवति—गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गं प्रति गोत्रसंज्ञायां सत्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये 'गोत्राद्यूनि' इति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति ? नैष दोषः; संज्ञाप्रकरण एवास्मिन्कर्तव्येऽपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये संज्ञाकरणं प्रत्यय-

न्यासः

पौत्रप्रभृतेर्विधीयते । तेन च यश्चापत्यमिति सम्बन्धिशब्दोऽसौ नियोगतोऽपत्यवन्तमपेक्षते । तेन तस्य यदपत्यं तदपेक्षया गोत्रसंज्ञा विधीयते । न च यस्य गर्गः पौत्रस्तस्यासौ गर्गोऽपत्यमिति शक्यते व्यपदेष्टुम्; अपत्यत्वस्य तत्राप्रतिभासनात् । अप्रतिभासनं पुनस्तस्य तद्वतोऽविवक्षितत्वात् । यदपि हि तत्रापत्यत्वं तदप्यविवक्षितस्वरूपेण नाख्यातम्, ततोऽपत्यस्य पौत्रप्रभृतेर्विधीयते । अतः स्वरूपेण प्रतिभासमानो न भवति गर्गस्य गोत्रसंज्ञायाः प्रसङ्गः । गर्गस्य पौत्रप्रभृतीति । गर्गसम्बन्धि पौत्राद्यपत्यं गार्ग्य इति गोत्रसंज्ञायां सत्याम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तमाने 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति गोत्रेऽपत्ये यञ् भवति । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयमिति । संज्ञिन इति शेषः । तच्चोत्तरसूत्र इत्यभिप्रायः । इह तु पौत्रस्यापत्यत्वाव्यभिचारात् तदपत्यमेव प्रत्ययान्तैः संज्ञित्वेन विज्ञायत इति नार्थः संज्ञिव्यपदेशार्थेनापत्यग्रहणेन । उत्तरसूत्रे तु पौत्रप्रभृत्येतत् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य पौत्रप्रभृतेः सम्बन्धिनोऽपत्यस्य युवसंज्ञेष्यते, सा चापत्यग्रहणमन्तरेण न लभ्यते । अन्यदपि ह्यपत्यात् पौत्रप्रभृतेः सम्बन्ध्यस्ति, तत्र न ज्ञायते—कस्येयं संज्ञेति ? अतस्तत्र संज्ञिनो व्यपदेशाय युक्तमपत्यग्रहणमित्येके ।

पौत्रप्रभृतीति किम्? अन्यस्य मा भूत्। कौञ्जिः। गार्गिः। गोत्रप्रदेशाः – 'एको गोत्रे' इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धः = वंशः। तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः, तस्मिन्

पदमञ्जरी

वाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थम्। यदिदं 'तस्यापत्यम्' इत्यारभ्य प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमपत्यं तद्गोत्रसंज्ञमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभासमानस्यापत्यस्य संज्ञा न भविष्यति। ननु च 'ते तद्राजाः' इत्यत्र तच्छब्देनाञादीनामेव परिग्रहो यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये संज्ञाकरणं स्यात्। यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्, 'अञा-दयस्तद्राजाः' इत्येव ब्रूयात्, तस्मादुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे संज्ञा-करणस्य। स्थिते त्वेवमुक्तमपि प्रयोजनं भवत्येव, अत एव तत्र वक्ष्यति—गोत्रयुवसंज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ अभिजनप्रबन्धो वंश इति। अभिजनाः = पित्रादयः, अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा। प्रबन्धः = सन्तानः। *तत्र भवो वंश्य इति*। दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठीसमासः, यद्यत्रापि पूर्ववत् 'पौत्र-प्रभृति' इत्येतत्सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयेत्, तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युव-संज्ञा स्यात्; तत्र को दोषः? युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधितत्वाद्गर्गादिभ्यो यञ् स्यात्, न कश्चिदपत्यप्रत्ययः। किं कारणम्? गोत्रादेव यूनीति नियमात्,

न्यासः

इह तु संज्ञिव्यपदेशार्थं युक्तमपत्यग्रहणं पश्यामः। असति ह्यपत्यग्रहणे सम्बन्धि-शब्दत्वादपत्यशब्दस्येत्यादि यदुक्तं चोद्यनिरासाय तदघटमानं स्यात्। ततश्च गर्गस्यापि गोत्रसंज्ञा स्यादेव। तस्मादिहापि संज्ञिव्यपदेशायापत्यग्रहणं कर्त्तव्यमेव, अपत्यरूपेण प्रति-भासमानस्य संज्ञा यथा स्यात्।

अन्यस्य मा भूदिति। ननु तस्मादेव तत्प्रकृतमपत्यग्रहणं तदेव संज्ञिव्यपदेशाय भविष्यति, तत् किमपरेणापत्यग्रहणेन? नैतदस्ति; तद्धि प्रत्ययार्थतया प्रकृतं कथं संज्ञिनो व्यपदेशाय स्यात्, स्यादेतत् यद्यपि तत्प्रत्ययार्थे कृतं तथापि तस्येहानुवृत्तस्य तत्प्रयोजनं नास्तीत्यतः संज्ञिव्यपदेशाय विज्ञास्यत इति? एतच्च नास्ति; उत्तरार्थं ह्यधि-काराणामनुवृत्तिर्दृश्यते, व्याख्यानश्चैवं कर्तव्यं स्यात्; व्याख्यानाच्च वचनमेव लघुतर-मित्यपत्यग्रहणं कर्तव्यम्। कौञ्जिः, गार्गिरिति। अनन्तरस्य गोत्रसंज्ञाया अभावाद् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यश्च गोत्रे विधीयमानो न स भवति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ अभिजनप्रबन्ध इति। अभिजनाः = पितामहादयः,

जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति। पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि ? षष्ठ्या विपरिणम्यते – पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति। तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः।

तुशब्दोऽवधारणार्थः – युवैव भवति, न गोत्रमिति ॥

पदमञ्जरी

नानन्तरान्न मूलप्रकृतेः। तस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति—गर्गस्यापत्यं गार्गेरपत्यमिति। एतेनोपगोस्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह—*पौत्रप्रभृतीति*। *षष्ठी विपरिणम्यत इति*। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्।

तुशब्दोऽवधारणार्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह–*युवैव भवति, न गोत्रमिति*। असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञायां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानामिव गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्। अस्तु, को दोषः? यस्कस्यापत्यं गोत्रम् 'शिवादिभ्योऽण्' तदन्ताद्यूनि 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, वृद्धौ, यस्येति लोपे कृते यास्कायनिरिति। बहुषु 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति फिञो लुक् प्रसज्येत; एकदेशविकृतस्यानन्य-

न्यासः

प्रबन्धः = सन्तानः, तत्र भवो वंश्य इति दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति। षष्ठीसमासः। पौत्रप्रभृतीति चेत्यादि। यदि पौत्रप्रभृतीत्येतत् सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयेत् पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति तदारभ्य युवसंज्ञा स्यात्, तच्चानिष्टम्; तस्मान्नैतत् सामानाधिकरण्येनापत्यस्य विशेषणम्, किं तर्हि? अर्थाद् विभक्तिविपरिणामे कृते षष्ठ्यन्ततामापन्नं वैयधिकरण्येन पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तथा सति यदिष्टं सम्पद्यते तद् दर्शयितुमाह—तेनेत्यादि। यत एवं विभक्तिविपरिणामे कृते पौत्रप्रभृतीत्यनेन षष्ठ्यन्तेनापत्यं विशेष्यते तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते, तस्य च विभक्तिपरिणामस्यापत्यं हेतुः। अपत्यशब्दो हि सम्बन्धिशब्दत्वाद्धेत्वाद्यपेक्षते, तत्र षष्ठ्या हेतुर्भवति। सन्निहितत्वाच्च। पौत्रप्रभृति तस्येत्येतदेवापेक्षते, ततस्तत्रैव षष्ठीं प्रकल्पयति। यदि तर्ह्यपत्यग्रहणसामर्थ्यात् पौत्रप्रभृतेः षष्ठीविपरिणामो भवति, पूर्वसूत्रेऽपि कस्मान्न भवति? तत्र प्रथमाया अनवकाशत्वात्। पूर्वसूत्रे ह्यकृतार्था प्रथमा, ततो न शक्यते तस्याः षष्ठीं विपरिणमयितुम्। इह तु कृतार्था शक्यते षष्ठीभावेन विपरिणमयितुम्। गार्ग्यायण इति। इह युवसंज्ञायां सत्याम् 'गोत्राद् यून्यस्त्रियाम्' इति गोत्रप्रत्ययान्ताद् यूनि प्रत्ययो भवति। तुशब्दोऽवधारणार्थ इति। कः पुनः संज्ञासमावेशे दोषः कथ्यते? शालङ्केरपत्यं

पदमञ्जरी

त्वात्। यस्कादिभ्योऽनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्। शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्यस्कादिभ्योऽनन्तरस्य विहितस्येति वा विज्ञास्यते। इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनः, तस्यच्छात्राः काण्वायनीया इति, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् न भवति, कण्वादिभ्यः परो योऽनन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रयणात्। इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति 'गोत्राद्यूनि' इति प्रतिपदविधानात् 'एको गोत्रे' इति नियमो बाधिष्यते। यदि बाध्यते, औपगवेर्यूनोऽपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति? नैष दोषः; पञ्चमे यूनि विवक्षिते उत्पन्नस्येञः यूनि 'लुक्' इति लुकि कृते औपगवशब्दादणन्तात्पुनरपीञेव भविष्यति। इह तर्हि दाक्षेरपत्यं दाक्षायणस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायाम् 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ् प्राप्नोति? किञ्च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्तेऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक्प्राप्नोति? एवं तर्हि 'गोत्राद्यूनि' इत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते, तेनानेकः प्रत्ययो न भविष्यति। यस्तर्हि 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुक् सोऽत्रीणां यूनां छात्र इत्यादौ प्राप्नोति, यूनोऽपि गोत्रत्वात्? प्राप्नोतु, तं बाधित्वा परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यति? नैवं शक्यम्, फक्फिञोर्हि दोषः स्यात्—शालङ्केरपत्यं शालङ्किः, पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा 'यञिञोश्च' इति फक्, 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इति पैलादिषु लुकः प्रतिषेधे सति 'यूनि लुक्' इति लुकि नित्ये प्राप्ते 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इति पक्षे फकः श्रवणप्रसङ्गः। असत्यां तु यूनो गोत्रसंज्ञायाम् 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुग्भवत्येव। 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' इत्ययं तु विकल्पोः यूनि 'लुक्' इत्यस्यानन्तरस्य, न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत 'इञश्च' इत्यण्—शालङ्का इति भवति। तथा पीलाया अपत्यम्, 'पीलाया वा' इत्याण्, पैलः, तस्यापत्यं युवा, 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति॥

न्यासः

युवा 'यञिञोश्च' इति फक्, पैलस्यापत्यं युवा 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्; तयोः 'पैलादिभ्यश्च' इति लुगुच्यते—शालङ्किर्युवा, पैलो युवेति। यदि च गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात् तदा शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायां प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विषयभूते गोत्राश्रयः 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुक् स्यात्। ततस्तस्माद् यूनो गोत्रसंज्ञा मा भूदित्यवधारणार्थस्तुशब्दः क्रियते॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवंश्यार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयः 'वंश्याः' इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः; अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्—

पदमञ्जरी

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ *कनीयान् भ्रातेति* । भ्रातृज्यायः—शब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते । *अकारणत्वादिति* । यः साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति, स लोके 'वंश्य' इत्युच्यते । *गार्ग्ये जीवतीति* । ज्यायसि भ्रातरि जीवतीत्यर्थः । एवं *वात्स्यायना*दावपि द्रष्टव्यम् ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ *सप्तमपुरुषावधय इति* । आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तमपुरुषोऽवधिर्येषां ते तथोक्ताः । प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, *सप्तपुरुषावधय* इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीन-

न्यासः

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ भ्रातृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षं भ्रातृत्वं तमेव भ्रातरं संज्ञित्वेनोपक्षिपति । ज्यायानिति प्रशस्यतरो वृद्धतरश्चाभिधीयते । तस्य च ज्यायस्त्वं गुणैर्वयसा वा । युवानं प्रतियोगिनमपेक्ष्य भवतीति स एव ज्यायसीत्यनेन प्रतियोगी प्रत्युपस्थाप्यते । तेन भ्रातुरेव कनीयसः संज्ञा विज्ञास्यत इति मत्वाह—कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवतीति । पूर्वजा इत्यादिना अवंश्यार्थतामारम्भस्य समर्थयते । अकारणत्वादित्यनेनापि भ्रातुरवंश्यत्वम् । यो हि साक्षात् पारम्पर्येण वा कारणं स वंश्यः, न च भ्राता कारणम्, तस्मादसौ वंश्यो न भवतीति । गार्ग्ये जीवति भ्रातरि जीवतीत्यर्थः । एवं वात्स्ये जीवति वात्स्यायनोऽस्य कनीयान् भ्राता, दाक्षौ जीवति दाक्षायणोऽस्य कनीयान् भ्राता वेदितव्यः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ सप्तमपुरुषावधय इति । सप्तमः पुरुषोऽवधिर्येषां सपिण्डानां ते तथोक्ताः समानपिण्डाः, निपातनात् सभावः, 'समानस्य' इति योगविभागाद्वा । तस्य च योगविभागस्यैतन्निपातनं लिङ्गम्, तेन सपिण्डाः

'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते'।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः। भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति। प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम्, इदं तु संज्ञिनः। तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात्। पितृव्ये पितामहे भ्रातरि च वयसाधिके जीवति। गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा। वात्स्यायनः, वात्स्यो वा। दाक्षायणः, दाक्षिर्वा।

पदमञ्जरी

मर्थं पश्यामः। समानः पिण्डो येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः। *स्मर्यन्त इति*। तद्यथा—'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते' इति। सप्तमेऽतीते विनिवर्तत इत्यर्थः। *उभयत्रेति*। जनने मरणे चेत्यर्थः।

एवमादिकायां क्रियायामिति। आदिशब्देन 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते' इत्यादिका क्रिया गृह्यते। *जीवदेवेति*। वस्तुव्याख्यानमेतत्। सूत्रे तु जीवतीत्याख्यातपदम्, तच्चेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थे वा शत्रन्तात्सप्तमी व्याख्येया। *तरब्निर्देश इत्यादि*। असति तस्मिन्स्थविरशब्दाद्वयःप्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसामर्थ्यात्, यथा गोतरः, अश्वतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि वाहदोहादेः प्रकृत्यर्थसम्बन्धिनः प्रकर्षे तरब् भवति, तथात्रापि। स्थानम् = पदम्, पितृत्वादिकम्।

न्यासः

शास्त्रेष्वा सप्तमात् पुरुषात्। परेण ये ते सपिण्डा नोच्यन्ते। येषामित्यस्याधिकार इति परेण सम्बन्धः।

उभयत्रेति। जन्मनि मरणे च। इत्येवमादिकायामिति। आदिशब्देन निवृत्त्यादिकाः क्रियाश्च गृह्यन्ते। तथा चोक्तम्—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते॥ इति।

जीवतीति। सप्तम्येकवचनमेतत्। प्रथमायाश्च स्थाने सुब्व्यत्ययेन सप्तमी विहिता, अत एवाह—जीवदेवेति। तरब्निर्देश इत्यादि। असति हि तरब्निर्देशे स्थविरशब्दाद् वयःप्रकर्षमात्रं गम्यते, तरपा तु स्थानप्रकर्षोऽपि गम्यते। तस्मादुभयोरुत्कर्षार्थस्तरब्निर्देशः कृतः। पितृव्ये पितामहे भ्रातरि चेति। द्वावप्येतौ स्थानत उत्कृष्टौ। स्थानशब्देन चेह सम्बन्धविशेष उच्यते; अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्।

स्थविरेति किम्? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद् गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद् गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । 'वृद्धस्य' इति षष्ठीनिर्देशः, विचित्रा

पदमञ्जरी

स्थानवयोन्यूने इति । स्थानेन वयसा च न्यूने इत्यर्थः । ननु च ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'वृद्धस्य च' इत्युभयोर्व्यादेशविधानात्? तन्न; न हि सकृत्प्रयुक्तः शब्दोऽनेकार्थमभिधातुं समर्थः । एवमपि तरब्निर्देशो न कर्तव्यः, ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थानप्रकर्षलाभात्? एतदपि नास्ति; स्थविर इति विशेषणान्तरोपादाने सति ज्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात् । *जीवतीति किमिति* । श्रुतं प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः । अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति—*मृते मृतो वेति* । तत्र मृत इति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतोऽर्थः ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ *अपत्यमन्तर्हितमित्यादि* । एतच्चापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्यापत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते । *पूजायां गम्यमानायामिति* । का पुनरत्र पूजा? यद्युवत्वमेव । यद्यपि युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव संज्ञा, तथापि प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति तत्सहचरितं वयोऽपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति । *संज्ञासामर्थ्यादिति* । गोत्रस्य सतो युवसंज्ञा विधीयते, गोत्रसंज्ञा चेत्प्रवृत्ता 'एको

न्यासः

गार्ग्य एव भवतीति । न गार्ग्यायणः । युवसंज्ञायामसत्यां युवप्रत्ययस्य फकोऽनुत्पत्तेः । मृते इति । स्थविरतरे सपिण्डे । मृतो वेति । पौत्रप्रभृतिरप्यत्र मृतोऽर्थः ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ अपत्यमन्तर्हितमित्यादिना शास्त्रान्तरेण परिभाषितं यद् वृद्धं तत् परिगृह्यते, न तु यदिह शास्त्रे परिभाषितं तदिति दर्शयति । कुतः पुनरेतदवगतम्—शास्त्रान्तरपरिभाषितमिह वृद्धं गृह्यत इति? अपत्याधिकारात् । शब्दात्मकस्य वृद्धस्यापत्यत्वासम्भवाद् विज्ञायते । पूजायां गम्यमानायामिति । का पुनरिह पूजा विवक्षिता? युवत्वमेव । तद्धि लोके सर्वप्राणिनामभिमतम् । ननु च नेह युवशब्दो वयःपदार्थको गृह्यते, किं तर्हि? संज्ञापदार्थकः, तत् कथं ह्यनेन पूजा? नैष दोषः; पूजाग्रहणसामर्थ्याद्धि वयःपदार्थक एवायं युवशब्दो गोत्रे वर्तिष्यते । संज्ञासामर्थ्यादित्यादिना ।

सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा ।

पूजायामिति किम् ? गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पः, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति; प्रतिपक्षा-

पदमञ्जरी

गोत्रे' इति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पन्नेन प्रत्ययेनाभिहितत्वाद-प्राप्तोऽपि प्रत्ययोऽस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधिकरण्येन संज्ञाविधानात्प्रक्रमाभेदाय तथैव संज्ञा विधातुं युक्ता,कोऽयं वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशः इत्यत्राह—*वृद्धस्येति । षष्ठीनिर्देश इति* । इतिकरणो हेतौ, *वार्त्तिककारीयं* चेदं सूत्रम् । *वृत्तिकारेण* तु सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् । एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ *निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति* । न पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति; पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । यदाह—*यूनश्चेति* । न ह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्देश उपपद्यते । ननु च निवृत्तिरप्यनिर्वृत्ता या न शक्यते कर्तुम्, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात् । तस्माद् 'यूनश्च' इति निर्देशो युव-संज्ञाविषयो लक्षणार्थः । जीवद्वंश्यस्य चतुर्थादेरिति, न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्देश इति वक्तव्यम् । एवं च प्रवृत्तिविकल्पोऽप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे

न्यासः

संज्ञाप्रणयनस्य प्रयोजनं दर्शयति । गोत्रप्रत्ययेनाभिहितमपि गोत्रम् । संज्ञासामर्थ्यात् पुनर्युवप्रत्ययो विधीयते - गार्ग्यायण इति । अथ किमर्थं वृद्धस्येति षष्ठ्या निर्देशः क्रियते, न वृद्धमिति प्रथमान्तं निर्दिश्यते, एवं हि लघु सूत्रं भवति ? इत्याह—वृद्धस्येत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्माद् विचित्रा सूत्रस्य कृतिः; तस्माद् वृद्धस्येति षष्ठ्या निर्देशः । एवं हि सूत्रे कृते वैचित्र्यं सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत्रभवान् गार्ग्यायण इति । तत्रभवच्छब्दस्य पूजावचनस्य प्रयोगेण पूजां गमयतीति ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ ननु च युवसंज्ञा पूर्वमेवाभिनिर्वृत्ता, यदाह— यूनश्चेति । न ह्यसत्यां तस्यामयं निर्देश उपपद्यते, तदभिनिर्वृत्तायास्तस्याः पुनर्विकल्पेन विधानमनुप-पन्नमित्यत आह— निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति । नायं विधिप्रधानो विकल्पः, किं तर्हि ? प्रतिषेधप्रतिपादनपर इत्यर्थः । सिद्धायां संज्ञायां विधानं नोपपद्यत इति सामर्थ्याद-नेन पक्षे निवृत्तिः क्रियत इति विज्ञायते । यद्येवम् , पक्षे युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां गोत्रसंज्ञा वक्तव्या; अन्यथा यूनो गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न स्यात् ? इत्यत आह—युवसंज्ञाया-

भावात् । गार्ग्यो जाल्मः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः, वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः, दाक्षायणो वा ।

कुत्सायामिति किम् ? गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः । वैदेहः ।

पदमञ्जरी

लभ्यत इति मत्वा निवृत्तिप्रधान इत्युक्तम् । *युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति* । तस्या अभावपक्ष इत्यर्थः । *गार्ग्यो जाल्म इति* । का पुनरत्र कुत्सा ? गोत्रत्वारोपिणामेव, अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञकाः, ते प्रायेण चरमवयसो भवन्तीति तदारोपे भवति कुत्सा ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाचीति । नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियशब्दा एव, तत्सम्बन्धात्तु 'तस्य निवासः' इति तद्धिते कृते 'जनपदे लुप्' इति च लुपि जनपदे वर्तन्ते, तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यक्षत्रियशब्दता लक्ष्यते ? कः पुनराह—क्षत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्तन्त इति, सूत्रकारस्तावत् 'लुब्योगाप्रख्यानात्' इति वदन् क्षत्रियेष्विव जनपदेऽपि स्वाभाविका पञ्चालादिशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याह-*पाञ्चाल इति* । यदपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं जनपदत्वम्, न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव । *ऐक्ष्वाक इति* । इक्ष्वाकुशब्दस्य दाण्डिनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः ।

न्यासः

मित्यादि । गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञा प्रतिपक्षः प्रत्यनीकः । सा चेन्निवृत्ता गोत्रसंज्ञैव प्रवर्तते; प्रतिपक्षाभावात्, अतो न वक्तव्येति भावः । गार्ग्यो जाल्म इति । जाल्मशब्दस्य कुत्सावचनस्य प्रयोगेण कुत्सां गमयति । कुत्सा पुनरिह यूनो वृद्धतयाभिधानस्यैवानभिमतत्वात् । अत एवाकुत्सिते युवेति वाक्यार्थं पदमन्वाख्यायते । सा च कुत्सा याऽन्या वा ततो वेति विशेषो नाश्रीयते, यथा—कदन्नादिविषये देवदत्तादीनाम् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ जनपदवृत्तिशब्दः पञ्चालादिर्जनपद इत्युक्तः; क्षत्रियवृत्तिः क्षत्रिय इत्यभिधानेऽभिधेयोपचारात्, साहचर्याद्वा । ननु पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियशब्दाः, ते 'तस्य निवासः' इति तद्धिते कृते तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुपि च जनपदे वर्तन्ते, तत् कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्याः क्षत्रियशब्दा विशेष्यन्ते ? कथं पुनः क्षत्रियसम्बन्धादेते जनपदे वर्तन्त इत्येतदभिधातुमर्हति विद्वान् । सूत्रकारेण

जनपदशब्दादिति किम्? द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः। पौरवः। क्षत्रियादिति किम्? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः। वैदेहिः।

❀क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात् तस्य राजन्यपत्यवत्❀। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। वैदेहः। मागधः॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च॥ १६९॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति। जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामञपवादे 'वृद्धात्' इति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ्विधीयते। साल्वेयः। गान्धारः। तस्य राजनीत्येव – साल्वेयो राजा। गान्धारो राजा॥

पदमञ्जरी

द्रौह्यव इति। क्षत्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः। *ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति*। बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम्।

क्षत्रियसमानशब्दादिति। समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, क्षत्रियेण यस्य समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजन्यभिधेयेऽपत्यवत्प्रत्ययो

न्यासः

हि 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वाल्लुब्योगाप्रख्यानात्' इति युक्तवद्भावं लुपश्च प्रत्यादिशता जनपदे क्षत्रियेष्विव स्वत एव पञ्चालादिशब्दस्य वृत्तिरुक्ता। यथा शब्दा नित्यास्तथा पञ्चालादिरपि जनपद इति कुतो जनपदवचनान्ताया अवरकालता! पाञ्चाल इत्यादि। पञ्चालादयः शब्दा देशे सन्तः क्षत्रियवाचिनोऽपि भवन्ति स्वभावत एव, तेभ्योऽपत्यार्थेऽञ्। ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकुशब्दस्य 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इत्यादौ सूत्रे उकारलोपो निपातितः।

द्रौह्यव इति। द्रुह्युशब्दः क्षत्रियवचन एव, न जनपदशब्दः, तेनाणेव भवति। पाञ्चालिर्वैदेहिरिति। इह पञ्चालविदेहशब्दौ भवतो जनपदशब्दौ, न तु क्षत्रियवचनौ। अपि तु ब्राह्मणवचनौ, तेनेञेव भवति।

क्षत्रियसमानशब्दादित्यादि। क्षत्रियवचन एव शब्द उपचारेण क्षत्रिय इत्युक्तः, जनपदशब्दो जनपद इति। क्षत्रियेण समानः शब्दो यस्य स तथोक्तः। तस्मात् क्षत्रियसमानशब्दादस्येति षष्ठीसमर्थाद् राजन्यभिधेयेऽपत्यवत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति वक्तव्यम्। 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' प्राप्तस्य वुञोऽपवादः। यथा पञ्चालस्यापत्यमित्यत्र

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियाभिधायिनो द्व्यचः, मगध, कलिङ्ग, सूरमस – इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। आङ्गः। वाङ्गः। पौण्ड्रः। सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजनीत्येव – आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥

'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियात्' इत्येव। वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोशल-अजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। वृद्धात्तावत् – आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इकारान्तात् – आवन्त्यः। कौन्त्यः। कोशलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम्। कौशल्यः। आजाद्यः।

तपरकरणं किम्? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्त्रियः, तस्यापत्यं कौमारः।

* पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्त्रियाड्ड्यण् वक्तव्यः *। पाण्ड्यः। अन्य-

पदमञ्जरी

भवति। अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः। क्वचित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते। *मागध इति*। 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ ङ्यण्वक्तव्य इति। डकारष्टिलोपार्थः, णकारो

न्यासः

भवति पाञ्चालः, तथा पञ्चालानां राजा पाञ्चाल इत्यत्रापि भवति। मागध इति। यथा मगधशब्दादपत्ये 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण् भवति, तथा तस्य राजेत्यत्रापि ॥

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ वृद्धग्रहणेनेह 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' इति गृह्यते, तस्यैव हि जनपदशब्दता क्षत्त्रियवाचित्वं च सम्भवति, न शास्त्रान्तरपरिभाषितस्य। आम्बष्ठ्यः, सौवीर्य इति। आम्बष्ठसौवीरशब्दाभ्यां ञ्यङ्। आवन्त्यः, कौन्त्य इति। अवन्ति-कुन्तिशब्दाभ्यां ञ्यङ्। कौमार इत्यत्राञ् भवति। ड्यण् वक्तव्य इति। क्षत्त्रिय-ञ्यङोऽपवाद इति, डकारष्टिलोपार्थ इति। स च 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इत्यतो मण्डूक-प्लुतिन्यायेन वेत्यनुवृत्तेर्लभ्यते। तथैवमतिप्रसङ्गो भवति? व्यवस्थितविभाषात्वात् स

स्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव – आम्बष्ठ्यो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौशल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः – नैषध्यः । नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव – कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादित्येव । सल्वा नाम क्षत्त्रिया तन्नामिका, तस्या अपत्यम्, 'द्व्यचः' इति ढक्, साल्वेयः । अणपीष्यते –

पदमञ्जरी

वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव प्रतिषेधार्थः । *अन्यस्मादिति* । गुणवचनाद्युधिष्ठिरपितृवचनाच्च । *पुरोरणवक्तव्यः पौरव इति* क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे 'वृद्ध्यन्मगध' इत्येव सिद्धम् ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ आदिशब्दो नकारेणैव सम्बध्यते, न कुरुशब्देन; तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह—*कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्चेति* । *अणञोरपवाद इति* । कुरुशब्दाद् 'वृद्ध्यन्मगध' इत्यणोऽपवादः, नादिभ्यस्त्वञः । *नैषध्य इति* । कथं 'नैषधोऽर्हति चेदघम्' इति ? स्वच्छन्दवाच ऋषयः । कथं 'स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्' इति ? निरङ्कुशाः कवयः । शेषविवक्षायां वोभयत्राण्समर्थनीयः ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ *सल्वा क्षत्त्रियेति* पाठः, तन्नामिकेति वचनात्, इदं हि तन्नामिकाणः प्राप्त्यर्थमुक्तम् । न च साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेर्वप्रत्ययः । *अणपीष्यत इति* । साल्वावयवे अपदातौ साल्वादिति

न्यासः

न भविष्यति । अन्यस्मात् पाण्डव इति । यः पाण्डुशब्दः क्षत्त्रिये वर्तते, तस्मादौत्सर्गिकेऽणि कृते पाण्डव इति भवति ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ अञणोरपवादः । कुरुशब्दस्य तु द्व्यज्लक्षणस्याणः । कुरुशब्दात् 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति पूर्वमपत्ये उक्तः । तस्य यो जनपदशब्दः क्षत्त्रियो न भवति सोऽवकाशः, यस्तु जनपदशब्दः क्षत्त्रियस्तस्मात् परत्वादञि प्राप्ते तदपवादो द्व्यज्लक्षणोऽण् स्यात् । अतस्तं बाधितुं पुनर्ण्यो विधीयते ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ अणपीष्यत इति । तन्नामिकालक्षणः । कुतो विज्ञायते ? साल्व इति निपातनात् । तदवयवा जनपदानां वाचकाः

साल्वः। 'तस्य निवासः' साल्वो जनपदः। तदवयवा उदुम्बरादयः, तेभ्यः क्षत्त्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम्। साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथ-कलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। तैलखलिः। माद्रकारिः। यौगन्धरिः। भौलिङ्गिः। शारदण्डिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। तस्य राजनी-त्येव – औदुम्बरी राजा।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः॥

ते तद्राजाः॥ १७४॥

'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्' इत्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वे; गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात्। तेऽञादय-स्तद्राजसंज्ञा भवन्ति। तथा चैवोदाहृतम्।

तद्राजप्रदेशाः – 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम्' इत्येवमादयः॥

कम्बोजाल्लुक्॥ १७५॥

पदमञ्जरी

निर्देशात्, न च निपातितोऽण् ढकोऽपवादः, 'साल्वेयगान्धारिभ्यां च' इति निर्देशात्। *तेभ्यः क्षत्त्रियवृत्तिभ्य इति*। 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियात्' इत्यनुवृत्तेरेत-ल्लभ्यते।

'उदुम्बरास्तिलखलाः' इति श्लोकः प्रदर्शनार्थः। तेन बुस, अजमीढ, आज-कन्द–इत्येतेभ्योऽपि भवति, तथा च भाष्य उदाहृतम्–बौसिः, आजमीढिः, आज-कन्दिरिति। *साल्वावयवसंज्ञिता इति*। साल्वावयव—इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः॥

ते तद्राजाः॥ *तथा चैवोदाहृतमिति*। तत्र 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' मित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम्॥

न्यासः

क्षत्त्रियाणां समाना भवन्ति। अतस्तेऽप्यौपचारिकं साल्वापदेशमासादयन्ति॥

ते तद्राजाः॥ गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वादिति। गोत्रयुवसंज्ञाप्रकरणं हि यदन्तरा व्यवधायकं कृतं तस्यैतदेव प्रयोजनम्। तेन ये व्यवहिताः पूर्वेऽणादयस्तेषां 'ते तद्राजाः' इत्यत्र सर्वनाम्ना प्रत्यवमर्शो मा भूदिति। तथा चैवोदाहृतम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्। इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम्॥

'जनपदशब्दात् क्षत्रियात्' इत्यनेन विहितस्याञो लुगुच्यते। कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुग् भवति। कम्बोजः।

※ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ※। कम्बोजः। चोलः। केरलः। शकः। यवनः। तस्य राजनीत्येव – कम्बोजो राजा॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ १७६॥

अवन्ति-कुन्ति-कुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः, कुरोर्ण्यस्य। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः।

स्त्रियामिति किम्? आवन्त्यः। कौन्त्यः। कौरव्यः॥

अतश्च[1]॥ १७७॥

'स्त्रियाम्' इत्येव। अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। तकारो विस्पष्टार्थः। शूरसेनी। मद्री। दरत्।

पदमञ्जरी

कम्बोजाल्लुक्॥ *चोलः, शक इति*। 'द्व्यञ्मगध' इत्यस्याणः। केरल इत्यत्राञः॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ *अवन्ती, कुन्तीति*। लुकि कृते 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्। *कुरूरिति*। 'ऊङुतः'॥

अतश्च॥ *तकारो विस्पष्टार्थ इति*। असति हि तस्मिन् 'अस्य' इति निर्देशः

न्यासः

कम्बोजाल्लुक्॥ चोलः, शक इति। द्व्यञ्मगधलक्षणस्याणो लुक्। केरल इत्यञः॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च॥ अवन्ती। कुन्तीति। तद्धितलुकि कृते 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्। कुरूरिति। 'ऊङ्' इत्यूङ्॥

अतश्च॥ तकारो विस्पष्टार्थ इति। तकारे ह्यसति 'अस्य' इति निर्देशेन भवितव्यम्, ततश्च समानत्वाद् निर्देशस्य सन्देहः स्यात्–किमयमवर्णस्य निर्देशः? आहोस्वित् इदमः? इति। तकारे तु सत्येष दोषो न भवति; तपरस्य वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्। दीर्घनिवृत्त्यर्थस्तु तकारो न भवति, दीर्घस्यासम्भवात्। सूरसेनी। मद्रीति। सूरसेन-

१. अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते।

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनेह न भवति – आम्बष्ठ्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । 'अतश्च' इत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् – पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गा-

पदमञ्जरी

स्यात्, ततश्च सन्देहः स्यात्–किमयं वर्णनिर्देशः ? आहोस्विदिदम इति ? इदमश्च निर्देशेऽनन्तरस्येञ्यो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो न भवति, तपरनिर्देशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात् 'तपरस्तत्कालस्य' इति संज्ञाकरणाच्च । कथं 'माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे' इति ? स्वच्छन्दवाच ऋषयः, मद्रीसुतावित्येव वा पाठ्यम् ।

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति । यद्यत्र तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्याद्; अनेनैव सिद्धत्वात् । तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थवद् भवति ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ पाञ्चालीत्यादि । पञ्चालादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः । भर्गादिग्रहणमप्रागर्थम् । भृञो गः, भर्गः । कृञ उः, करुः, तमोषति = द्वेष्टि, मूलविभूजादित्वात्कः, करूषाः । चिनोतेः कयः आदेश्च कः, बहुलवचनादित्संज्ञाभावः, केकयः । कशेर्मिरः, कश्मीरः । साल्वशब्दो निरुक्तः । शोभनानि स्थलान्यस्य सुस्थलः । उरसा शेते उरशः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः'

न्यासः

शब्दाद् योऽञ्, मद्रशब्दाद् यो द्व्यज्लक्षणोऽण्—तयोर्लुकि कृते 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । दरदिति । दरच्छब्दाद् द्व्यञ्मगधलक्षणस्याणो लुक् ।

यदि 'अतः' इति वर्णस्येदं ग्रहणम्, एवं सति वर्णग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयतीतीहापि प्राप्नोति—आम्बष्ठ्या, सौवीर्या इति ? अत आह–अवन्त्यादिभ्यो लुगित्यादि । यद्यत्र तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात् । तदन्तविधावसत्यकारग्रहणमात्रेण न सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमर्थवद् भवति ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ पाञ्चाली वैदेहीति । जनपदशब्दादित्यादिनाञ् । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' । आङ्गी, मागधीति । 'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । भर्गशाल्वशब्दाभ्यां द्व्यञ्मगधलक्षणोऽण् । शेषेभ्य-

दिभ्यः – भार्गी । कारूषी । कैकेयी । यौधेयादिभ्यः – यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्रेयी ।

कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धयते ? पाञ्चमिकस्याञः 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ' इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव विज्ञापयति – पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्य 'अतश्च' इत्यनेन लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पर्शूः । रक्षाः । असुरी । तथा चोक्तम् – 'यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वाद्यणो लुक्' इति ।

भर्ग । करूष । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश[1] । कौरव्य । भर्गादिः ।

पदमञ्जरी

कौरव्यः । *यौधेयीत्यादि* । युधाया अपत्यम्, शुभ्राया अपत्यम्, 'द्व्यचः' इति ढक् । शुभ्राशब्दात् 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति, ततः स्वार्थे 'पर्शादियौधेयादिभ्यः' इत्यञ् । यद्यञो लुक् स्याड्ढगलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि सत्याद्युदात्तं भवति ।

कस्य पुनरिति । अस्य वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः, तमेव प्रकाशयति—*कथं पुनरिति* । परिहरति---*एतदेवेति पर्शुरिति* । पर्शुः क्षत्त्रियो जनपदेन समानशब्दः, तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः, 'द्व्यच्मगध' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक्, पुनः पर्शादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण्, तस्यापि लुक् । एवं *रक्षा इति* । रक्षसः क्षत्त्रियस्यापत्यम्, स्त्रीत्वविशिष्टः सङ्घः, पूर्ववदण्, द्वयस्यापि लुक्, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । *आसुरीति* । जनपदलक्षणस्याञो लुकि पर्शादिलक्षणस्याणो लुक्,

न्यासः

स्त्वञ् । भार्गीत्यादौ पूर्ववत् ङीष् । यौधेयी, शौक्रेयी, शौभ्रेयीति । यौधेय-शौक्रेय-शौभ्रेयशब्देभ्यः स्वार्थे 'पर्शादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यण् । भार्गीत्यादौ पूर्ववद् ङीष् ।

कस्य पुनरित्यादि । येनाभिप्रायेण पृष्टवान् तं कथमित्यादिना आविष्करोति । पर्श्वादीत्यादि । पर्शुः = क्षत्त्रियः, जनपदेन समानशब्दः, तस्यापत्यं स्त्रीत्वविशिष्टम् ।

---

१. 'उरस' इति पाठा० ।

यौधेय। शौभ्रेय। शौक्रेय। ज्याबाणेय। घार्त्तेय। धार्त्तेय। त्रिगर्त्त। भरत। उशीनर। यौधेयादिः॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

पदमञ्जरी

जातिलक्षणो ङीष्। ज्ञापकत्वमेव द्रढयति—*तथा चोक्तमिति*। वार्त्तिककारेणै-दुक्तम्। यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः; ज्यया सहितो बाणो यस्याः सा ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाणेयः। *ज्यावानेय* इत्यन्ये पठन्ति, तत्र ज्यावानो यस्या ज्यावाना। 'घृ क्षरणे' 'धृ धारणे' आभ्यां क्तिजन्ताभ्याम् 'इतश्चानिञः' इति ढक्, घार्त्तेयः, धार्त्तेयः। त्रयो गर्त्ता येषां ते त्रिगर्त्ताः। 'भृञोऽतच्', भरतः। वशेः कर्मणि किः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य स उशीनरः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

न्यासः

'द्व्यञ्मगध' इत्यादिनाण्, तस्य 'अतश्च' इति लुक्। 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यनेनापि यः स्वार्थिकोऽण्, तस्यापि लुक्। एवं रक्षाः। असुरशब्दाज्जनपदशब्दादित्यादिनाञ्, तदन्तात् पूर्ववत् स्वार्थिकोऽण्, तयोर्लुक्। तथा चेत्यादिना ज्ञापकमेव भाष्यकारमतेन द्रढयति।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थाध्याये
प्रथमः पादः समाप्तः

—

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः। रज्यतेऽनेनेति रागः। तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दात् 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम्। माञ्जिष्ठम्। कौसुम्भम्।

रागादिति किम्? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्।

पदमञ्जरी

तेन रक्तं रागात् ॥ रञ्जिरयमस्त्येवाभिष्वङ्गे—भोजने रक्त इति; अस्ति वर्णविशेषे—रक्ता गौः, लोहितेत्यर्थः; अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने—रक्तः पट इति। तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं मुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह—*शुक्लस्येत्यादि*। एतच्चाभिधान-स्वाभाव्याल्लभ्यते। *रज्यतेऽनेन राग इति*। 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपः। भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, न हि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति। *रागविशेषवाचिन इति*। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणेन विशेषणात्।

रागादिति किमिति। अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति, 'दैवदत्तं वस्त्रम्' इति ह्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव सम्प्रत्ययादिति प्रश्नः। लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम्।

न्यासः

तेन रक्तं रागात् ॥ रञ्जिरयमस्त्येवानुरागे—देवे रक्तः, स्त्रियां रक्त इति; अस्ति च वर्णविशेषे—रक्तो गौरिति, लोहित इत्यर्थः; अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने—रक्तः पट इति, शुक्लमपनीय रक्तादिकं वर्णान्तरमापादित इत्यर्थः। इह तृतीयेऽर्थे वर्त्तमानो गृह्यते, यदाह—शुक्लस्येत्यादि। रागशब्दोऽयमस्त्येव भावसाधनः, अस्ति च करण-साधनः; तत्रेह द्वितीयो गृह्यते, यदाह—रज्यतेऽनेनेति राग इति। रागग्रहणेन चार्थस्य ग्रहणम्, न स्वरूपस्य। तेन रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् प्रत्ययो विज्ञायते, न तु रागशब्दादेवेत्यत आह—रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादिति। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति? अर्थपरत्वान्निर्देशस्य। यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वरूपं गृह्यते, न यत्रार्थपरो निर्देश इति प्राक् प्रतिपादितमेव। अर्थपरत्वञ्च निर्देशस्याविच्छिन्नाचार्यपार-

कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? उपमानाद्भविष्यति – काषायाविव काषायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ। 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' इति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्[1] ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम्। रौचनिकम्। शाकलिकम्। कार्दमिकम्।

❀ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ❀। शाकलम्। कार्दमम्।

❀ नील्या अन् वक्तव्यः ❀। नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम्।

❀ पीतात् कन् वक्तव्यः ❀। पीतेन रक्तं पीतकम्।

❀ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः ❀। हारिद्रम्। माहारजनम् ॥

पदमञ्जरी

कथमिति। न ह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः। *उपमानादिति*। रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ शकलकर्दमयोर्वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षेपः।

नील्या इति। ओषधिविशेषो नीली, अण्बाधनार्थवचनम्। नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति।

पीतादिति। रागविशेषवाची पीतशब्दः। इदमपि वचनमण्बाधनार्थमेव। स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्द गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

न्यासः

म्पर्योपदेशाद् गम्यते। यदि तर्हि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरिहार्थः, काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति न सिध्येत्, न ह्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमित्यभिप्रायेणाह – कथमिति। उपमानादित्यादि परिहारः। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्युपमानाद् गोशब्दोऽर्थान्तरे वाहीके वर्त्तते, तथेहापि काषायादिशब्दो गर्दभकर्णादाविति भावः ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यत इति। स च 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन वाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। न चैवं सत्यतिप्रसङ्गो भवति; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ॥

१. 'लाक्षारोचनाट्ठक्' इति पदमञ्जरीसम्मतः सूत्रपाठः।

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् 'युक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्तः, कालश्चेत्स भवति ।

पदमञ्जरी

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम्—

आदित्य-ग्रह-नक्षत्र-परिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृतिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ इति ।

वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशकल्पम्, उक्तं च—

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।
नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥ इति ।

द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति, किं कारणम् ? अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः = योगः, कालविशेषावधारणार्थो हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति । द्रव्यपक्षे तावद् द्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वान्न कदाचिदयोगः । क्रियापक्षेऽपि नक्षत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगोऽव्यभिचारादविशेषणम् । सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवादविशेषणम् । यदि तु यथाकथञ्चिद्योगः, तदा व्यभिचाराभावः । न हि सोऽस्त्यहोरात्रो यः पुष्येण न युक्तः । तस्मात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुपपन्नो निर्देशः ।

न्यासः

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ इह कालं क्रियात्मानं केचिदिच्छन्ति, अपरे द्रव्यात्मानमाकाशादिकल्पम् । दर्शनद्वयमपि चैतदिहाश्रयितुमयुक्तम् । पूर्वस्मिन् दर्शने समाश्रीयमाणे सूर्यादिद्रव्यान्तरस्थाया वा क्रियाया नक्षत्रेण योगः स्यात् ? आत्मस्थाया वा ? पूर्वस्यास्तावन्न सम्भवति, अर्थान्तरासमवायात्; अन्यथा ह्याकाशादयोऽपि क्रियावन्तः स्युः । न ह्यर्थान्तरसमवायिन्या अपि क्रियाया द्रव्यान्तरेण योगः स्यात् । आत्मस्थायास्तु क्रियाया विद्यते नक्षत्रेण योगः, किन्तु युक्तग्रहणं विशेषणं नोपपद्यते; व्यवच्छेद्याभावात् । न हि पुष्यादिस्थायाः कालस्य पुष्यादिभिः कदाचिद् योगो युज्यते यद्व्यवच्छेदार्थं युक्तग्रहणं क्रियते । एवं तावत् 'क्रिया कालः' इत्येतद् दर्शनमत्राश्रयितुमयुक्तम् । द्वितीयमप्ययुक्तमेव; यस्मात् कालविशेषावधारणहेतुरिह योगोऽभिप्रेतः । तथा हि कालविशेषावधारणार्थमेव पौषीत्यादि लोके प्रयुज्यते । स चैवंविधो योगस्तयोरेव भवतीति ययोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः, यथा —पुष्यचन्द्रमसोः । तयोर्हि कदाचित् सन्निकर्षो भवति,

कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते ? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः ।

नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

पदमञ्जरी

कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः, नक्षत्रादेर्युक्तान्ताद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तेन युक्तः काल इति पुष्ययुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्त्तमानात्प्रत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र । तत्र युक्तवद्भावे दोषः, मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्ध्यतः, युक्तस्यैव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचनप्रसङ्गः, अतो नक्षत्रवाचिन एव प्रत्यययोर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति—*कथं पुनरिति* । न चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता; ज्योतिर्मात्रवचनत्वान्नक्षत्र शब्दस्य । ये तु पुष्यादीनामावस्थिकी नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुः, तेषामयं प्रश्नोऽनुपपन्नः । *पुष्यादिसमीपस्थ इति* । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः । तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्त्तन्ते, यथा—मञ्चादयः, मञ्चान् स्त्रियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । *पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ इति* । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात्; पुष्यसमीपेन तु कादाचित्कः, पुष्यसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । *पौषीति* । 'सूर्यतिष्य' इत्यादिना यलोपः ॥

न्यासः

कदाचिद्विप्रकर्षः । न च नक्षत्रकालयोः कदाचित् सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः, तयोर्नित्यत्वादित्येतच्चेतसि कृत्वाह—कथं पुनरित्यादि । न कथञ्चिदित्यभिप्रायः । नक्षत्रनिकटवर्त्तिनि चन्द्रमसि वर्त्तमानः सूत्रे नक्षत्रशब्द उपात्त इत्येतत् सूचयन्नाह—पुष्यादिसमीपस्थ इत्यादि । यथैव हि सामीप्याद् 'गङ्गायां घोषः' इति गङ्गासमीपस्थे देशे गङ्गाशब्दो वर्त्तते, तथेहापि पुष्यादयो नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाः पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तन्ते । तेन तत्रैव ते वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेन पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा कालस्य विशेषावधारणहेतुर्योग उपपद्यते । तदवस्थस्य चन्द्रमसः कादाचित्कत्वात् । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः; तदवस्थे चन्द्रमसि पुष्यशब्दस्य वृत्तेः । पौषीति । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इत्यत्र 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति वचनाद् यलोपः ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः ।

अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

पदमञ्जरी

लुबविशेषे ॥ यद्यविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति—**पौषी रात्रिः, पौषमहरिति**, अत्राप्यद्य ह्यो वेति विशेषो न गम्यते । *अथ रात्रिरहरिति* । विशेषावसायात्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्याद्—अद्य पुष्यो ह्यः कृत्तिका इति, अद्यत्वादिविशेषावसायात्; 'पुष्ये पायसमश्नीयात्' इत्यादावेव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायः ? अत आह—*न चेदित्यादि* । रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्त्तादेः परिग्रहः । *विशेषोऽभिधीयते इति* । प्रत्ययान्तेन । एतदेव स्पष्टयति—*यावानिति* । कियाँश्च कालो नक्षत्रेण युज्यते ? इत्याह—*अहोरात्र इति* । षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः । तावन्तं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते । तदेतदेवं यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः । एतच्च प्रत्ययान्तेऽनुप्रवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्, तेन पौषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदाये-

न्यासः

लुबविशेषे ॥ यद्यविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति—**पौषी रात्रिः, पौषमहरिति**, अत्राप्यविशेषो गम्यत एव । तथा हि पौषी रात्रिरित्युक्ते, अद्य श्वो वेति विशेषो न गम्यत इत्यत आह—न चेत् नक्षत्रयुक्तस्येत्यादि । एवं मन्यते—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनुवर्तते, तेन तद्विशेष एव न भवतीति । रात्र्यादिविशेष इति । आदिशब्देनाहः, मुहूर्तः, लवः—इत्येते विशेषा गृह्यन्ते । यावानित्यादि । अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्पष्टीकरोति । कियाँश्च कालो नक्षत्रेण युज्यते ? अहोरात्रः । तदेवं यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्याविशेषे गम्यमाने लुपा भवितव्यम् । तेन च पौषी रात्रिः, पौषमहरित्यत्र यावान् कालो नक्षत्रेण युक्तस्तस्याविशेषो न गम्यते, अपि तु तदेकदेशस्य रात्रेः, अह्नो वेति नायं लुपो विषयः । यद्येवम्, प्रत्ययस्यापि कथमेकदेशो विषयः ? समुदायद्वारेण तदन्तःपातिनो गृह्यन्ते । एकदेशानामपि योगात् पूर्वेण प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति । पुनरिहावयवस्यैकदेशो लुपो विषय इति । इह तर्हि प्राप्नोति—पौषोऽहोरात्र इति, अत्र यावान् कालो

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्त्तः ।

लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवति ? निपातनाद् 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकी' इति ।

संज्ञायामिति किम् ? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

नापि प्रतीयमानोऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयत इति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी, मघाभियुक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्दिशति, तज्ज्ञापयति—पौर्णमास्यां लुब्न भवतीति । श्रवणाशब्दात्तु भवति—'श्रवणाकार्त्तिकी' इति निर्देशादेव । कथं तर्हि श्रावण्यां पौर्णमास्यामिति ? अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ *विशेषार्थोऽयमारम्भ इति* । न तु संज्ञायां नियमार्थः; विधिसम्भवे नियमायोगात्, 'श्रवणाकार्त्तिकी' इत्यसंज्ञायामपि लुपो दर्शनाच्च ।

लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति । श्रवणा रात्रिरित्यत्र । *निपातनादिति* । ङीप्त्वत्र प्रत्ययलक्षणेन न भवति; 'अण् योऽकारः' इति विज्ञानात् ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य

न्यासः

नक्षत्रेण युक्तः, तस्याविशेषो गम्यते, तथा ह्यहोरात्र इत्युक्ते न ज्ञायते—किमतीतः, अथानागतः, अथ वर्तमान इति ? नैष दोषः; अविशेष इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य यत्र विशेषो रात्र्यादिस्तत्र न लुब् भवतीति ज्ञायते, न तु यत्राविशेषः तत्र तु लुब् भवतीति ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीति । यदि स्यात्, श्रवणशब्दस्य पुंल्लिङ्गता स्यात् । निपातनादित्यादिना परिहारः । गतार्थः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ नक्षत्रग्रहणं यत्प्रकृतं तदिहार्थात् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । तेन

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति, विशेषे चाविशेषे च। राधानुराधीया रात्रिः। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। अविशेषे – अद्य राधानुराधीयम्। अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम्। लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति। क्रुञ्चेन दृष्टं क्रौञ्चं साम। वासिष्ठम्। वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्ढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। कलिना दृष्टं साम कालेयम्।

❀ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ❀ ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम्।

पदमञ्जरी

विशेषणमित्याह—*नक्षत्रद्वन्द्वादिति*। *राधानुराधीया रात्रिरिति*। एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नक्षत्रद्वययोगः। *अद्य राधानुराधीयमिति*। अद्येत्यस्यालिङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वम्, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्बाधते। *छ इति*। ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्छयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्संज्ञा, तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः? तस्मादयमत्रार्थः—'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य। तेनायं छो लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्बाधते च्छ इति बाधकत्वम्। *परत्वादिति*। यतोऽयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेऽप्यसौ श्रूयत इति ॥

दृष्टं *साम* ॥ यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

कलेर्ढक् ॥ *सर्वत्रेति*। न केवलमग्नेः 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नेवार्थे ढक्,

न्यासः

नक्षत्राणां यो द्वन्द्वस्तस्मात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—नक्षत्रद्वन्द्वादिति। विशेषे चाविशेषे चेति। अविशेषग्रहणस्य निवृत्तत्वात्। अद्य राधानुराधीयमिति। ननु चाविशेषे लुपा भवितव्यम्, तत् कथं प्रत्ययस्य श्रवणमित्याह— लुपं परत्वाद् बाधत इति ॥

दृष्टं साम ॥ कलेर्ढक् ॥ तीयादिति। 'द्वेस्तीयः' इति तीयः। 'त्रेः संप्रसारणञ्च' इति तीयं वक्ष्यति, तदन्तात् स्वार्थे ईकग्वक्तव्यः।

एवमग्नौ भवम्, अग्नेरागतम्, अग्नेः स्वम् – इति सर्वत्र ढगेव भवति। आग्नेयम्, तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम्।

❀ दृष्टे सामनि अण्वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ❀। उशनसा दृष्टं साम औशनसम्, औशनम्।

❀ जाते चार्थे योऽन्येन बाधितः पुनरण्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् ❀। 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः कालठञा बाधितः 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः' इति पुनर्विधीयते, स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम्। शतभिषजि जातः शतभिषः, शातभिषजः।

❀ तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ❀। द्वैतीयीकम्, तार्तीयीकम्। द्वितीयकम्, तृतीयकम्।

❀ न विद्यायाः ❀। द्वितीया, तृतीया विद्या।

❀ गोत्रादङ्कवदिष्यते ❀। दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे। औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम्। कापटवकम्। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' भवति।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वा विधीयते।
तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते॥

पदमञ्जरी

नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेर्ढग्; अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः।

संग्रहश्लोके *जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते* इति पाठः। जातेऽर्थे योऽण् विधीयते स वा डिद्भवतीत्यर्थः।

न विद्याया इति। विद्यावाचिन ईकग् न भवतीत्यर्थः।

गोत्रादङ्कवदिति। अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोऽतिदिश्यते, न त्वङ्क एवाहृत्य विहितः, तेन 'सङ्घाङ्कलक्षणेषु' इत्यस्याणः 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यस्य च वुञोऽतिदेशः॥

न्यासः

न विद्याया इति। विद्याया अभिधाने तीयादीकग्न भवति।

गोत्रादङ्कवदिति। यथा तस्याङ्क इत्यत्रार्थे विवक्षिते गोत्रात् प्रत्ययो भवति, 'तेन दृष्टं साम' इत्यत्रार्थे विवक्षिते तथैवेष्यते। औपगवेन दृष्टं सामेति। औपगवशब्दः 'तस्यापत्यम्' इति गोत्रप्रत्ययान्तः। गोत्रचरणाद् वुञ् भवतीति। यथौपगवस्यायमङ्क

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत्, ड्य — इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अणोऽपवादः। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम। तित्करणं स्वरार्थम्।

डित्करणं किमर्थम्? 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत्। अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते। अवामदेव्यम्।

पदमञ्जरी

वामदेवाद् ड्यड्ड्यौ ॥ *डित्करणं किमर्थमिति*। यस्येति लोपेनैव सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। *अनयोर्ग्रहणं मा भूदिति*। अथ क्रियमाणेऽपि डित्करणे कस्मादेवानयोर्ग्रहणं न भवति? तत्राह—*अननुबन्धकेति*। 'अननुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति यग्रहणे ड्यड्यतोर्ग्रहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्ग्रहणे ड्यतो ग्रहणाभावः। *अवामदेव्यमिति*। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति।

न्यासः

औपगवक इत्यौपगवशब्दाद् गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के वुञ्भवति, तथा 'तेन दृष्टं साम' इत्यत्रापि। ननु च 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इत्यत्र नाङ्कार्थ उपात्तः, तत् कथमनेनाङ्कवदित्युच्यमाने वुञ् भवति? नैष दोषः; तत्राङ्कवदित्यनेन विहितस्येदमर्थो विवक्ष्यते। तेन गोत्रप्रत्ययान्ताद् यथा 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे प्रत्यय इष्यते, तथा तेन दृष्टं सामेत्यत्रापीत्यर्थः।

दृष्टे सामनीति संग्रहः। गतार्थः॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ वामदेव्यम्, वामदेव्यमिति। एकस्तित्स्वरेणान्तस्वरितः, द्वितीयः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

डित्करणं किमर्थमिति। 'यस्येति च' इत्येवं लोपस्य सिद्धत्वाड् डित्करणस्यानर्थक्यं मन्यते—ड्यड्ड्यावित्यादि। न वामदेव्यमवामदेव्यमिति—अत्र नञो गुणप्रतिषेधे 'सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः' इत्यतो नञ इत्यनुवर्त्तमाने 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं डित्करणम्। असति च तत्रानयोर्ग्रहणे नञ एव स्वरो भवति, स पुनरुदात्तः; 'निपाता आद्युदात्ता भवन्ति' इति वचनात्। अथ क्रियमाणे डित्करणे कस्मादनयोर्ग्रहणं न भवति? इत्याह—'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया ड्यड्ड्ययोरपि निवृत्तिः क्रियते। यद्ग्रहणेऽपि 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति परिभाषया यतः। अनयोश्च परिभाषयोरस्तित्व एतदेव डित्करणं लिङ्गम्।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'परिवृतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः ।

रथ इति किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेष्टितः तत्र न भवति । तेनेह न – छात्त्रैः परिवृतो रथः ॥

पदमञ्जरी

संग्रहश्लोके *अतदर्थे* इत्यनेन 'ययतोश्चातदर्थे' इत्येतत्सूत्रं लक्ष्यते । *नञ्स्वर इति* । नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ॥

परिवृतो रथः ॥ चार्मण इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । *परिवृतो रथ इति* । तदेकान्तग्रहणम्, येन परिवृतो रथस्तदेकान्तश्चेद्भवतीति वक्तव्यम् । तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा छात्त्रादावपि प्रसङ्ग इत्याह—*समन्ताद्वेष्टित इत्यादि* । वृणोतिर्वेष्टने परिः सर्वतो भावे । *यस्य न कश्चिदवयव इति* । बाहुल्याभिप्रायमेतत्, न हि चक्रनेमिप्रभृतयश्चर्मणा पिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवाः । ननु तत्कारी चायं यदाह—*छात्त्रैः परिवृत इति* । तद्द्वेषी च, यदाह—*समन्ताद् वेष्टित इत्यादि* । नायं तत्कारी, औपचारिकोऽयं प्रयोगः, परिवृतः इव परिवृतः ॥

न्यासः

संग्रहश्लोके अतदर्थ इत्यनेन 'ययतोश्चातदर्थे' इत्येतत् सूत्रं लभ्यते । एतस्मिन् सूत्रे इत्यर्थः । नञ्स्वर इति । नञो यः स्वरः स नञ्स्वरः । शेषो गतार्थः ॥

परिवृतो रथः ॥ चार्मण इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावे टिलोपो न भवति । 'न संयोगाद् वमन्तात्' इत्यल्लोपो न भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति – छात्त्रैः परिवृतो रथ इति ? अत्राह – समन्ताद् वेष्टित इत्यादि । वृणोतिरयं वेष्टने वर्त्तते, तस्य परिणा सर्वतो भावो द्योत्यते । तस्माद् यः सर्वतो वेष्ट्यते तत्रैव प्रत्ययेन भवितव्यम्, न तु छात्त्रै रथः सर्वतो वेष्टितः, ततो न तत्र प्रत्ययस्य प्रसङ्गः । यस्तु छात्त्रैः परिवृतो रथ इति प्रयोगः, स परिवृतस्याध्यारोपेणौपचारिकः । न च मुख्ये सति परिवृतत्वे गौणस्याध्यारोपितस्य ग्रहणं युक्तम् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनौ, पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः ।

मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

पदमञ्जरी

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ *मत्वर्थीयेनैव सिद्ध इति* । यो हि येन परिवृतः स तस्यास्ति । *अणो निवृत्त्यर्थमिति* । यद्येतन्नारभ्येत, परिवृतो रथ इति विवक्षायां पूर्वेणाण् प्रसज्येत ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ *द्वीपिव्याघ्रयोरिति* । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' एकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिन्नार्थत्वान्न भविष्यतीति समाधातव्यम् । चर्मणैव रथस्य परिवरणं सम्भवति, न विकारमात्रेणेति 'चर्मणी' इत्युक्तम् । द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्याम् 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः ॥

न्यासः

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ पाण्डुकम्बलीति । 'सौ च' इति दीर्घः ।

मत्वर्थीयेनैव सिद्ध इति । यद्धि येन समन्ताद् वेष्टितं तत् तस्यास्ति । तस्माद् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेनेनिना सिद्धे यत् तद्वचनं तदणो निवृत्त्यर्थम् । यदि लभ्येत, तन्नारभ्येत । यदि ह्येतद्वचनं न स्यात् , तदा 'परिवृतो रथः' इत्यण्प्रसज्येत, ततश्च पाण्डुकम्बल इति स्यात्, पाण्डुकम्बलीति चेष्यते । तस्मादण्निवृत्त्यर्थमुच्यते ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ द्वीपिव्याघ्रयोर्विकार इत्यादि । द्वीपिनो विकारश्चर्म, व्याघ्रस्य विकारश्चर्म—इत्यर्थविवक्षायाम् 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययान्तत्वात् द्वैपवैयाघ्रशब्दयोः, ताभ्यामिह द्वीपिव्याघ्रविकारत्वाच् चर्मणी अभिधीयेते । चर्मणैव द्वीपिव्याघ्रविकारेण रथस्य परिवृतत्वं सम्भवति, न विकारमात्रेणेति चर्मणी इह द्वैपवैयाघ्रशब्दाभ्यां विवक्षिते इति गम्यते ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

'कौमार' इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रियाम् अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।

पदमञ्जरी

कौमारापूर्ववचने ॥ *अपूर्ववचन इति* । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनम्, तस्मिन्नपूर्ववचने । कस्य पुनरपूर्वत्वोक्तावित्याह—*पाणिग्रहणस्येति* । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । *उभयतः* । आद्यादित्वात्तसिः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते, उभयोश्च पक्षयोरपूर्वत्वं स्त्रिया एव, न पुंस इत्यर्थः । तत्र कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवसीयते—उभयोरपि निपातनमिति । स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते । *अपूर्वपतिमिति* । यस्याः पाणिर्न केनचिद्गृहीतपूर्वः साऽपूर्वपतिः, न विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा, तामुपपन्नः = प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । *अपूर्वपतिरिति* । अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत् ।

कौमारेत्यादि । कौमारेति निपात्यतेऽपूर्ववचने । किमत्र निपात्यते ? कुमार्या

न्यासः

कौमारापूर्ववचने ॥ अपूर्ववचन इति । अपूर्वस्य वचन इति, अपूर्वाभिधान इत्यर्थः । कस्यापूर्ववचनमित्याह—पाणिग्रहणस्येत्यादि । एतच्च सामान्योक्तावपि निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । यथैव हि निपातनसामर्थ्यादन्यदपि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यं लभ्यते, तथेदमपि । उभयतः स्त्रियामित्यादि । यदि कौमार इति पुमानभिधीयते, एवमप्यस्यापूर्वत्वं यदा स्त्रिया एव विशेषणं भवति । अथापि कौमारीति स्त्र्यभिधीयते, एवमप्यपूर्वत्वं यदा स्त्रिया एव विशेषणं भवति, न पुंसः, एवमेतन्निपात्यते; नान्यथेत्यर्थः । अपूर्वपतिमिति । नास्याः पूर्वः पतिरिति बहुव्रीहिः । पत्या सह यस्याः पाणिग्रहणं निवृत्तं साऽपूर्वपतिः । तां पतिरुपपन्नः प्राप्तवानित्यर्थः । अपूर्वपतिरिति । अयमपि बहुव्रीहिः ।

कौमारापूर्ववचन इत्यादि । कौमार इत्येतन्निपात्यते, अपूर्ववचने । किं पुनरिह

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा ॥
कुमार्यां भवः कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दात् 'उद्धृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिः । अमत्रम्=भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः ।

पदमञ्जरी

अण् विधीयते । कदा ? अपूर्वत्वं यदा तस्याः । यदा कुमार्या अपूर्वत्वं न पुंसस्तदेत्यर्थः । *कुमार्यां भवतीति वेति* । अनेन योगः प्रत्याख्यायते; यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति, तदायत्तत्वाद्धर्माचरणादेः, ततश्च 'तत्र भवः' इत्येवाण सिद्धः । यद्यपि वाण्याद्यपि कुमार्यां भवति तथापि सत्यभिधाने 'तत्र भवः' इति भवत्येव । सूत्रारम्भेऽपि हि नासौ दण्डवारितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धम् । स्त्रियामपि सिद्धम्, कथम् ? कौमारस्य स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते सैवाभिधीयते न स्त्र्यन्तरम्, एतच्च सूत्रारम्भेऽप्यङ्गीकर्तव्यम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते, तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्नोपपद्यते । *भुक्तोच्छिष्टमिति* । शिष्टमेवोच्छिष्टम्, यथा उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः । *यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिरिति* । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्मणि ल्युट् । *शरावेषूद्धृत इति* । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

न्यासः

निपात्यत इत्याह—कुमार्या अण् विधीयत इति । कुमारीशब्दादण् निपात्यत इत्यर्थः । कदेत्याह - अपूर्वत्वं यदा तस्या इति । इह हि निपातनेन पुमानभिधीयते, स्त्री वा, तत्र द्वयोरपि पक्षयोरपूर्वत्वम् । यदा तस्याः स्त्रिया विशेषणं भवति, न पुंसः, तदेवन्निपातनम्, नान्यथेत्यर्थः । कुमार्यां भवतीति वेति । अनेन योगः प्रत्याख्यायते । यो हि कुमारीं प्राप्तवानसौ तत्र भवति । ततश्च 'तत्र भवः' इति शैषिके भवार्थेऽणन्तं कौमारशब्दं व्युत्पद्येत, ततः पुंयोगलक्षणे ङीषि सति हि कुमारीत्येतत् सिद्धम् । स्वरकृतो विशेषो नास्त्येव । तथा हि अणन्तान् ङीष्यपि कृते 'यस्येति च' इति लोपे च 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तेन ङीपा भवितव्यम् । ङीष् प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त एव । ननु चैवं सति कौमारस्य याऽन्यापि स्त्री कौमारव्यपदेशस्य कारणं सापि

अमत्रेभ्य इति किम्? पाणावुद्धृत ओदनः। 'तत्र' इति सप्तमी समर्थविभक्तिः 'क्षीराड्ढञ्' इति यावदनुवर्त्तते॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते॥ १५॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते। व्रतमिति शास्त्रितो नियम उच्यते। स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः। स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी। व्रत इति किम्? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः॥

संस्कृतं भक्षाः॥ १६॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति। खरविशदमभ्यवहारार्थं

पदमञ्जरी

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। *शास्त्रित इति*। संजातशास्त्र इत्यर्थः। यद्वा—तृतीयासमर्थाद्विधानेऽर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच्, कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः। *स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्येति*। तुमुनत्र वक्तव्यः; व्रतस्याक्रियारूपत्वात्॥

संस्कृतम्भक्षाः॥ *संस्कृतमित्येतत्* कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, *भक्षा* इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पाद्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च। तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारेऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्भवति, अत एव विरम्य सम्बन्धं दर्शयति—*यत्तत्संस्कृतम्भक्षास्ते चेद् भवन्तीति*,

न्यासः

कौमारीति प्रसज्यते? नैष दोषः; प्रत्यासत्तेर्हि या तस्य प्रत्यासन्ना सैव तस्य कौमारीति भविष्यति। का पुनस्तस्य प्रत्यासन्ना? या कौमारे व्यपदेशस्य हेतुः। यस्यामसौ भवन् कौमार इत्युच्यते सैव, नान्या। यद्यपि व्यासादयोऽपि कुमार्यां भवन्ति तथापि तेष्वण् न भविष्यति; अनभिधानात्। एतच्चावश्यमनभिधानमाश्रयणीयमिति; इतरथा हि क्रियमाणेऽपि निपातने 'तत्र भवः' इत्यनेनाण् स्यादेव॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते॥ समुदायेन चेत्यादिना प्रकृतिप्रत्ययोपाधित्वं व्रतस्य दर्शयति। शास्त्रितः—शब्दः 'वाचि यमो व्रते' (३.२.४०) इत्यत्र व्युत्पादितः॥

संस्कृतं भक्षाः॥ संस्कृतमिति। अत्र सामान्यशब्दत्वात् संस्कृतशब्दस्य नपुंसक-

'भक्षम्' इत्युच्यते । सत उत्कर्षाधानम्=संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।

भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् ।

ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति; दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

पदमञ्जरी

अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्तेतिवत्, तच्छब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता । *खरविशदमिति* । खरम्=कठिनम्, विशदम्=विभक्तम् । *भक्षशब्देनोच्यत इति* । यद्यप्यब्भक्षो वायुभक्ष इति भक्षयतेरन्यत्रापि प्रयोगः, भक्षशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ *शूलोखादिति* । समाहारद्वन्द्वः, उखा = पात्रविशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्युखाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति; स्वाङ्गे संस्कर्तव्यस्याभावात् । *कथमुख्योऽग्निरिति* । न ह्यसौ भक्षः, भवार्थे दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

दध्नष्ठक् ॥ *इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति* । यथा शूले संस्क्रियमाणस्य

न्यासः

लिङ्गत्वम् । एकवचनत्वञ्च । भक्षा इति । विशेषशब्दत्वाद् भक्षशब्दस्य पुंलिङ्गत्वम् । बहुवचनत्वञ्च । भक्षशब्दोऽयं घञन्त उपात्तः । स च खरविशदाभ्यवहार्य एव रूढ इत्याह—खरविशद इत्यादि । सुबोधम् ॥

शूलोखाद् यत् ॥ दध्नष्ठक् ॥ ठकं वक्ष्यति 'संस्कृतम्' इत्यनेन । तेनैव सिद्धमिति । यद् दध्नि संस्कृतं तद् दध्ना हि संस्कृतं भवतीत्यभिप्रायः । इह दध्यधिकरणमाधारभूतमिति । यथा शूले संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलम् । न हि शूलेन मांसस्य

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ।

क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षा' इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा भवति । 'संज्ञायाम्' इति समुदायोपाधिः – प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत

पदमञ्जरी

मांसस्य शूलम् । यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकम् तथापि न तद्विवक्षितम् , किन्तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विवक्षित इति भावः ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ *औदश्वित्क इति* । 'इसुसुक्तान्तात्कः' ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते, न भक्षा इति; तेन यवाग्वामपि भवति । *क्षैरेयीति* । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ *ततश्चेद्विवक्षेति* । ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति, नान्यथेत्यर्थः । *संज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति* । एतदेव स्पष्टयति—*प्रत्ययान्तेन चेदिति* । *पौषी पौर्णमासीति* । 'लुब-

न्यासः

कश्चित् संस्कारः क्रियते, अपि तु लवणादिना । आधारभावमात्रं तु मांसस्य शूलं प्रतिपद्यते । यदि तर्हि दधि केवलमाधारभूतम्, केन तत्र तर्हि संस्कारः क्रियते ? इत्याह—द्रव्यान्तरेणेत्यादि ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ ओदश्वित्कमिति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' ॥

क्षीराड् ढञ् ॥ क्षैरेयीति । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ ततश्चेद् विवक्षा भवतीति । तत इति प्रत्ययान्तो निर्दिश्यते । एतदुक्तं भवति—यदि प्रत्ययान्ताल्लोकेऽस्य विवक्षा भवत्येवं प्रत्ययो भवति; नान्यथेत्यर्थः । प्रत्ययान्तेन चेत्यादिना संज्ञायाः समुदायोपाधित्वं

इति । मासार्धमाससंवत्सराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । पौषोऽर्धमासः । पौषः संवत्सरः ।

इह न भवति—पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्र इति । भृतकमासे च न भवति ।

इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति ।

पदमञ्जरी

विशेषे' इति पौर्णमास्यां लुब्न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । *भृतकमासे चेति* । भृता एव भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्रात्रलक्षणः स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति । वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेशभाक् तत्रेत्यर्थः ।

तुल्यमेव फलमिति । किं पुनस्तदित्याह—*प्रयोगानुसरणमिति* । ण्यर्थाल्ल्युट् । *संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति* । तुल्यफलतामित्यर्थः । *इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति* । किं पुनरिदं ज्ञापकसाध्यम्? तत्राह—*न ह्ययमिति* । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति—*संज्ञार्थत्वे त्विति* । संज्ञाब्देन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । *प्रवृत्तिभेदेन चायमर्थो ज्ञाप्यत इति* । संज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे 'संज्ञायाम्' इत्यस्यार्थे इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्पद्यते ।

न्यासः

स्पष्टीकरोति । एषा संज्ञेति । या प्रत्ययान्तेन गम्यते। पौषीति । **'नक्षत्रेण युक्तः कालः'** इत्यण्, तदन्तान् ङीप् ।

इह न भवतीति । संज्ञाया अनवगम्यमानत्वात् । न हि दशरात्रस्य प्रत्ययान्तः संज्ञा, नापि भृतकमासस्य । किं तत् तुल्यं फलमित्याह—प्रयोगानुसरणमिति । प्रयोगानुसरणं प्रयोगोपलक्षणमित्यर्थः । संज्ञाग्रहणे ह्येतत् क्रियते— प्रयोगमुपलक्ष्य यत्र प्रयोगो दृश्यते मासार्धमाससंवत्सरेषु तत्र प्रत्यय उत्पादयितव्यः, न तु भृतकमासादौ । इतिकरणेनाप्येतदेव क्रियते । तथा हि–प्रत्ययान्ताद् यदि लोकस्यार्थविवक्षा भवति, एवं हि प्रत्यय उत्पादयितव्यः, नान्यथेति । एवमर्थमितिकरण उपादीयते, ततश्च लोकविवक्षा मासार्द्धमाससंवत्सरविषया भवति, एवं हि न भृतकमासादिविषया । तस्मात् प्रयोगानुसरणम्, उभयोरपि फलं तुल्यमेव। संज्ञेत्यादि। ननु च यथा संज्ञाशब्दः प्रयोगानुसरण-

अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासादण्, पौर्णमासी। अथ वा – पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी। मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वथाट्ठक् ॥ २२ ॥

'सास्मिन्पौर्णमासी' इति सर्वमनुवर्तते। आग्रहायणीशब्दादश्वत्थ-शब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। आग्रहायणिको मासः। अर्द्धमासः संवत्सरः। एवम् – आश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

पदमञ्जरी

पूर्णमासादणिति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगण-त्वादस्मादेव वा निपातनादण्। *मा इति चन्द्रमा उच्यत इति*। चन्द्रमश्शब्दैक-देशप्रयोगः, सत्याभामा भामेतिवत् ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृति-गणत्वादण्, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम्। *अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थ इति*। निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

न्यासः

फलतया लोके प्रसिद्धः, तथेतिकरणोऽपि, तत् किमर्थमिह तस्य तेन तुल्यत्वमेव ज्ञायते ? इत्याह—न ह्ययमित्यादि। तथा हि—लोकेऽयं संज्ञाशब्दः प्रयोगानुसरणफलत्वेन यथा प्रसिद्धः, न तथेतिकरणः। तस्मादस्य तेन तुल्यता ज्ञापितेति भावः। संज्ञार्थत्वे इत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति। संज्ञया तुल्योऽर्थो यस्य स संज्ञार्थः। समासेन गम्यमानत्वात् तुल्यशब्दो न प्रयुज्यते, यथा 'रुच्यर्थानाम्' इत्यत्र रुचिना समानशब्द इति भावः। संज्ञा-र्थस्य भावः = संज्ञार्थत्वम्। अर्थशब्दश्चायं प्रयोजनवचनः। तदुपपन्नं भवतीति। यत एव संज्ञाशब्देनेतिकरणस्य तुल्यार्थता ज्ञापिता तेन यत्र यत्र प्रयोगानुसरणार्थ इतिकरणः, तत्रस्तत्रश्च विवक्षा भवतीत्युच्यते—तदुपपन्नं भवतीति; इतिकरणस्य संज्ञाप्रयोजनत्वात्।

पूर्णमासादणिति ॥ पूर्णो मासो यस्यां तिथाविति तत्रार्थे बहुव्रीहिः। अस्मादेव निपातनादण्। पूर्णमासस्येयं पौर्णमासी। 'तस्येदम्' इत्यण्। तिथिविशेषस्येयं संज्ञा। व्युत्पत्तिस्तु यथाकथञ्चित् कर्त्तव्या ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, 'सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्' इत्येतस्मिन्विषये। नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते। फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः। श्रावणः, श्रावणिकः। कार्त्तिकः, कार्त्तिकिकः। चैत्रः, चैत्रिकः॥

सास्य देवता॥ २४॥

सेति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति। यागसम्प्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः। इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः। आदित्यम्। बार्हस्पत्यम्। प्राजापत्यम्।

देवतेति किम्? कन्या देवताऽस्य।

कथमैन्द्रो मन्त्रः? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति।

पदमञ्जरी

सास्य देवता॥ यागसम्प्रदानं देवतेति। यद्यपि देवशब्दो मनुष्यादिवज्जातिवचनः, स्वार्थिकश्च तल्; तथापि समुदायशक्त्या देवताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चोदितं तत्र सर्वत्र वर्तते, न स जातिविशेष इत्यर्थः। *देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति*। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्', 'कालेभ्यो भववत्' इति वचनमुपपद्यते, न ह्यृतुषु पितृषु उषसि वा जातिरस्ति। तथा पितृदेवत्यम्, देवदेवत्यमिति प्रयोगोऽप्येवमेवोपपद्यते।

कथमिति। पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति प्रश्नः। *मन्त्रस्तुत्यामपीत्यादि*। नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यते, अपि तु

न्यासः

सास्य देवता॥ तस्मिन्नभिधेय इति। यागसम्प्रदानभूतदेवतास्वामिनीके पुरोडाशादौ। एष चाभिधेयविशेषः। सामान्योक्तावपीतीत्यस्येहानुवृत्तेर्लभ्यते। आदित्यम्, बार्हस्पत्यमिति। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्' इत्यादिना ण्यः। यागस्य देवतेहाभिप्रेता।

ऐन्द्रो मन्त्र इति च प्रयोगे कस्यचित् पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्ति। अतो नासौ देवतेति प्रत्ययेनात्र न भवितव्यमिति मन्यते। मन्त्रस्तुत्यमिति। यथा देवता पूजार्हा तथा मन्त्रस्तुत्यमपि वस्तु, ततो देवतासाधर्म्यात् तदपि देवतेत्युपचरन्ति विद्वांसः। इन्द्रश्च मन्त्रस्तुत्यो भवति, तस्मादसम्प्रदानभूतमपि तं देवतेत्युपचरन्ति। दैवतोपचारं तत्र कुर्वन्तीत्यर्थः। नन्वेवमपि नैवात्र प्रत्ययेन

कथम् – आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति ? उपमानाद्भविष्यति। 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति यावत् 'सास्य देवता' इत्यधिकारः। सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकः, ततः पूर्वेणैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम्। कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन। कायं हविः। कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

पदमञ्जरी

मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः। *उपचरन्तीति* ब्रुवते, प्रयुञ्जत इत्यर्थः।

कथमित्यादि। पूर्वोक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः। *उपमानादिति*। काषायौ गर्दभस्य कर्णावितिवद् गौणोऽयं प्रयोग इत्यर्थः। *सेति प्रकृत इति*। प्रकृतं हि साग्रहणं संज्ञया सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

कस्येत् ॥ किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्दिष्टमित्याशङ्कामपनयति—*कशब्द इति*। एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति सम्प्रैषः। कस्मै अनुब्रूहीति, 'न कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति तु छान्दसः स्मैभावः, यदिन्द्राग्नी अवमस्यामित्यादिवत्। *कायमिति*। इत्वे कृते यस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिवृद्ध्या

न्यासः

भवितव्यम्; मुख्ये सति गौणस्याभयणस्यायुक्तत्वात्? नैष दोषः; यथैव हि कश्चिदेकेनैव यत्नेन श्वेतो धावतीति तन्त्रेण वाक्यद्वयमुच्चारयति, तथेहाप्याचार्येण द्वे वाक्ये तन्त्रेणोच्चारिते। तत्रैकं मुख्यार्थम्, अपरं गौणार्थं भविष्यति।

कथमित्यादि। अग्नेर्हि न मुख्यं देवतात्वम्, नापि गौणम्। तत्र मुख्यं तावन्नास्ति; देयाभावेनासम्प्रदानभूतत्वात्। गौणमपि नास्ति; मन्त्रशब्दाभावेन मन्त्रस्तुत्यतयानुपात्तत्वात्। तस्मादत्र प्रत्ययेन न भवितव्यमिति भावः। उपमानाद्भविष्यतीति। देवतास्वामिनीक एवात्र प्रत्यय उपपद्यते। यस्त्वर्थान्तरे प्रत्ययान्तप्रयोगः स आग्नेय इवाग्नेय इत्युपमानाद् भविष्यति, यथा—काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति। ननु च सास्मिन् पौर्णमासीति सेति प्रकृतमेव। तत् किमर्थं पुनरिह समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यत इत्यत आह—सेति प्रकृत इत्यादि। यदिदं सेति प्रकृतं तत्संज्ञासम्बद्धमिति, तदनुवृत्तौ संज्ञाग्रहणस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिह समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यत इति ॥

कस्येत् ॥ तकारो मुखसुखार्थः, न दीर्घनिवृत्त्यर्थः। भाव्यमानेनाणा सवर्णानाम-

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। शुक्रियं हविः। शुक्रियोऽध्यायः॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ—इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रियं हविः, अपांनप्त्रियम्।

अपोनपाद्, अपांनपादिति देवताया नामधेये एते, तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ—इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रीयं हविः। अपान्नप्त्रीयम्। योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः।

पदमञ्जरी

बाध्यते, श्रीर्देवतास्य श्रायमितिवत्। 'सोमाट्ट्यण्' इत्यत्र कग्रहणे च क्रियमाणे यद्यपि यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥ *अपोनपात् अपांनपादिति देवतानामधेये इति*। पृषोदरादित्वादनयोः साधुत्वम्। *तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेनेति*। एवं च अपोनपाते अनुब्रूहि, अपांनपातेऽनुब्रूहि, अपोनपात्तं यज, अपां नपातं यजेति सम्प्रैषः। वेदे तु अपोनप्त्रे स्वाहेति छान्दसः प्रयोगः॥

छ च॥ *योगविभाग इत्यादि*। पूर्वसूत्र एव छग्रहणे सति घच्छौ द्वौ प्रत्ययौ,

न्यासः

ग्रहणात्। सत्यपि सवर्णग्रहण आन्तरतम्याद् ह्रस्वस्य ह्रस्व एव भविष्यति, न दीर्घः। प्रजापतेर्वाचक इति। अनेनासर्वनामत्वमस्य दर्शयति। इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपो न भवति, विधानसामर्थ्यात्। कायमिति। वृद्ध्यायादेशौ॥

शुक्राद् घन्॥ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥ अपोनपात्, अपान्नपादिति यद्येते देवतानामधेये तत् कथमेतद्विलक्षणं प्रकृतिरूपं सूत्रे श्रूयते? इत्याह—तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यादि॥

छ च॥ अथ किमर्थं योगविभागः क्रियते, न 'अपोनप्तृ-अपान्नप्तृभ्यां घच्छौ'

* छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् * ॥ पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ॥

* शतरुद्राच्छश्च घश्च * । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छश्च, 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

पदमञ्जरी

प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यातानुदेशः । *शतरुद्रीयमिति* । शतशब्दोऽनन्तवचनः, शतं रुद्रा देवताऽस्येति घच्छौ, तयोविधानसामर्थ्याद् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' लुग्न भवति ॥

महेन्द्राद्घाणौ च ॥ 'महेन्द्रादण्च' इत्युच्यमानेऽनन्तरश्छ एव समुच्चीयेत, न व्यवहितो घ इति पुनर्ग्रहणम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ *सौमीति* । टित्त्वान्ङीप्, 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

न्यासः

इत्येकयोग एव क्रियते ? इत्याह—योगविभाग इत्यादि । एकयोगे हि द्वे प्रकृती, प्रत्ययावपि द्वावेव, समसंख्यत्वात् संख्यातानुदेशः स्यात्; अतस्तन्निवृत्तये योगविभागः क्रियते ।

छप्रकरण इत्यादि । पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छप्रकरणे छस्योपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छो भवतीति ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ 'अथ महेन्द्रादण् च' इत्येव कस्मान्नोक्तम् ? चकाराद् घच्छौ भविष्यतः, एवमुच्यमाने द्वेष्यमपि विज्ञायते—अनन्तरं छ एव चकारेणात्र कृष्यत इति । तस्मात् तथा मा विज्ञायीति घग्रहणम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ सौमीति । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। वायुर्देवतास्य वायव्यम्। ऋतव्यम्। पित्र्यम्। उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यत् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणो ण्यस्य चापवादः। द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम्। शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम्। शुनः=वायुः। सीरः=आदित्यः। मरुत्वान्देवतास्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम्। अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम्।

पदमञ्जरी

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ *वायव्यमिति*। 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये'। *पित्र्यमिति*। 'रीङृतः' इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ *अणो ण्यस्य चापवाद इति*। वास्तोष्पतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य ण्यस्यापवादः, शेषेभ्योऽणः। *द्यावापृथिव्याविति*। 'दिवो द्यावा', 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति द्यावादेशः। *शुनासीराविति*। 'देवता द्वन्द्वे च' इत्यानङादेशः। *शुनो वायुः, सीर आदित्य इति*। अन्ये तु एकमेव शुनसीरमिन्द्रस्य गुणममन्यन्त, यथाहाश्वलायनः—'इन्द्रो वा शुनासीरः' इति। मन्त्रलिङ्गञ्च भवति—इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति। मरुतोऽस्य सन्ति मरुत्वानिन्द्रः। *अग्नीषोमीयमिति*। 'ईदग्नेः

न्यासः

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ वायव्यम्। ऋतव्यमिति। 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः। पित्र्यमिति। 'रीङृतः' इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ अणो ण्यस्य चापवाद इति। वास्तोष्पतिशब्दाद् 'दित्यदित्यादित्य' इत्यादिना प्राप्तस्य ण्यस्यायमपवादः। शेषेभ्यस्त्वौत्सर्गिकस्याणः। वास्तुनः पतिर्वास्तोष्पतिः। वास्तुशब्दस्य नपुंसकस्य पुंल्लिङ्गता, षष्ठ्यर्थेऽलुक् च निपातनात्। षष्ठ्याः 'पतिपुत्रपृष्ठ' इत्यादिना षत्वम्। द्यावापृथिव्याविति। 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः। शुनासीरीयमिति। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। अग्नीषोमीयमिति। 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' इतीत्त्वम्, 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसमाः' इति षत्वम् ॥

वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम्। गृह्मेधीयम्, गृह्मेध्यम्॥

अग्नेर्ढक्॥ ३३॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अग्निर्देवतास्य आग्नेयोऽष्टाकपालः।

* प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः *॥

कालेभ्यो भववत्॥ ३४॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। 'कालाट्ठञ्' इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते। वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम्। मासे भवं मासिकम्। आर्द्धमासि-

पदमञ्जरी

सोमवरुणयोः' वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः, अस्मादेव निर्देशात्साधुः। गृह्मेधशब्दं मकारान्तं बह्वृचा मन्यन्ते। 'मरुद्भ्यो गृह्मेधेभ्य उत्तरा' इत्याश्वलायनः। 'गृह्मेधास आगता' इति च *मन्त्रलिङ्गम्*। 'मरुद्भ्यो गृह्मेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्' इति तु *तैत्तिरीयकम्*। तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपन्नाः॥

अग्नेर्ढक्॥ कलेर्ढगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति—*प्राग्दीव्यतीयेष्विति*॥

कालेभ्यो भववत्॥ *कालविशेषवाचिभ्य इति*। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; बहुवचननिर्देशात्। *वत्करणमित्यादि*। असति वत्करणे 'कालेभ्यो भवः' इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यत्रार्थे भवन्तीति देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्, ततश्च 'कालाट्ठञ्' इति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति। अथ पुनरेवं सम्बन्धः—भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति कालेभ्यो देवताभ्य इति? एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् प्रत्ययोऽपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो-

न्यासः

अग्नेर्ढक्॥ कालेभ्यो भववत्॥ बहुवचनग्रहणेन स्वरूपग्रहणे निरस्ते, कालविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—कालविशेषवाचिभ्य इत्यादि। वत्करणमित्यादि। सर्वस्य सादृश्यस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम्। 'कालेभ्यो भवः' इत्युच्यमाने यदि तावत् कालग्रहणं भवप्रत्ययैः सम्बध्यते? भवेऽर्थे कालेभ्यो विधास्यन्ते ये प्रत्ययास्ते 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्नर्थे भवन्ति, तदा च देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्।

कम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा—मासो देवतास्य मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

✱ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ✱ । नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥

✱ पूर्णमासादण् ✱ । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पदमञ्जरी

ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति । अथाप्येवं सम्बन्धः—कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव देवतार्थे इति तत्र सकृत् श्रुतस्य तस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावद् दुर्लभः । अथापि लभ्येत, एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् ऋतुभ्योऽण् मुहूर्त्तादेरपि प्राप्नोति । वतिनिर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवेऽर्थे विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्ठपदशब्दात्पूर्वेण नक्षत्राणि प्राप्ते वचनम्, नवयज्ञ आग्रयणम् । *पूर्णमासादणिति* । अस्मिन्वर्तत इत्येव ।

न्यासः

एवञ्च देवतामात्रवाचिनः प्रातिपदिकादविशेषेण प्रत्ययाः प्रसज्येरन् । अथ देवताप्रकृतिभिः कालग्रहणं सम्बध्यते ? भवे ये विधास्यन्ते ते प्रत्ययाः कालेभ्यो देवताभ्यः प्रसज्येरन् । अथाप्युभयेषां सन्निधानाद् विशेष्यभेदेन वाक्यभेदाच्च प्रत्ययैः प्रकृतिभिश्च सम्बध्यते – कालेभ्यो भवेऽर्थे विधास्यन्ते ये प्रत्ययास्ते कालेभ्यो देवताभ्यो भवन्तीति ? एवमपि यः कश्चित् कालप्रकृतिः प्रत्ययो यतः कुतश्चित् कालाद्देवतायाः स्यात्, ऋतुभ्योऽण् मुहूर्तादिभ्योऽपि[1] स्यात् । वतौ तु सति तस्य सादृश्यविधानात् सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया भवार्थे विधास्यन्ते, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः । वासन्त इति । सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । प्रावृषेण्य इति । 'प्रावृष एण्यः' ।

१. 'देवताभ्योऽपि' इति महीशूरसंस्करणे पाठः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । ❋ पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत्, डुलच् – इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते ❋ । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । ❋ ताभ्यां पितरि डामहच् ❋ । ❋ मातरि षिच्च ❋ । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति – पितुः पिताः पितामहः, मातुः पिता मातामहः । मातरि षिच्च – पितामही, मातामही ।

❋ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ❋ । अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥

❋ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ❋ । निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ।

❋ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ❋ । तिल्पिञ्जः ॥

पदमञ्जरी

पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथौ वर्तत इति विग्रहः, एषैव च व्युत्पत्तिः 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यत्रापि दर्शिता ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ पितृमातृभ्यामिति । स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितत्वे विशेषाभावाल्लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपातः, अयोनिसम्बन्धवाचित्वादनङोऽभावश्च । *डामहजिति* । कथं तर्ह्याकारेऽवग्रहः—माता + महः, पिता + मह इति ? तस्मान्महप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपातितस्तयोश्चानङादेश इति केचित् । *वृत्तिकारस्तु* संहितापाठस्यैव नित्यत्वात् 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः' इति न्यायेनावग्रहो मा कारीति मन्यते । *मातरि षिच्चेति* । षित्त्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः षकारोऽनुबन्धः कर्तव्य इति देशाभावात्—मातामहा इत्यपि मन्त्रे दृश्यते ।

अवेर्दुग्ध इति । दुग्धं क्षीरम् । सोढादीनाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं न न भवति, सकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

निष्फलस्तिल इति । सस्यावस्थायां फलरहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

न्यासः

महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ पितामही, मातामहीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'समूहः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। किमिहोदाहरणम्? चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम्। अचित्ताट्ठकं वक्ष्यति – 'अनुदात्तादेरञ्', 'गोत्राद्वुञ्' प्रतिपदं च 'केदाराद्यञ्च' इत्येवमादि, तत्परिहारणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्। काकानां समूहः काकम्। शौकम्[1]। बाकम्। 'इनित्रकटयचश्च' इति यावत्समूहाधिकारः॥

❀ गुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यः[2] ❀। गुणग्रामः। करणग्रामः। गुण। करण। तत्त्व। शब्द। इन्द्रिय। आकृतिगणः[2]॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

'भिक्षा' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। भिक्षाणां समूहो

पदमञ्जरी

तस्य समूहः ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टब्धत्वात्पृच्छति—*किमिहोदाहरणमिति*। काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्यनेन, अस्यार्थः—व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अथादिः प्राक् शकटेरित्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे अचस्तेषामुदात्तो भवतीति। तत्र शौकमित्यनुदाहरणम्; खण्डिकादिषु पाठात्। वकशब्दस्तूदाहार्यः॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ *अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति*। भिक्षाशब्दोऽयम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, ततः 'अनुदात्तादेः' इत्यञ् अणो बाधकः

न्यासः

तस्य समूहः ॥ काकम्[3], शौकम्, वाकमिति। काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः। 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्यनेन। अस्यायमर्थः—प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां य आदिभूताः कवर्गात् पूर्वे तेषामुदात्तो भवतीति॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न भिक्षादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत? इत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि। भिक्षाशब्दोऽयम् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्त-

१. वस्तुस्त्वत्र 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञेव भवतीति नेदमुदाहरणम्। न्यासानुसार्येवात्रास्माभिस्त्विदं स्थापितमिति ध्येयम्। २-२. गुणादिभ्य इत्यारभ्याकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुपुस्तकेषु नास्ति। ३. कौकमिति महीशूरपुस्तके पाठः।

भैक्षम्। गार्भिणम्। युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति—'भस्याऽढे तद्धिते' इति। युवतीनां समूहो यौवतम्।

भिक्षा। गर्भिणी। क्षेत्र। करीष। अङ्गार। चर्मिन्[1]। धर्मिन्[1]। सहस्र। युवति। पदाति। पद्धति। अथर्वन्[2]। दक्षिणा। भूत[3]॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, तस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम्। ननु च यद्यत्राञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्? नानर्थकम्; परत्वादचि तत्तल्लक्षणष्ठक् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्ग्रहणादणेव भवति। *गार्भिणमिति*। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, ततोऽणि 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः। *तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति*। यदि स्यात्, 'सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इति वचनादनुत्पन्न एव तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यम्। युवशब्दश्च 'कनिन्युवृष' इति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिक एवाण् सिद्ध इति तस्येह पाठोऽनर्थकः स्यात्। *यौवतमिति*। यथा

न्यासः

त्वादन्तोदात्तः। तत्र 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति, तस्य बाधकस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम्। ननु च यद्यत्राण् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्? नैतदस्ति; परत्वादचित्तलक्षणष्ठक् प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थं पुनर्वचनं स्यात्। अञ्प्रत्ययस्तु स्यादेव, अण्ग्रहणात् पुनरणेवेति न भवत्येष दोषः। गार्भिणमिति। गर्भिणीनां समूहो 'भस्याऽढे तद्धिते'। 'सिद्धत्वात्[4] प्रत्ययविधौ' इति पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः, ततोऽण्, तस्मिन् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्तः, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावान्न भवति। तस्य ग्रहणेति। युवतिशब्दस्य यदि पुंवद्भावो न भवति, तदा तस्य प्रत्ययान्तत्वाद् 'अनुदात्तादेः' इत्यञि प्राप्ते तद्बाधनार्थमिहाण्ग्रहणमर्थवद्भवति। यदि पुंवद्भावः स्यात् तदा तदनर्थकं स्यात्। तथा हि—'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनादनुत्पन्न एव तद्धिते बुद्धिस्थे पुंवद्भावेन भवितव्यम्। युवशब्दस्य 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः'

१-१. चर्मन्, धर्मन्—इति पाठा०। २. अर्चन्—इति पाठा०।

३. विषय। श्रोत्र। * वृक्षादिभ्यः खण्डः *। वृक्षखण्डः। तरुखण्डः। वृक्ष। तरु। पादप—इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये। तत्रैकस्मिन् पुस्तके "वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति। वृक्षषण्डः, तरुषण्डः'—इति पाठा०।

४. आधुनिके भाष्यसंस्करणे तु 'सिद्धश्च' इति पाठ उपलभ्यते।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव। औपगवानां समूहः औपगवकम्। कापटवकम्। उक्षन्—औक्षकम्। उष्ट्र—औष्ट्रकम्। उरभ्र—औरभ्रकम्। राजन्—राजकम्। राजन्य—राजन्यकम्। राजपुत्र – राजपुत्रकम्। वत्स – वात्सकम्। मनुष्य –

पदमञ्जरी

तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव इष्यते। आह हि—'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ' इति॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्॥ अपत्याधिकारादन्यत्रेति। यद्येवम्, राजन्यमनुष्ययोरुपादानमनर्थकम्, गोत्र इत्येवसिद्धम्। न तावपत्यप्रत्ययान्तौ; जातेः प्रत्ययार्थत्वात्। उक्तं हि-'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्, मनोर्जातावञ्यतौ षुक्चेति। किं तर्ह्युच्यते 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवतीति, यावताऽनापत्ययकारत्वेनैव न भविष्यति? सत्यम्; अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते। यद्यपत्यार्थत्वमभ्युपेयते, राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकम्? नानर्थकम्; ज्ञापनार्थत्वात्, एतज् ज्ञापयति—नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति न वक्तव्यम्। *औपगवकमिति*। यथात्र परोऽप्यनुदात्तादेरञ् न भवति, तथा 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यत्र वक्ष्यते॥

न्यासः

इति कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। तत्र यदि पुंवद्भावः स्यादुत्सर्गलक्षणेनैवाण् सिद्ध इतीह ग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्माद् मा भूदस्यानर्थक्यमिति तस्य ग्रहणसामर्थ्यादेव पुंवद्भावो न भवति, तेन यौवतमिति सिद्धं भवति॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति। यद्येवम्, गोत्रग्रहणेनैतस्य सिद्धत्वाद् राजन्यमनुष्ययोरुपादानमनर्थकम्? नैतदस्ति; न हि तौ गोत्रप्रत्ययान्तौ, जातेः प्रत्ययार्थत्वात्। यद्येवम्, लोपस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत्र यदुक्तम्—'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवतीति, तदनर्थकं स्यात्? एतत् पुनरेकीयमतमाश्रित्योक्तम्। केचिदाचार्या राजन्यमनुष्ययोरपत्यप्रत्ययान्तत्वमिच्छन्ति, अतस्तन्मतमाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः, तन्मतेन तर्हि राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्? ज्ञापनार्थत्वात्। तेनैतद् ज्ञाप्यते—राजन्यमनुष्ययो-

मानुष्यकम्। अज—आजकम्। 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति यलोपो न भवति – 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति।

※ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ※। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्॥

केदाराद्यञ्च॥ ४०॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः। केदाराणां समूहः कैदार्यम्। कैदारकम्।

※ गणिकायाश्च यञ्वक्तव्यः ※। गणिकानां समूहो गाणिक्यम्॥

ठञ् कवचिनश्च॥ ४१॥

कवचिन्शब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। कवचिनां समूहः कावचिकम्।

चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः—केदाराणां समूहः कैदारिकम्॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्॥ ४२॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येत-

पदमञ्जरी

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्॥ नकारः स्वरार्थ इति। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्या-

न्यासः

र्यंकारस्य किञ्चिदपत्याश्रितं कार्यं न भवतीति। किं पुनस्तत्? आपत्यव्यपदेशम्। तेन राजन्यकम्, मानुष्यकमिति–अत्रापि 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवतीति। तथा सूत्रोपात्त एव राजन्यमनुष्ययोः प्रकृतिभावः 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इत्यनेनाख्यायत इति वेदितव्यम्।

वृद्धाच्चेति वक्तव्यमिति। वृद्धशब्दाद् वुञ् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इह पुनरुत्तरसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते सिंहावलोकितन्यायेन, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वृद्धशब्दाद् वुञ् भवतीति। योगश्चायं यथायोगमणञोरपवादः॥

केदाराद् यञ्च॥ गणिकायाश्च यञ् वक्तव्यः। वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्–इहाप्युत्तरसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन गणिकाशब्दादपि यञ् भवतीति, वुञ् न भवतीति; अनभिधानात्॥

ठञ् कवचिनश्च॥ कवचिञ्शब्दो मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। तस्मादनुदात्तादिलक्षणेऽञि प्राप्ते वचनम्॥

स्मिन्विषये। नकारः स्वरार्थः। ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाडव्यम्।

* यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् *। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः।

* अह्नः खः क्रतौ *। अह्नां समूहः अहीनः क्रतुः। क्रताविति किम्? आह्नः। खण्डिकादिषु दर्शनादञ्भवति।

* पर्श्वा णस्वक्तव्यः *। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति।

* वाताद्रूलः[1] *। वातानां समूहो वातूलः[1]॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्॥ ४३॥

पदमञ्जरी

द्युदात्तत्वं यथा स्यात्। किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते, न प्रकृतो यञेव विधीयते, न हि वृद्धेषु यञो यनो वा विशेषोऽस्ति—तदेव रूपम्, स एव स्वरः, ठञस्त्वस्वरितत्वादननुवृत्तिः? ज्ञापनार्थं तु। एतज्ज्ञापयति—अन्येभ्यऽप्ययम्। किं सिद्धं भवति? पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति।

पृष्ठानां समूह इति। पृष्ठशब्दः स्तुतिविशेषवचनः। *पृष्ठ्यः षडह इति*। तद्वति तदुपचारः।

णस्वक्तव्य इति। सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति॥

न्यासः

ब्राह्मणमाणववाडवाद् यन्॥ पृष्ठादुपसंख्यानमिति। पृष्ठशब्दाद् यन्प्रत्ययस्योपसंख्यानम् = व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पृष्ठशब्दादपि भविष्यतीति। अहीन इति। 'अह्नष्टखोरेव' टिलोपः। आह्न इति। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। ननु चाचित्तलक्षणेन ठका भवितव्यम्, तत् कथमाह्न इति भवति? इत्याह—खण्डिकादिष्वित्यादि।

णस् वक्तव्य इति। सकारः 'सिति च' इति विशेषणार्थः। तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावात् 'ओर्गुणः' न भवति॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्॥ ग्रामशब्दादचित्तलक्षणे ठकि प्राप्ते। जनशब्दो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः; घञन्तत्वात्। तथा बन्धुशब्दोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव। तथा

---

[1]-[1]. अयं पाठो बहुत्र नास्ति।

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। ग्रामाणां समूहः ग्रामता। जनता। बन्धुता। सहायता।

* गजाच्चेति वक्तव्यम् *। गजानां समूहो गजता॥

अनुदात्तादेरञ्॥ ४४॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। कपोतानां समूहः कापोतम्। मायूरम्। तैत्तिरम्॥

खण्डिकादिभ्यश्च॥ ४५॥

'खण्डिका' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम्। वाडवम्। क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते। क्षुद्रकाश्च

पदमञ्जरी

अनुदात्तादेरञ्॥ अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति। चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दौ 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तौ, इगुपधात्कः, तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तित्तिरिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति; 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात्॥

खण्डिकादिभ्यश्च॥ क्षुद्रकाश्चेति। क्षुद्रकस्यापत्यानि, जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः। *पूर्वेणापि सिद्धे इति*। समासान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानुदात्तादित्वात्॥

न्यासः

हि स 'धान्ये नित्' इति वर्त्तमाने 'श्रुस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्यनेन व्युत्पादित उप्रत्ययान्तः। आद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते। सहायशब्दोऽपि 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तः। तत्र अनुदात्तादेरञि प्राप्ते तलो विधानम्।

गजाच्चेति वक्तव्यमिति। गजशब्दात् तल् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं चेह चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम्॥

अनुदात्तादेरञ्॥ कापोतम्, मायूरमिति। कपोतमयूरशब्दौ 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तौ। तैत्तिरमिति। तित्तिरिशब्दः 'इगुपधात् किद्' इति किप्रत्ययान्तः। तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्येति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ननु च सन्वद्भावादाद्युदात्तः प्राप्नोति? 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात् स्वरे सन्वद्भावो न भविष्यतीत्यदोषः।

खण्डिकादिभ्यश्च॥ आद्युदात्तार्थमचित्तार्थञ्च वचनमिति। असत्येतस्मिन्ना-

मालवाश्चेति क्षत्त्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वेणैवाञि सिद्धे वचनं गोत्रवुञ्बाधनार्थम् ।

ननु च परत्वादञा वुञ् बाधिष्यते, न च गोत्रसमुदायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरत्रास्ति ? एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति—वुञि पूर्वं-

पदमञ्जरी

ननु च परत्वादिति । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तम्, तदेव तु नास्तीत्याह—*न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति* । तत्र च यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति काशिकोसलाया इत्यत्र छ एव भवति, न जनपदलक्षणो वुञ्, तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत्—मा भूत्समुदायो गोत्रम्, मालवशब्दस्तु गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तविधिना समुदायादपि वुञ्प्राप्नोतीति ? तत्राह—*न चेति* । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र हि 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्तम् । *एवं तर्हीत्यादि* । कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं

न्यासः

द्युदात्तेभ्योऽण् स्यात्, अचित्तेभ्योऽचित्तलक्षणष्ठक् प्रसज्येत । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्त्रियद्वन्द्व इति । क्षुद्रकस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्', मालवस्यापत्यानि बहूनि । 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्' । तयोः 'तद्राजस्य' इति बहुषु लुक्, पश्चाद् द्वन्द्वः । ततः पूर्वेणाञि सिद्ध इति । समासान्तोदात्तत्वे कृते द्वन्द्वसमासस्यानुदात्तादित्वात् । वचनं गोत्रवुञो बाधनार्थम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र' इत्यादिना गोत्रलक्षणो वुञ् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थं क्षुद्रकमालवकस्येह गणे पाठः ।

ननु चेत्यादि । परत्वादेवाञ् वुञं बाधिष्यत इत्यतो नार्थो वुञो बाधनार्थेनानेन वचनेनेति भावः । एतच्च गोत्रत्वमभ्युपेत्योक्तम् । इदानीं गोत्रत्वमेव न भवतीति दर्शयितुमाह न चेत्यादि । गोत्रसमुच्चयोऽयम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो न जनपदग्रहणेन । तथा च काश्यश्च कोशलाश्च काशिकोशलाः, तेषु भवाः काशिकोशलीयाः । जनपदत्वाभावात् 'जनपदवध्योश्च' इति वुञ् न भवति, 'वृद्धाच्छः' एव तु भवति । स्यादेतत्—यद्यपि गोत्रसमुदायो गोत्रं न भवति, तदवयवस्तु भवति, क्षुद्रकमालवकशब्दोऽवयवो गोत्रम्, अतस्तदन्तविधिना तदन्ताद् गोत्रसमुदायादपि वुञ् प्राप्नोति ? अत आह—न चेत्यादि । न हि सर्वस्तदन्तविधिर्भवतीति । तथाहि—'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्रोक्तम्—'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः, उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति । प्रत्ययविधिश्चायम् । येषु तत्र च तदन्तविधिरिष्यते ते तत्रैव 'भयाद्यादिग्रहणम्' इत्यादिना परिगणिताः, न चास्य तत्र परिगणनम् । ततो नास्ति तदन्तविधिः । एवं तर्हीत्यादि । यदयं क्षुद्रकमालवकग्रहणं करोति वुञ्बाधनार्थम्, तज्ज्ञापयति—वुञि पूर्वविप्रतिषेधो

विप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति। प्रयोजनम् – औपगवकं कापटवकमिति वुञ् भवति, वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः।

'क्षुद्रकमालवात्' इत्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते 'सेनासंज्ञायाम्' इति – क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाञ्भवति। क्षौद्रकमालवी सेना। क्षौद्रकमालवकमन्यत्[1]।

पदमञ्जरी

ज्ञापयितुम्? शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना नास्मादञ्विधानमुपपद्यत इति। किमत्रानुपपन्नम्? तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति। वुञोऽवकाशः यदाद्युदात्तम्—ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, 'प्राचामवृद्धात्फिन्' तेषां समूहो ग्लौचुकायनकमिति; अञस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः; गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्रसङ्गे परत्वादञ् स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद् वुञेव भवति। तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनम्— वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम्। *गौधेनुकमिति*। 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिविकल्पः।

पुनरस्यैव नियमार्थत्वं वर्णयिष्यन् कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्— ज्ञापनं च नियमश्च? इत्याशङ्क्याह–*क्षुद्रकमालवादित्येतावतेति*। योगविभागेन यत्नद्वयमाश्रीयत इत्यर्थः। *क्षौद्रकमालवी, क्षौद्रकमालवकमिति*। उभयत्रापि मालवा-

न्यासः

भवति, न परविप्रतिषेधः। सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह—औपगवकम्, कापटवकमिति। एतद् वुञ्पूर्वविप्रतिषेधज्ञापनस्य प्रयोजनम्। असति ह्येतस्मिञ् ज्ञापने परविप्रतिषेधेन 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् स्यात्। वुञस्तु यत्राद्युदात्तत्वं सोऽवकाशः—ग्लौचुकायनकमिति। ग्लुचुकायनशब्दो हि 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इति फिन्प्रत्ययान्तत्वाद् नित्स्वरेणाद्युदात्तः। वानहस्तिकम्, गौधेनुकमिति। तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनम्। असत्येतस्मिञ् ज्ञापने 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति धेनुहस्तिशब्दाभ्यां विधीयमानष्ठक् न तदन्तात् स्यात्।

क्षुद्रकमालवकादिति। गणे 'क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम्' इति पठ्यते, तत्र यद्यय-

---

१. अत्र 'गोत्रलक्षणो वुञेव भवति' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात्।
गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः।

पदमञ्जरी

दुत्पन्नस्य ञ्यङः 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि प्रतिषिद्धे 'आपत्यस्य' इति यलोपः।

अञ्सिद्धिरित्यादि अनुदात्तादेरिति। हेतुगर्भं विशेषणम्; यतोऽयं क्षुद्रकमालवशब्दोऽनुदात्तादिस्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवाञः सिद्धिरस्ति। *कोऽर्थः* तस्य गणपाठेनेति शेषः। न किञ्चित्प्रयोजनम् इत्यर्थः। गोत्रलक्षणो वुञ् प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थः पाठ इति चेत्तत्राह—*गोत्राद्वुञिति*। गोत्राद्वुञ् विधीयते, न च तत्क्षुद्रकमालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः। *तदन्तादिति*। मालवशब्दस्य गोत्रत्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव। *न स सर्वत इति*। आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः। *तदन्तत्वे इति*। तदन्तविधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थे इत्यर्थः। *तथा चेति*। धेनुरनञिकमुत्पादयतीति *आपिशलेः* सूत्रम्। अत्र वृद्ध्यर्थोऽनुबन्धो मृग्यः, इकस्यैव चेसुसुक्तान्तात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः। अर्थमात्रं वा *भाष्यकारेण* निर्दिष्टम्। इकमिति ठकमित्यर्थः। धेनूनां समूहो धैनुकम्। अनञिति किम्? अधेनूनां समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादञ्। यद्यपि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते, तथापि बष्कयास इति लिङ्गादधेनु-

न्यासः

मेको योगः स्यात्, एकेन यत्नेन च ज्ञापनं नियमश्च न लभ्यते। तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः। तत्र क्षुद्रकमालवादित्येको योगः, सेनासंज्ञायामिति द्वितीयः। तत्र पूर्वो योगो ज्ञापनार्थः, उत्तरो नियमार्थः। पुनरस्यैवेति। क्षुद्रकमालवादित्यस्यैव योगस्य। क्षौद्रकमालवीति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। क्षौद्रकमालवकमन्यदिति। तदन्तविधिनात्र वुञ् भवति।

अञ्सिद्धेरित्यादि। क्षुद्रकमालवशब्दाद् 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यञ् सिद्धः। तत् कोऽर्थः किं प्रयोजनं तस्य गणपाठेन? न किञ्चिदित्यर्थः। स्यादेतत्—यो गोत्रलक्षणो वुञ् स्यादतस्तद्बाधनार्थः पाठः? इत्याह—गोत्राद्वुञ् विधीयते। न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम्, तत् कुतस्ततो वुञ्प्राप्तिः? तदन्तादित्यादि। यद्यपि क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रसमुदायो गोत्रं न भवति, तदवयवस्तु भवति, तेन तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव। न च सर्वत इति। न च तदन्तविधिः सर्वत्रैव भवति। परिगणितेष्वेव कार्येषु तदन्तविधिरिष्यते, न चेदं तत्र परिगण्यते, तत् कुतस्तदन्तविधिना वुञ्प्राप्तिः। ज्ञापकं स्यादि-

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञा ॥

खण्डिका । वडवा । ॠ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॠ । भिक्षुक । शुक । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

पदमञ्जरी

शब्दादपि भवति । तत्र यदि सामूहिकेषु तदन्तविधिर्न स्यात् , अनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।

प्रयोजनान्तरमप्याह—*सेनायामिति* । *यथेति* । पूर्वविप्रतिषेधेन वुञाऽञो बाधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोऽत्र पठ्यते स 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः । छन्दसि तु यदुलूको वदति मोघमेतत् , इत्था उलूक आपप्तदिति यदाद्युदात्तत्वम्, तच्छान्दसम् । भाषायां तु मध्योदात्तमेव, तत्र पूर्वेणैवाञ् सिद्धः, तस्मादेवं वक्तव्यम्—औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः, यतः 'यञञोश्च' इति बहुषु लुकि कृते रूपम् , तदिह पठ्यत इति । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकः प्रतिषेधादौलुक्यशब्दाद् गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्नोति । शुकशब्दोऽत्र पठ्यते, 'तस्य समूहः' इत्यत्र तु 'यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधानमस्ति' इत्युक्त्वोदाहृतम्—काकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने बाकमिति पठितव्यम् । बकशब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः । युगवरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविगृहीतार्थमिच्छन्ति—यौगवरत्रम् , यौगम् , वारत्रमिति, तत्र सङ्घातपक्षे 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावे नपुंसकह्रस्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्देशोऽनुपपन्नः, तस्माद्युगसहिता वरत्रेति समासः कर्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्भावाभावः ॥

न्यासः

त्यादि । इदं हि क्षुद्रकमालवग्रहणं ज्ञापनार्थं भवेत् । एतज्ज्ञापयति - सामूहिकेषु तदन्तविधिरस्तीति । एवं कृत्वाऽऽपिशलेर्विधिरुपपन्नो भवति । विधीयतेऽनेनेति विधिः, स पुनः 'धेनोरनञः' इति, एतद्धि तत्सूत्रम् । अस्यायमर्थः—धेनुशब्दः समूहेऽर्थे ठकमुत्पादयति, न चेद्धेनुशब्दो नञ उत्तरो भवतीति । नञ्पूर्वपदो न भवतीति यावत् । यदि तत्र सामूहिकेषु तदन्तविधिर्न स्याद् , 'अनञः' इति वचनं नोपपद्यते । असति तदन्तविधौ धेनुशब्दादुच्यमानः प्रत्ययः, कः प्रसङ्गो यदधेनुशब्दात् स्यात् ! तदेतदनञिति वचनं परमर्थवद्भवति यदि सामूहिकेषु तदन्तविधिर्भवति, नान्यथा । प्रयोजनान्तरमाह—सेनायामित्यादि । सेनासंज्ञायामेव क्षुद्रकमालवशब्दादञ् भवतीत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थस्तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । यथेत्यादि । चेति समुच्चये । पूर्वविप्रतिषेधेन वुञाऽञो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थो गणे पाठः ।

खण्डिक इति । खण्डिकशब्दो मत्वर्थीयठन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । 'वल संवरणे' इत्यस्माद् 'उणादयो बहुलम्' इत्यवन्प्रत्यये डलयोरेकत्वस्मरणाल् लकारस्य

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति। 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते—'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते। वतिः सर्वसादृश्यार्थः। कठानां धर्मः काठकम्। कालापकम्।

पदमञ्जरी

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ *गोत्रचरणाद्वुञित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते इति*। ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति, तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो युज्यत इत्याह—*तत्रेदमिति*। इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति, तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति। *वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति*। असति तस्मिन् 'चरणेभ्यो धर्मः' इत्युच्यमाने यदि तावदेवं

न्यासः

डकारादेशे टापि वडवेति भवति। भिक्षुकशब्दोऽपि कुत्सार्थविवक्षायां[1] कन्नन्तत्वात् पूर्वपदाद्युदात्तः। शुकोलूकयोरपि 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इति कुपूर्वादिरुदात्त एव। श्वञ्शब्दः 'कनिन् युवृषि' इत्यतः कनिन्ग्रहणेऽनुवर्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्' इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः, तेनासावपि पूर्ववदाद्युदात्तः। युगवरत्राशब्दयोरचित्तार्थः। संहतविगृहीतार्थं युगवरत्राग्रहणं वर्णयन्ति—यौगम्, वारत्रम्, यौगवरत्रमिति॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ गोत्रचरणाद् वुञित्यारभ्येति। ननु च तत्र धर्मग्रहणं नास्ति, तत् कथं धर्मवदित्यतिदेशः प्रयुज्यते? इत्याह—तत्रेदमित्यादि। इदमेव धर्मवदिति वचनं लिङ्गभूतं गमयति—चरणाद्धर्माम्नाययोरित्येतद्वचनं शेषभूतमिति। न हि तेन विनातिदेश उपपद्यते। वतिः सादृश्यार्थ इति। असति हि वतौ यदि चरणग्रहणं धर्मप्रत्ययैरभिसम्बध्यते—चरणेभ्यो धर्मेऽर्थे ये प्रत्यया अभिधास्यन्ते ते भवन्ति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्नर्थ इति, समूहप्रकृतिर्न विशेषिता स्यात्। एवञ्चेह प्रकृतिमात्राद्धर्मप्रत्ययाः प्रसज्येरन्। अथ प्रकृतिः सम्बध्यते—धर्मे ये विधास्यन्ते प्रत्ययास्ते भवन्ति 'चरणेभ्यः समूह' इत्येतस्मिन्नर्थे, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः। ततश्चाचरणेभ्योऽपि ये धर्मे विधास्यन्ते प्रत्ययास्तेऽपीह चरणेभ्य आपद्येरन्। अथाप्युभयसन्निधानादुभयं विशेष्यते, तेन वाक्यभेदं कृत्वा प्रत्ययैः प्रकृतिभिः सम्बध्यते—चरणेभ्यो धर्मेऽर्थे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते समूहे भवन्ति चरणेभ्य इति? एवमपि कश्चित् चरणप्रकृतिकः

---

१. 'अनुकम्पार्थविवक्षायाम्' इति पाठा०।

छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि—काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वर्णम्[1] ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

पदमञ्जरी

सम्बन्धः, चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात्, ततश्च काकादिभ्योऽपि वुञादयः प्रसज्येरन् । अथ पुनरेवं सम्बन्धः—धर्मे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति ? एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च 'तस्येदम्' इति विधास्यमाना अणादयोऽपि कठादिभ्य आपद्येरन् । अथाप्येवं सम्बन्धः—चरणेभ्यो धर्मे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति ? तत्र सकृत् श्रुतस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावद् दुर्लभः, अथापि लभ्येत ? एवमपि यः कश्चिद्धर्मे प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात्, 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' कठादिभ्योऽपि स्यात्, वतिनिर्देशे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया धर्मे विधास्यन्ते, इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टम् । *काठकम्*, *कालापकमिति* । गोत्रचरणाद्वुञ् । *छान्दोग्यमिति* । 'छन्दोगौक्थिक' इति ञ्यः । *आथर्वणमिति* । 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' इत्यण्, इकलोपश्च ॥

न्यासः

प्रत्ययो यतः कुतश्चिचरणात् समूहे स्यात् । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' छन्दोगादिभ्योऽपि स्यात् । वतौ तु तस्य सादृश्ये विधानात् सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति । तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यश्चरणविशेषणेन ये प्रत्यया विहिताः, इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन त एव प्रत्यया भवन्तीति न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । तस्मात् सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थं वत्करणं कर्तव्यम् । काठकम्, कालापकमिति । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' । छान्दोग्यम्, औक्थिक्यमिति । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' इति ञ्यः । आथर्वणमिति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्', 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' इत्यण्, इकलोपश्च । एते प्रत्यया यथा चरणेभ्यो धर्मे भवन्ति, तथा समूहेऽपि ॥

---

१. "ननु धर्मे न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः ? एतदेव ज्ञापयति वार्त्तिककारः 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इत्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषम् 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति वक्ष्यति । तद्भगवतः पाणिनेरप्यभिमतम्' इति"—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। अणञोरपवादः। अपूपानां समूह आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्।

❋ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ❋। आधेनवम्।

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश, अश्व – इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ्, छ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्याम् 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। केशानां समूहः कैश्यम्। कैशिकम्। अश्वानां समूह आश्वम्। अश्वीयम् ॥

पदमञ्जरी

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ *अणञोरपवाद इति*। अचित्तार्थेषु येननाप्राप्तिन्यायेनाणोऽपवादः। कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्याञोऽपि परत्वाद्बाधक इत्यर्थः। हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याञोऽपवादः। हस्तिशब्दः 'हस्ताज्जातौ' इतीनिप्रत्ययान्तः। धेनुशब्दः 'धेटोऽनुश्च' इति नुप्रत्ययान्तः। *आधेनवमिति*। उत्सादिपाठादञ्, 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य' इति पक्षे वृद्ध्यभावः ॥

न्यासः

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ अचित्त इति। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्यार्थस्येदं ग्रहणम्, न स्वरूपस्य, तेनाचित्तवाचिभ्यष्ठग् विज्ञायत इत्याह—अचित्तवाचिभ्यः शब्देभ्य इति। हस्तिधेनुशब्दयोश्च शब्दप्रधानत्वान्निर्देशस्य स्वरूपग्रहणम्। अत एव हस्तिधेनुशब्दाभ्यामिति।

अधेनोरिति वक्तव्यमिति। धेनुशब्दादनञ्पूर्वात् ठग् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—वक्ष्यमाणमिहान्यतरस्यांग्रहणमुभयोरपि योगयोः शेषो विज्ञायते, व्यवस्थितविभाषा च। तेन धेनुशब्दादनञ्पूर्वादेव भवतीति, न नञ्पूर्वादिति। आधेनवमिति। 'उत्सादिभ्योऽञ्'। ननु च धेनुशब्दस्तत्र पठ्यते, तत् कथमधेनुशब्दाद् भवतीति? तत्रापि तदन्तविधेः सम्भवात्। तत् कथं विज्ञायते? वष्कयास इति वष्कयशब्दस्य समासे प्रतिषेधात्। वष्कयशब्दाद्धि प्रत्ययविधानम्, गोवष्कयशब्दान्न प्राप्नोति, किं समासप्रतिषेधेन? इतः प्रतिषेधाद्विज्ञायते—अस्ति तत्र तदन्तविधिरिति ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ केशशब्दादचित्तलक्षणे ठकि प्राप्ते वचनमिदम्। अश्वशब्दादप्यणि सूत्रमिदमारभ्यते। अन्यतरस्यांग्रहणात् ठगणावपि भवतः ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। पाशानां समूहः पाश्या। तृण्या[1]।

पाश। तृण। धूम। वात। अङ्गार। पोत। बालक। पिटक। पिटाक। शकट। हल। नड। वन[2]॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। खलानां समूहः खल्या। गव्या। रथ्या।

पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः[3] ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

पाशादिभ्यो यः ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गम्। वातशब्दोऽत्र पठ्यते—वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽत्र समूहः, तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः? नैष दोषः; एकस्यापि वातावयविनो दिग्भेदेन भेदोऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः। अथ वा—प्रतिदिशं वातावयविन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः—पूर्वो वातः, उत्तरो वातः, सर्वतो वान्ति वाता इति। आह च—वायोर्वायुसम्मूर्छनं नानात्वे लिङ्गमिति ॥

खलगोरथात् ॥ अथ कस्मात्खलादयोऽपि पाशादिष्वेव न पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति? तत्राह—*पाशादिष्वपाठ इति* ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यार्थः, अन्यथा इनित्रकट्यचस्त्रय

न्यासः

पाशादिभ्यो यः ॥ अचित्तलक्षणके ठकि प्राप्ते वचनमिदम् ॥

खलगोरथात् ॥ गोशब्दादणि प्राप्ते खलरथाभ्यामचित्तलक्षणे ठकीदं वचनम्। अत्र पाशादिष्वेव खलादीनां पाठः कस्मान्न कृतः? इत्याह—पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थ इति। उत्तरसूत्र इनित्रकट्यचः खलादिभ्य एव यथा स्युः, पाशादिभ्यो मा भूदिति।

---

१. अत्र 'स्त्रीलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

२. अत्र—'पाटलका, गल'—इत्यधिकौ शब्दौ पुस्तकान्तरे।

३. योगविभाग उत्तरार्थः' इति पाठा०।

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् 'इनि' 'त्र' कटयच्'—इत्येते प्रत्यया भवन्ति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या॥

❀ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ❀। डाकिनी। कुण्डलिनी। कुटुम्बिनी।

❀ कमलादिभ्यः[1] खण्डच् प्रत्ययो भवति ❀। कमलखण्डम्। अम्भोजखण्डम्।

कमल। अम्भोज। पद्मिनी। कुमुद। सरोज। पद्म। नलिनी। कैरविणी। कमलादिराकृतिगणः॥

❀ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ❀। नरस्कन्धः। करिस्कन्धः। तुरङ्गस्कन्धः॥

❀ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ❀। पूर्वकाण्डम्। तृणकाण्डम्। कर्मकाडम्[1]॥

पदमञ्जरी

अकाराद्यश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः, प्रकृतयस्तु तिस्र इति वैषम्यं स्यात्।

खलादिभ्य इति। खलादयः प्रयोगतो गम्याः। एतेऽपि प्रत्ययाः स्वभावतः स्त्रियामेव॥

न्यासः

इनित्रकट्यचश्च॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य इति। वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्- चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन खलादिभ्य इनिप्रत्ययो भविष्यति। आदिशब्दश्चायं प्रकारे, खलप्रकार इत्यर्थः। किं पुनस्ते खलप्रकाराः? येभ्य इनिर्दिश्यते। यदि तर्हि खलादिभ्य इनिर्भवति, वैषम्याद् यथासंख्यं न प्राप्नोति? वाक्यभेदाददोषः। एकं वाक्यं यथासंख्यं न भवति, इह द्वे वाक्ये इति। इनित्रकट्यचः खलगोरथेभ्यो भवन्तीत्येकं वाक्यम्; चकारश्चानुक्तसमुच्चयार्थः, ततः खलादिभ्य इनिर्भवतीति द्वितीयम्। द्वितीये तु वाक्ये खलशब्दस्य तत्र प्रकारोपलक्षणत्वं वेदितव्यम्, न तु प्रकृतित्वम्॥

१-१. अयं पाठः क्वचिन्नास्ति।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

'समूहः' इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'विषयः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति ।

विषयशब्दोऽयं बह्वर्थः । क्वचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते – विषयो लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये—चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये – देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । क्वचिदन्यत्राभावे – मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः शैबः । औष्ट्रः ।

देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

पदमञ्जरी

विषयो देशे ॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचाराद् देश इति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह—*विषयशब्दोऽयमिति* । *अत्यन्तशीलितः* = अत्यन्ताभ्यस्तः । *तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति* । यद्येवम्, देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणम् ? नैवं शक्यम्; देशशब्दोऽपि नानार्थः, देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । *शिबीनां विषयो देशः शैब इति* । कथं शिबयो देश इति ? निवासविवक्षायाम् 'तस्य निवासः', 'जनपदे लुप्' इति लुपि भविष्यति । नन्वर्थभेदो भवति, शिबीनां निवासो जनपद इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेऽपि जनपदे निवाससम्भवात्; शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते, न तु निवासार्थः, तत्रावसतामपि स्वामित्वसम्भवात् ? सत्यम्; य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते, न निवासमात्रे । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । एवं च शिबीनां विषयः शैब इत्यत्रार्थे शिबय इत्यपि भवति । एवं वसातीनां विषयो वासातः, तेषामेव निवासो वसातयः । तथा गान्धारीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः । अङ्गाः, वङ्गाः, सुह्माः पुण्ड्रा इति—निवासरूपतैव विवक्ष्यते, न विषयरूपता ।

न्यासः

विषयो देशे ॥ योऽसौ विषयो देशश्चेत् स भवतीति । ननु च यो विषयः स देश एव भवति, किं तद्विशेषणेन देशग्रहणेन ? इत्याह—विषयशब्दोऽयमित्यादि । अत्यन्तशीलित इति । अत्यन्ताभ्यस्त इत्यर्थः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्नर्थे। अणोऽपवादः। राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः। दैवयानकः। आकृतिगणश्चायम्। मालवानां विषयो देशः मालवकः। वैराटकः। त्रैगर्तकः।

राजन्य। देवयान। शालङ्कायन। जालन्धरायण। आत्मकामेय। अम्बरीषपुत्र। वसाति। बैल्ववन। शैलूष। उदुम्बर। बैल्वत। आर्जुनायन। संप्रिय। दाक्षि। ऊर्णनाभ[1] ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल्, भक्तल् — इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। भौरिकिविधः। वैपेयविधः। ऐषुकार्यादिभ्यः—ऐषुकारिभक्तः। सारस्यायनभक्तः।

भौरिकि। वैपेय। भौलिकि। चैटयत। काणेय। वाणिजक। वालिज। वालिज्यक। शैकयत। वैकयत। इति भौरिक्यादिः॥

ऐषुकारि। सारस्यायन। चान्द्रायण। द्व्याक्षायण। त्र्यायण। औडायन। जौलायन। खाडायन। सौवीर। दासमित्रि। दासमित्रायण। शौद्रायण। दाक्षायण। शयण्ड। ताक्ष्यायण। शौभ्रायण। सायण्डि। शौण्डि। वैश्वमाणव। वैश्वधेनव। नद। तुण्डदेव। विशदेव[2] ॥

पदमञ्जरी

एवं *राजन्यादिभ्यो वुञित्यत्रापि* विषयविवक्षायां राजन्यकम्, निवासो

न्यासः

राजन्यादिभ्यो वुञ्॥ आकृतिगणश्चायमिति। अपरिसमाप्ततां राजन्यादेर्दर्शयति। आदिशब्दश्चायं प्रकारार्थः॥

---

१. आप्रीत, अव्रीड, वैतिल, वात्रक— एतेऽत्राधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे।

२. अलायत, औलालायत, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वदेव— एते शब्दा अधिकाः क्वचित्।

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

'सः' इति समर्थविभक्तिः । 'अस्य' इति प्रत्ययार्थः । 'आदिः' इति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । 'छन्दसः' इति प्रकृतिनिर्देशः । 'प्रगाथेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । 'सः' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः ।

आदिरिति किम् ? अनुष्टुम्मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्वचिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रग्रथनात्प्रकर्षगानाद्वा 'प्रगाथः' इत्युच्यते ॥

पदमञ्जरी

राजन्याः । तत्रैव बैल्वतादिषु विषयविवक्षैव, तेन बैल्वतकम्, आम्बरीषपुत्रकमित्याद्येव भवति । सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह—विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुवचनविषयाद् गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यम्, न चाभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति ॥

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ *छन्दस इति* न स्वरूपग्रहणम्, नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि ? अक्षराणामियतावचनश्छन्दःशब्दोऽस्ति, यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणम्; प्रगाथानामादौ तस्यैव सम्भवात्, तेन पङ्क्त्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः । यत्र द्वे ऋचौ तिस्रः क्रियन्त इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हतो प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोरवस्येदित्येवमादिना प्रकारेण । तद्यथा— यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषो प्रियं मित्रं न शंसिषमूजे निपातमिति । तत्र योऽयमुच्चारणप्रकारस्तद्ग्रथनम् । *प्रग्रथनादिति* । प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

न्यासः

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ छन्दस इति । न स्वरूपग्रहणम्, नापि मन्त्रब्राह्मणयोः । कस्य तर्हि ? अक्षराणा-

✻ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थं उपसंख्यानम् ✻। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। जागतम्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ ६५॥

'सोऽस्य' इति समर्थविभक्तिः, प्रत्यायार्थश्चानुवर्तते। प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च। प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः। प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे

पदमञ्जरी

दर्शयति, प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः, 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ्, पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः। *प्रगाणाद्वेति*[1]। 'कृत्यचः' इति णत्वम्, 'कै गै शब्दे', प्रगीयत इति प्रगाथः, 'उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन्'। *त्रैष्टुभमिति*। कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि रप्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता, तथेहापि नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनात्संग्रामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्यश्चरमनिर्दिष्टेभ्य इत्याशङ्क्याह—*सोऽस्येति समर्थविभक्तिरित्यादि*। *प्रथमासमर्थविशेषणमिति*। तेन विशेष्यद्वारेण

न्यासः

मियत्तावचनश्छन्दःशब्दोऽस्ति, यस्य जगत्यादयो विशेषाः, तस्येदं ग्रहणम्। तस्यैव हि प्रगाथ इत्यादौ सम्बन्धः, नेतरस्य। तेन पङ्क्त्यादिभ्यः प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति।

प्रग्रन्थनेनेति। उच्चारणविशेषणेन प्रग्रन्थनात् प्रकर्षाद् गायनार्थाद्वेति। एतेन यन्निमित्तकः प्रगाथशब्दस्तां क्रियां दर्शयति। प्रगाथशब्दोऽयं यदा 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञन्तो व्युत्पाद्यते—प्रग्रथ्यतेऽसौ प्रगाथ इति, पृषोदरादिपाठाद् ग्रन्थे रेफानुनासिकयोर्लोपश्च, तदा प्रग्रन्थनक्रियानिमित्तको भवति। यदा तु 'कै गै शब्दे' इत्यस्माद् 'उणादयो बहुलम्' इति प्रगाथस्थन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तदा गायनक्रियानिमित्तो भवति।

नपुंसक इत्यादि। नपुंसकलिङ्गे स्वार्थ एव च्छन्दसः प्रत्ययस्योपसंख्यानम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन यत्र प्रत्ययान्ताच्छिष्टानां विवक्षा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम्। नपुंसकलिङ्गे स्वार्थेऽपि च सा भवति, अतस्तत्रापि प्रत्ययो भवति। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्। यो हि मन्यते—'सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिकरणेन क्रियते' इति, तस्यासावनर्थक एव स्यात्; सर्वातिप्रसङ्गानामुपाधिभिर्निरस्तत्वात्॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ अत्र 'संग्रामे' इति प्रत्ययार्थ इति, सप्तम्यन्तत्वात्।

---

१. मुद्रितमूलपुस्तके प्रगथनादिति पाठ उपलभ्यते, स पदमञ्जर्यसम्मतः।

संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः। सौभद्रः। गौरिमित्रः। योद्धृभ्यः—अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य आहिमालः। स्यान्दनाश्वः। भारतः।

संग्राम इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य। प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम्? सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संग्रामस्य॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ ५७॥

तदिति प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति। यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति। इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। मौष्टा।

प्रहरणमिति किम्? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम्। क्रीडायामिति किम्? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम्॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ ५८॥

'सा' इति समर्थविभक्तिः। 'अस्याम्' इति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः। 'क्रिया' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। 'घञः' इति प्रकृतिनिर्देशः।

पदमञ्जरी

प्रयाजनयोद्धार एव प्रथमनिर्दिष्टाः। *प्रत्ययार्थविशेषणं संग्राम इति*। तेन तद्द्वारेण संग्रामश्चरमनिर्दिष्टः॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ *अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्ग इति*। तेन

न्यासः

'प्रयोजनयोद्धृभ्यः' इति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतिनिर्देशः, ततश्च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्येतद्विरुध्यते; प्रथमस्य प्रत्ययार्थत्वेन द्वितीयस्य प्रकृतित्वेनोपादीयमानत्वादित्यस्य चोद्यस्य निरासायाह—सोऽस्येति समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तत इति। एतेनैतद् दर्शयति—'प्रयोजनयोद्धृभ्यः' इत्येतदेवमर्थं यस्मात् पूर्वसूत्रादेव स इति प्रथमं तदिहानुवर्त्तते, तद्विशेषणं तु प्रयोजनयोद्धृभ्य इति। प्रत्ययार्थोऽप्यस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तद्विशेषणं संग्रामः, ततो नास्ति विरोधः; पूर्वसूत्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टस्तत एव प्रत्ययविधानादिति॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ क्रियेति

इतिकरणो विवक्षार्थः। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययो भवति। 'घञः' इति कृद्ग्रहणम्, तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता। तैलम्पाता।

घञ इति किम्? श्येनपतनमस्यां वर्तते। क्रियेति किम्? प्राकारोऽस्यां वर्तते।

अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यावता द्वयमपि प्रकृतमेव? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ

पदमञ्जरी

लिङ्गस्य विवक्षितत्वं दर्शयति। *घञन्तात्क्रियावाचिन इति*। भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः। *श्यैनम्पातेति*। पतनं पातः, श्येनानां पात इति कर्तरि षष्ठ्याः समासः, ततो ञः, 'श्येनतिलस्य पाते ञः' इति मुम्। *प्राकार इति*। द्रव्यवचनोऽयं कर्मणि घञन्तः, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति प्रशब्दस्य

न्यासः

प्रकृतिविशेषणमिति। यत्र तद् घञन्तं क्रियावाचि चेद् भवतीति। तेन भावे यो घञ् तदन्तात् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। ननु च भावे यो घञ् तेनैव तदन्तं क्रियावाचि? यस्माद् धात्वर्थस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादिभिर्भवितव्यमित्युक्तं प्राक्, धर्मधर्मिणोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् क्रियाधर्मोऽपि क्रियाशब्देनोक्त इत्यदोषः। इतिकरणो विवक्षाथ इति। ननु च पूर्वसूत्रादेवेतिकरणोऽनुवर्त्तिष्यते, तत् किं पुनरिह तस्योपादानम्? इतिकरणस्येह प्रकरणेऽनधिकारतां दर्शयितुं पुनरुपादानम्। तेन 'तदधीते तद्वेद' इत्यत्रास्येतिकरणस्याननुवृत्तौ विवक्षानियमाभावादध्येतृवेदितृमात्रे प्रत्ययः सिद्धो भवतीत्येके। वैचित्र्यार्थमितिकरणोपादानमित्यपरे। श्यैनम्पातेति। 'शल हुल पत्लृ गतौ', भावे घञ्, श्येनस्य पात इति षष्ठीसमासः। ञे विहिते 'श्येनतिलस्य पाते ञः' इति मुम्।

प्राकार इति। करोतेः प्रपूर्वाद् 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति प्रशब्दस्य दीर्घः। भवतीदं घञन्तम्, न तु क्रियावाचि; प्राकारस्य द्रव्यत्वात्।

अथेत्यादि चोद्यम्। क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धमित्यादि परिहारः। स्यादेतद्

क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'अधीते', 'वेद'—इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः ।

द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दीर्घत्वम् । *सामान्येन चेदं विधानमिति* । एतदेवोदाहरणेन द्रढयति— *दण्डपात इति* ॥

तदधीते तद्वेद ॥ इह योऽयं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति, यश्च वेत्ति सोऽवश्यमधीते—इत्यन्यतरोपादानेन सिद्धम्, किमर्थमिमावर्थावुपदिश्येते, नैतयोरावश्यकः समावेशः, अध्ययनम् = शब्दपाठः, अर्थावबोधः = वेदनम्, भवति च—कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चिच्चार्थं वेत्ति न संपाठं पठति ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । 'तदधीते वेद' इत्युच्यमाने समुच्चयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यात्, यस्तु केवलमधीते वेद वा न तत्र स्यात्; द्विस्तद्ग्रहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक्प्रत्ययविधानं सिध्यति । ननु च 'तदस्य तदस्मिन्स्यात्' इत्यत्र नानार्थनिर्देशे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्ग्रहणेन न्यायो व्युत्पादयिष्यते, अत एव 'तेन दीव्यति' इत्यत्र प्रत्यर्थं

न्यासः

अनुवर्त्तितां क्रीडा, तस्याश्चेदं प्रत्ययविधानमिष्यत इत्यत आह—सामान्येन चेत्यादि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ वैयाकरण इति । 'न य्वाभ्याम्' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । यदि 'तदधीते वेद' इत्येवोच्येत प्रत्ययार्थद्वयस्य द्वितीयासमर्थे समुच्चयो विज्ञायेत, ततश्च यस्त्वधीते वेत्ति च तत्रैव स्यात्; यस्त्वधीते केवलं न वेत्ति, वेत्ति वा केवलं नाधीते तत्र न स्यात् । द्विस्तद्ग्रहणे तु वाक्यभेदादधीयाने विदुषि च प्रत्येकं प्रत्ययः सिध्यति । तदर्थं द्विस्तद्ग्रहणम् । नैतद् द्विस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, यथैव हि 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इत्यत्र सकृत् समर्थविभक्त्युपादानेऽपि प्रत्ययार्थचतुष्टयेन तृतीयासमर्थेन समुच्चयो न विज्ञायते, तथेहापि न विज्ञास्यते । तेन यथा दीव्यतिप्रभृतिषु प्रत्ययो भवति, तथेहापि प्रत्येकमधीयाने विदुषि च भविष्यतीति ? न ब्रूमः—इहैव द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति । कुतस्तर्हि ?

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थादिभ्यः—औक्थिकः। लौकायतिकः। सूत्रान्तात्—वार्त्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः।

पदमञ्जरी

प्रत्ययो भवति? न ब्रूमः–इहैव द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थमिति, किं तर्हि? उत्तरत्र 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्', 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' इत्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्? क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादयोऽप्यर्थाः, न तेषामध्ययनं सम्भवति, तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु ग्रन्थे सम्भवति, गौणत्वात्तु न गृह्यते, मुख्य एव त्वर्थे वेदनं सम्भवतीति तेभ्यो विदुष्येव स्याद्, नाध्येतरि। पुनस्तद्ग्रहणात्तु यत्नाद् गौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ *क्रतुविशेषवाचिभ्य इति*। स्वरूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यदि स्यादुक्थादिष्वेव पठेत्। क्रतुसामान्यवाचिनामपि सोमयागादीनां पर्यायाणां न भवति; उक्थादिषु यज्ञशब्दस्य पाठात्। तस्माद्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो वेदितरि प्रत्ययः, तत्प्रतिपादनपरग्रन्थवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरि। *वार्त्तिकसूत्रिक इति*। वृत्तौ साधु वार्त्तिकम् 'कथादिभ्यष्ठक्'। वार्त्तिकं च तत्सूत्रं चेति कर्मधारयात्प्रत्ययः। एवं *सांग्रहसूत्रिक इति*। कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः, समाहारद्वन्द्वो वा।

न्यासः

'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्', 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' इत्यत्र च। किं कारणं तत्र न स्यात्? क्रतुशब्दः कर्मनामधेयः, वसन्तादयोऽप्यृतुवचनाः, तेषामध्ययनं नोपपद्यते। तत्सहचरिते ग्रन्थे स्यात्, स च तत्र गौण इति न गृह्यते। मुख्य एवार्थे वेदने सम्भवतीति तेभ्यो विदुष्येव प्रत्ययः स्यात्, नाध्येतरि। पुनर्द्विस्तद्ग्रहणाद् गौणस्यापि ग्रहणं भवतीति प्रत्येकमध्येतृविदुषोरत्र ठक्प्रत्ययो भवति॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ क्रतुशब्दः कर्मनामधेयः, तस्याध्ययनवेदने द्वे न सम्भवत इति साहचर्यात् तदर्थो ग्रन्थो गृह्यते, न तु क्रतुनामा क्रतुरस्तीति तद्विशेषा येऽग्निष्टोमादयस्तदर्थो ग्रन्थो गृह्यते, तत्र चाह - क्रतुविशेषवाचिभ्य इति। अग्निष्टोममधीत इत्यग्निष्टोमेन सहचरितं तदर्थंग्रन्थमधीत इत्यर्थः।

❋ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ❋। कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः, अणेव भवति। उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः। यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। उक्थमधीते, औक्थिकः। औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः। औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव; अनभिधानात्।

❋ विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यम् ❋। वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। मातृकल्पिकः। पाराशरकल्पिकः।

विद्या च नाङ्गक्षत्त्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ❋। अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः। क्षात्त्रविद्यः। धार्मविद्यः। सांसर्गविद्यः। त्रैविद्यः।

पदमञ्जरी

यज्ञायज्ञीयात्परेणेति। एनपा योगे पञ्चमी चिन्त्या, एनबपि परशब्दात्पाक्षिकः, यदा तद्विधौ 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' इति नानुवर्तते, दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्तते। *न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यत इति*। ठग्, अण्-च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते, तेनोक्थान्यधीयत इति वाक्यमेव भवति। अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाख्यम्। *औक्थिक्य इति*। औक्थिकानामाम्नायः, इदमर्थे 'छन्दोगौक्थिक' इति ञ्यः। *औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति*। अणप्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम्। *सूत्रान्तादिति*। अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह—*विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यमिति*। *विद्या* चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः। अङ्गादिपूर्वो विद्याशब्दः प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः। *त्रैविद्य इति*।

न्यासः

सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यत इति। किमिष्यत एव? ततो न तत् शस्यते, लभ्यते च। कुतः? वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। किं तर्हि? सामलक्षण औक्थिक्ये वर्त्तमाने इति। उक्थसंज्ञकानां साम्नां लक्षणं व्याख्याग्रन्थ औक्थिक्यः, 'छन्दोगौक्थिक्य' इत्यादिना ञ्यः। तत्रौक्थिक्ये सामलक्षणे ग्रन्थे वर्त्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। कुत एतत्? गौणेन सह क्रतुशब्देन निर्देशात्। औक्थिक्ये उक्थशब्दस्य वृत्तिस्तादर्थ्याद्भवति। भवति च तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—प्रदीपार्था मल्लिका प्रदीप इति। अत्रौक्थिक्यं योऽधीते कथं तत्र भवितव्यम्? इत्यत आह—औक्थिक्यशब्दाच्चेति। तत्रैव कारणमाह—अनभिधानादिति।

❀ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठग्वक्तव्यः ❀। आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणम्, इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः।

❀ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ❀। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सादेः — सवार्त्तिकः। ससंग्रहः। द्विगोः — द्विवेदः। पञ्चव्याकरणः।

पदमञ्जरी

त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीते त्रैविद्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति तु विग्रहे 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रसङ्गः।

यावक्रीतिक इति। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते, एवं प्रैयङ्गवमधिकृत्य कृतमुपचारात्प्रैयङ्गवमुच्यते। *वासवदत्तिक इति*। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यत्रार्थे 'वृद्धाच्छः', तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप्, ततोऽनेन ठक्। एवं *सौमनोत्तरिकः*, *ऐतिहासिक इति*। इति हासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादित्वात्साधुः।

सर्वसादेरिति। सर्वादेः, सादेर्द्विगोश्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लो भवति लुग्भवतीत्यर्थः, अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपात्तः, 'द्विगोश्च' इत्यनेन 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्ययमेव लुक् स्मारितः। *सर्ववेद इति*। सर्ववेदानधीते इत्यणो लुक्। *सवार्त्तिक इति*। वर्त्तिकान्तमधीते इति अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सभावः, ततोऽणो लुक्।

न्यासः

'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात्' इत्यस्यातिप्रसक्तस्यापवादमाह—विद्या चेत्यादि। विद्याशब्दोऽनङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्व एव प्रत्ययमुत्पादयति, नाङ्गादिपूर्व इत्यर्थः। त्रैविद्य इति। त्र्यवयवा विद्या, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। त्रिविद्यामधीते त्रैविद्यः।

यावक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः। प्रियङ्गुमधीते प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः। सुमनोत्तरामधीते सौमनोत्तरिकः।

सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति। सर्वादेः सादेर्द्विगोरुत्पन्नस्य ठको लोपो भवतीत्यर्थः। ननु च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येवं सिद्धः? सत्यमेतत्; इह तु कैश्चिद् 'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ताद्' इत्यादिना प्रतिपदं प्रत्ययो विधीयते। तद् द्वेष्यमपि जायेत। प्रतिपदविधानान्न लुक्, ततो लुग्वचनम्।

* अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च *। अनुसूर्नाम ग्रन्थः, तमधीते आनुसुकः। लाक्षिकः। लाक्षणिकः।

* इकन्बहुलं पदोत्तरपदात् *। पूर्वपदिकः[1]।

* शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् *। शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी। बहुलग्रहणादणपि भवति – शातपथः, षाष्टिपथः।

उक्थ। लोकायत। न्याय। न्यास। निमित्त। पुनरुक्त। निरुक्त। यज्ञ। चर्चा। धर्म। क्रमेतर। श्लक्षण। संहिता। पद। क्रम। संघात। वृत्ति। संग्रह। गुणागुण। आयुर्वेद। सूत्रान्तादकल्पादेः * विद्यालक्षणकल्पान्तात्। विद्या चानङ्गक्षत्त्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठक्। सर्वसादेर्द्विगोश्च लः। अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च। द्विपदी – ज्योतिषि। अनुपद। अनुकल्प। अनुगुण। इकन्बहुलं पदोत्तरपदात्। शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम्॥

पदमञ्जरी

अनुसूरिति। अनुसूशब्दष्ठकमुत्पादयति, लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः। *आनुसुक इति*। अनुसूमधीत इति ठक्, तस्य 'इसुसुक्तन्तात्कः' इति कादेशः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः।

पदोत्तरपदादिति। पदशब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते *पूर्वपदिकः*। एवमुत्तरपदिकः।

शतषष्टेरिति। शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात् षिकन् भवति। षकारो ङीषर्थः॥

न्यासः

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे चेति। अनुसूशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति। लक्ष्यलक्षणे च शब्दरूपे प्रत्ययमुत्पादयतः। आनुसुक इति। 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः।

इकन् बहुलं पदोत्तरपदादिति। पदशब्द उत्तरपदं यस्य स तथोक्तः।

शतषष्टेः षिकन् पथ इति। शतषष्टिशब्दाभ्यामुत्तरस्मात् पथः षिकन् प्रत्ययो

---

१. "इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्। पदोत्तरपदिकः। अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते; तन्मते पूर्वपदिकः, उत्तरपदिकः" इति क्वचित्पाठः।

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

'क्रम' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः ।

क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते अनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिनः ।

मत्वर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिना सिद्धम्? तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति । अनभिधानान्न भविष्यति ? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥

'वसन्त' इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्तः, तमधीते वासन्तिकः । वार्षिकः ।

पदमञ्जरी

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ *ब्राह्मणसदृश इति* । 'यथार्थे यदव्ययम्' इति सादृश्येऽव्ययीभावः ।

चोदयति—*मत्वर्थ इति* । परिहरति—*तत्रैतस्मादिति* । दूषयति—*अनभिधानादिति* । साक्षात्परिहारमाह—*अणो निवृत्त्यर्थं तु वचनमिति* । क्वचित्तु मत्वर्थ इत्यादि न पठ्यते ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ *वसन्तसहचरित इति* । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यो वा

न्यासः

भवति । षकारो ङीषर्थः, नकारः स्वरार्थः । एतत् सर्वमुक्थादिषु पाठादेव सिद्धम् । यदपीह किञ्चिन्न पठ्यते, तदपि च बहुलग्रहणेन संगृहीतम् । उक्थादिष्वपि षिकन् बहुलं पदोत्तरपदाच्चेति पठ्यते ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणमिति । यथार्थेऽव्ययीभावं दर्शयति । ननु योऽनुब्राह्मणमधीते तस्यानुब्राह्मणमस्तीति तत्र मत्वर्थीयेनैवेनिना सिद्धम्, तत् किमर्थमिदम्? अण्बाधनार्थम् । यदीदं नोच्येत 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् प्रसज्येत ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्त इति । यो वसन्ते पठ्यते,

वसन्त । वर्षाशरद्[1] । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः 'प्रोक्तः' । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः ।

पदमञ्जरी

वसन्तेऽध्येयः । वसन्तसाहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते ।

उक्थादिष्वेते पठितव्याः, ते वा वसन्तादिषु ? तथा तु न कृतमित्येव । अथर्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते, स उपचारेण प्रोक्ते ग्रन्थे वर्तते । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इति निपातनात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ *प्रोक्तसहचरित इति* । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यायोगान्मुख्यार्थासम्भवाद् गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर आह—प्रोक्तशब्द इह स्वर्यते, तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो गृह्यत इति । यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौत्रोऽयमतद्धितनिर्देशः । *पाणिनीयमिति* । ननु पणोऽस्यास्तीति पणी, तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पाणिनो युवा पाणिनिः, ततः 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थविवक्षायां 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन 'इञश्च' इत्यण् प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'इञश्च' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यतः 'गोत्रे' इत्यनुवर्तते, तेनैवं विशेषयिष्यामः—गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादिति । तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते, तेन यूनीञो न भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः; आपिशलिशब्दाद् 'इञश्च' इत्यण्, उभयत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् । नन्वत्र लुकि सति,

न्यासः

नियोगेन यत्र च वसन्तो वर्ण्यते स वसन्तसहचरितो भवति । वर्षाशरदमिति । वर्षाश्च शरच्च वर्षाशरदम् । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टच् । समासान्तेन निर्देशः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ युक्तो निर्देशो यदि प्रोक्तनामा ग्रन्थो व्याकरणादिर्भवति, न चासावस्ति; अन्यार्थेन ततः परः सम्भवतीत्येतं दोषमपाकर्तुमाह—प्रोक्तसहचरित इत्यादि । साहचर्यात् सोऽयमित्यभेदोपचारेण प्रोक्तार्थे यो विहितः प्रत्ययः स प्रोक्तशब्देनोक्त इति दर्शयति । पाणिनीय इति । 'वृद्धाच्छः' तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । तस्य लुक् पाणिनीयः । आपिशलिना प्रोक्तमित्यण्, तस्य लुक्—आपिशलः । कः पुनरत्र

---

१. 'वर्षा, शरद्'—इति शब्दद्वयात्मकः मुद्रितः पाठः ।

आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः — पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थं आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रम् , तदधीते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ।

❀ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत् — महावार्त्तिकं सूत्रमधीते माहावार्त्तिकः । कालापकमधीते कालापकः ।

पदमञ्जरी

असति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषः ? तत्राह—*स्त्रियां स्वरे* च *विशेष इति* । असति लुकि स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् स्यात् , अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च । लुकि तु सति टाब् भवति, छस्वरेण मध्योदात्तत्वं च । आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीब्न भवति, तथा 'अनुपसर्जनाद्' इत्यत्र प्रत्यपादि ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ *अष्टकं सूत्रमिति* । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य, 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ।

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्ययस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । *कालापकमधीते कालापक इति* । कलापिना प्रोक्तम-

न्यासः

विशेषोऽर्थो लुकि सति, यावता तदेव रूपम् ? इत्याह—स्त्रियामित्यादि । असति लुकि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् स्यात् , सोऽणः स्वरेणान्तोदात्तः । लुकि हि सति टाब् भवति, स्वरेण तु मध्योदात्तः । आपिशलिशब्दाल्लुकि सति स्वरे नास्ति विशेषः । सत्यपि हि लुक्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । स्त्रियां तु पूर्वोक्तो विशेषो वर्त्तते — न हि लुकि सति ङीब् भवति; सत्यप्यणि तत्रैव 'अनुपसर्जनाद्' इत्यधिकारात् प्रतिषेधात् , प्रोक्तार्थविहितस्य चाण इहोपसर्जनत्वात् ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ कोपधादिति वचनात् स्वरूपग्रहणं न भवतीत्यतः सूत्रवाचिनो ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—सूत्रवाचिनः प्रातिपदिकादिति । अष्टकमिति । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्त्तमाने 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति च 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति कन् ।

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्ययस्य स संख्याप्रकृतिः । तदन्तात् कोपधादुत्पन्नस्य लुब् भवतीत्येतदर्थरूपं वक्तव्यम् , व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं

कोपधादिति किम्? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि

पदमञ्जरी

धीयते कालापाः, 'कलापिनोऽण्,' 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि' इत्यौपसंख्यानिकष्टिलोपः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्। कालापानामाम्नाय इति 'गोत्रचरणाद् वुञ्', कालापकम्, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुग्न भवति। यदि स्याद् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे त्वण एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीब् भवति।

चतुष्टय इति। चत्वारोऽवयवा अस्य 'संख्याया अवयवे तयप्', 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति मूर्द्धन्यः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ *प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते इति*। तद्ध्यनुवर्तमानमेव पूर्वसूत्र आरम्भसामर्थ्यान्न सम्बध्यते। *छन्दांसि च ब्राह्मणानि चेति*। तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; बहुवचननिर्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च। *प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति*। प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते, 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्या-

न्यासः

व्याख्यानम्—वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन संख्याप्रकृतेरेव भविष्यति, नान्यस्मादिति।

चातुष्टयमिति। चत्वारोऽवयवा अस्येति 'संख्याया अवयवे तयप्', ह्रस्वात् तादौ तद्धिते' इति मूर्धन्यः षत्वं भवति। एतत् संख्याप्रकृतिप्रत्ययान्तम्, न तु कोपधम्, किं तर्हि ? योपधम् ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तत इति। तच्चेहार्थात् प्रथमान्तं विज्ञायते छन्दोब्राह्मणानीत्यस्य समानाधिकरणार्थम्, अत आह—छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति भवन्ति। स्वरूपग्रहणमिह न भवति। तथा हि—प्रोक्तग्रहणमिहानुवर्त्तते, न च च्छन्दोब्राह्मणशब्दौ प्रोक्तप्रत्ययान्तौ। तस्माच्छन्दोब्राह्मणवाचिनो ये शब्दाः प्रोक्तप्रत्ययान्तास्ते गृह्यन्ते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते? इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता लभ्यते। तथा हि क्वचित् तदन्तस्य स्वातन्त्र्यमुपलभ्यते, यथा—पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं शास्त्रम्। प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः = स्वातन्त्र्यम्। पाणिनीयशब्दस्य चात्र प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः। क्वचिदुपाध्यन्तरयोगः, यथा—पाणिनीयं महत् भवत्सु विहितमिति। क्वचिद्वाक्यम्—पाणिनीयमधीत इति। क्वचिद् वृत्तिः—पाणिनीय इति। तदिह छन्दोब्राह्मणानामध्येतृवेदितृविषया वृत्तिर्यथा स्यात्। प्रकारान्तरं मा

तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः, तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चाभिनः । वाजसनेयिनः ।

पदमञ्जरी

दिति भावः । *अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणीत्यनेनैतद्दर्शयति*—तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विधेयतया प्रधानत्वात्; नाध्येतृवेदितारावर्थौ, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभावादिति । किं सिद्धं भवति ? अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति । *अनन्यभावो विषयार्थ इति* । ग्रामसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दोऽसम्भवान्न गृह्यते । अत्र यद्यधीते वेदेत्यनुवर्तेत, ततोऽध्येतृवेदितृविवक्षायामेव तद्विषयता विधीयेत, ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेत्, न क्रियान्तरविषयम्, नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च । यदाह—तत्र 'यथाधिकारात्तद्विषयप्रसङ्गः' इति । तस्मात्प्रोक्तग्रहणमेवानुवर्तते, नाधीयते वेदेति । तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः । तेन सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्तते । आह च—'सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात्' इति । प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते, नाधीते वेदेत्येतावर्थावित्यर्थः ।

इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते—स्वातन्त्र्यम्, उपाध्यन्तरयोगः, वाक्यम्, अध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति । स्वातन्त्र्यं तावत्—पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमिति । प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः; उपाध्यन्तरयोगः । महत्पाणिनीयमिति वाक्यम् । पाणिनीयमधीत इति प्रत्ययः—पाणिनीयाश्छात्रा इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते, न तु

न्यासः

भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते । अध्येतृवेदितृ इति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययो विषयो येषामिति बहुव्रीहिः । अनन्यत्रभावो विषयार्थ इति । यथा मत्स्यानां जलं विषय इत्यत्रानन्यत्रभावे विषयशब्दो वर्त्तते, तथेहापि । एतेन यद्यपि ग्रामसमुदायादिष्वप्यर्थेषु विषयशब्दस्य वृत्तिः, तथापीहानन्यत्रभावे वर्तमानः संगृह्यत इति दर्शयति । तेनेत्यादिना अनन्यत्रभाववृत्तिशब्दस्य फलं दर्शयति । एवं ह्यनन्यत्रभावो भवति यदि स्वातन्त्र्यादि न भवति । उपाध्यन्तरयोगो महत्त्वादिना विशेषेण सम्बद्धः कठ इति । कठेन प्रोक्तमिति । 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्', ततः कठेन प्रोक्तमधीते तद्वेदेति पुनरण्, तस्यापि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । मौदाः, पैप्पलादा इति । 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः—मोदेन प्रोक्तमिति, कलापिनोऽण्' इत्यण्, तदन्ताद् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । आर्चाभिन इति । ऋचाभेन प्रोक्तमिति 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः,

ब्राह्मणानि खल्वपि – ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः ।

ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तद् ? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इह तद्विषयता मा भूत् – याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि ।

पदमञ्जरी

स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते, तदाह—*तेनेति* । एवं च कृत्वाऽर्थद्वयस्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्तव्य इति दर्शयति । कठेन प्रोक्तमधीयते *कठाः*, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक्, ततः 'तदधीते' इत्यण्, ततस्तस्यापि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । मुदपिप्पलादशब्दाभ्यां प्रोक्तार्थे औत्सर्गिकोऽण् । शेषं यथायोगं पूर्ववत् । ऋचाभः =वैशम्पायनान्तेवासी । एवं *ताण्ड्यः* । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । *ताण्डिन इति* । 'आपत्यस्य' इति यलोपः । *भाल्लवि*शब्द इञन्तः । शाट्यशब्दाद् गर्गादियञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक् । ऐतरेयशब्दः शुभ्रादिढगन्तः, तेभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः, सर्वत्राध्येतृप्रत्ययस्य लुक् ।

ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । ब्राह्मणस्य विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । *याज्ञवल्क्यानीति* । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः, सुलभादौत्सर्गिकोऽण्, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । 'पुराणप्रोक्तेषु' इत्यत्र वक्ष्यति—'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता

न्यासः

तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । वाजसनेयिन इति । वाजसनेयेन प्रोक्तमिति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इति णिनिः, तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक् । ताण्डिन इति । ताण्ड्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् प्रोक्तार्थे 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' इति णिनिः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः । ततः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक् । भाल्लविन इति । भाल्लविशब्दादिञन्तात् प्रोक्तार्थे पूर्ववण्णिनिः, तदन्तात् तद्वेदेत्यण्, तस्य लुक् । शाट्यायनिन इति । शाट्यशब्दाद् गर्गादियञन्ताद् 'यञिञोश्च' इति फक्, ततः प्रोक्तार्थे पूर्ववण्णिनिः, तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक् । ऐतरेयिण इति । ऐतरेयशब्दाच् शुभ्रादिढगन्तात् पूर्ववण्णिनिः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक् ।

ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । ब्राह्मणविशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । तस्य प्रतीतिः = प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं ब्राह्मणग्रहणम् । याज्ञवल्क्यानीति । याज्ञवल्क्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् प्रोक्तार्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । सौलभानीति सुलभेन प्रोक्ता-

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कल्पे – काश्यपिनः। कौशिकिनः। सूत्रे–पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मन्दिनः। कृशाश्विनः। छन्दोब्राह्मणानीति किम्? पाणिनीयं व्याकरणम्। पैङ्गी कल्पः॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः। 'अस्मिन्' इति प्रत्ययार्थः। 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। 'देशे तन्नाम्नि' इति प्रत्ययार्थविशेषणम्। तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति – प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा। उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः। बाल्बजः। पार्वतः। मत्वर्थीयापवादो योगः॥

पदमञ्जरी

इत्याख्यानेषु वार्ता' इति। *काश्यपिनः, कौशिकिन इति*। 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः'। *पाराशरिण इति*। पाराशर्यशब्दाद् गर्गादियञन्तात् 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्' इति णिनिः, पूर्ववद्यलोपः। *कर्मन्दिन इति*। 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः'। पिङ्गशब्दात्पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनिः॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति। ननु तन्नाम-

न्यासः

नीति। पूर्ववत् 'कलापिनोऽण्' इत्यण्। अत्र स्वातन्त्र्यं भवति। न हीह पुराणप्रोक्तत्वमस्ति; इदानीन्तनेन प्रोक्तत्वात्। काश्यपिनः, कौशिकिन इति। काश्यपेन प्रोक्तः कल्पः, कौशिकेन प्रोक्त इति। 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः', तदन्तात् 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक्। पाराशरिणः, शैलालिन इति। पाराशर्येण प्रोक्तं सूत्रम्, शिलालिना प्रोक्तं सूत्रम्—'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इति णिनिः, 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः, ततः 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक्। कर्मन्दिनः, कृशाश्विन इति। कर्मन्देन प्रोक्तं सूत्रम्, कृशाश्वेन प्रोक्तं सूत्रमिति 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः', तदन्तात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तस्य लुक्।

पैङ्गी कल्प इति। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः—'पुराणप्रोक्त' इत्यादिना णिनिः। तत्र स्वातन्त्र्यमेव भवति, न च तद्विषयता॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ प्रत्ययान्तनामेति। यदि तर्हि तन्नाम्नि देशे

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'निर्वृत्तम्' इत्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । 'देशे तन्नाम्नि' इति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'निवासः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावां

पदमञ्जरी

ग्रहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति ? तत्र; द्विविधं नाम—कदाचित्केनचित्सङ्केतितम्, नित्यं व्यवहारानुपाति । तत्र द्वितीयस्य परिग्रहार्थमितिकरणः क्रियते, भूमादिविशेषपरिग्रहार्थं च । 'तन्नाम्नि' इत्येतत्तु नामधेयताविरोधिनो बलीयसोऽपि प्रत्ययान् बाधितुम्, अन्यथा नाप्राप्ते मतुप्यारम्भात्तस्यायं बाधकः । तदपवादैस्त्विनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणायामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितण्यर्थाद् वृतेः कर्मणि क्तः ॥

तस्य निवासः ॥ *ऋजुनावामिति* । ऋज्वी नौर्येषां तेषामित्यर्थः ॥

न्यासः

प्रत्ययः, इतिकरणोऽनर्थकः, तन्नामग्रहणादेवातिप्रसङ्गनिवृत्तिः ? नैतदस्ति; द्विविधं हि नाम—संकेतितम्, अनुवृत्तञ्च । संकेतितं यदद्यापि व्यवहारपदवीं नानुपतति, अनुवृत्तञ्च व्यवहारमनुपतति । तत्रानुवृत्तं यन्नाम तत्रायं योगः । अनुवृत्तञ्च व्यावहारिकम्, तत्प्रतिपत्त्यर्थमितिकरणः क्रियते, ग्रामादिविशेषपरिग्रहार्थश्च । यद्येवम्, इतिकरण एव क्रियताम्, किं तन्नाम्नीत्यनेन ? एतदपि न कर्त्तव्यम्; नामधेयता विरोधिनोऽपि बलीयसोऽपि प्रत्ययान् बाधितुम् । कथम् ? नाप्राप्ते मतुप्ययं योग आरभ्यमाणो मतुपमपवादत्वाद् बाधते । तदपवादैस्त्विनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणायामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः । नामग्रहणे तु सति बलीयोभिरपि सम्प्रधारणायाः सम्प्रत्ययो भवति—यो नामधेयतां गमयति स चातुरर्थिक एवेति । अतः स एव भवति ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ चतुर्ष्वपीति । अनन्तरातीतेऽस्मिन् वक्ष्यमाणयोश्च योगयोः । कर्त्तरि चेति । लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्धेतौ क्वचित् कर्त्तरि च—सहस्रेणेति हेतौ, कुशाम्बेनेति कर्त्तरि । यदा हेतौ तदा वृत्तेरकर्मकत्वान्निर्वृत्त इति कर्त्तरि निष्ठा, यदा कर्त्तरि तदाऽन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मणि । अकर्मका अप्यन्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मका भवन्ति ॥

निवासो देश आर्जुनावो देशः । शैबः । औदिष्ठः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'अदूरभवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । हैमवतम् ।

चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेसु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नस्ति' इत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरड्डु – आरडवम् । कक्षतु – काक्षतवम् । कर्कटेलु – कार्कटेलवम् । नद्यास्तु परत्वान्मतुब्भवति – इक्षुमती ।

अञधिकारः – प्राक् सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिका-

पदमञ्जरी

अदूरभवश्च ॥ अदूरमन्तिकं तत्र भवतीत्यदूरभवः, निपातनात्सप्तमीसमासः । *विदिशाया इति* । 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति षष्ठी । *चकार इत्यादि* । असति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवार्थ उत्तरत्र सम्बध्येत ॥

ओरञ् ॥ अरड्डुः = क्षत्त्रियविशेषः । *नद्यां तु मतुप्परत्वादिति* । आरडवमित्यादिरञोऽवकाशः, 'नद्यां मतुप्' इत्यस्योदुम्बरावतीत्यादिः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ *चातुरर्थिक इति* । चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तद्धितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् ।

न्यासः

तस्य निवासः ॥ अदूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ यथायथमिति । यथास्वम् । तत्र प्रथमे प्रथमासमर्थविभक्तियुक्तात् । द्वितीये तृतीयासमर्थविभक्तियुक्तात् । तृतीयचतुर्थयोः षष्ठीसमर्थविभक्तियुक्तात् । नद्यास्तु परत्वान्मतुबेव भवतीति । 'नद्यां मतुप्' इत्यनेन ॥

दञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। ऐषुकावतम्[1]। सैध्रकावतम् ॥

बह्वजङ्गादिति किम्? आहिमतम्। यावमतम्।

अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति। मालावतां निवासो मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दैर्घवरत्रः। कापिलवरत्रः ॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। अबह्वजर्थं आरम्भः। दत्तेन निवृत्तः कूपो दात्तः। गौप्तः।

उदगिति किम्? दक्षिणतो विपाशः।

कूपेष्वणेव—दात्तः। गौप्तः। स्वरे विशेषः। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य! ॥

पदमञ्जरी

अङ्गग्रहणं किमिति। 'मतोश्च बह्वचः' इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्ध्यत्येव विवक्षितमिति प्रश्नः। *मतुबन्तविशेषणं मा भूदिति*। अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति, वैयधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति विभावः। अस्ति चेदिदानीं कश्चिदबह्वच् मत्वन्तो यदर्थं बह्वज्ग्रहणं स्यात्? अस्तीत्याह—स्ववान्, श्ववान् ॥

उदक्च विपाशः ॥ *महती सूक्ष्मेक्षिकेति*। एवं नाम स्वरेऽप्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसैषा ॥

न्यासः

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ मालावतमिति। यदि बह्वजिति, न भवत्येष दोषः ॥

---

१. 'ऐकटावतम्' इति पाठा०।

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

'कूपेषु' इति निवृत्तम् । 'सङ्कल' इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । संगतः कलः सङ्कलः, सङ्कलेन निवृत्तः साङ्कलः । पौष्कलः ।

सङ्कल । पुष्कल । उद्वप । उडुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदक्ष । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज । अभिषिक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

'देशे तन्नाम्नि' इत्यस्य विशेषणम् – सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । ङ्याप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावत्—दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्री । साल्वे—विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी । प्राचि खल्वपि—ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी । माकन्दी । माणिचरी । जारुषी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

'सुवास्तु' इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः[1] । अत्र उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं सौवास्तवम् । वार्णवम् ।

पदमञ्जरी

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ अत्र इति । 'अण्ग्रहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत् । तस्य

न्यासः

बह्वचः कूपेषु ॥ उदक् च विपाशः ॥ सङ्कलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ उवर्णान्तलक्षणस्येत्यादि । य उवर्णान्तास्तेभ्यः

---

१. 'यथासंभवमर्थसंबन्धः'—इत्यधिकं क्वचित् ।

अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी ।

सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । खण्डु[1] । सेचालिन् । कर्पूरिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य[2] । अहिसक्थ । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्याञोऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशः, यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता ? सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते – रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽ-

पदमञ्जरी

तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति—अण्ग्रहणं मतुपो बाधनार्थम्' इति । तेन वस्तुतो मतुपोऽप्ययमपवादः । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्धि को विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाणेव ? तत्राह–*अण्ग्रहणमिति* । असत्यण्ग्रहणे मध्येऽपवादन्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानोऽणञ्‌ एव बाधकः स्याद्, नदीमतुपा तु परत्वाद्बाध्येत, पुनरण्ग्रहणात्तु मतुपो विषये भवतीत्यर्थः । किञ्च 'ओरञ्' इत्यस्य नद्यां मतुप्परत्वाद्बाधक इत्युक्तम्, तत्रासत्यण्ग्रहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्याम् 'ओरञ्' एव स्याद्, वचनं तु मतुपो बाधनार्थं स्यात् । तस्मादेतदर्थमप्यण्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

रोणी ॥ *केवलस्तदन्तश्चेति* । अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-

न्यासः

'ओरञ्' इति प्राप्तस्याञोऽपवादः । शेषेभ्यश्च 'बह्वचः कूपेषु' इत्यादिना प्राप्तस्य कूपलक्षणस्य । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, सुवास्त्वादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत । पुनर्वचनं यो विहितो न च प्राप्नोति तदर्थं विज्ञायते । अणेव च विहितो न प्राप्नोति, अपवादेन बाधितत्वात् । अथ स भविष्यतीत्यत आह –अण्ग्रहणमित्यादि । असति ह्यण्ग्रहणे 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति नदीमतुपा सह संप्रधारणायां परत्वान्नदीमतुप् स्यात् । अणो ग्रहणादणेव भवति । तस्मान्मतुपो बाधनार्थमण्ग्रहणम् ॥

रोणी ॥ कोऽयं निर्देश इति । कुत्सितोऽयं निर्देश इत्यर्थः । कुत्सितत्वं तु लक्षणातिक्रान्तत्वात् । तदेव लक्षणातिक्रान्तत्वं दर्शयितुमाह—यावतेत्यादि । सर्वावस्थाप्रति-

१. 'कण्डु'–इति पाठा० ।
२. 'गाहि'–इति पाठा० ।

णप्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च। रौणः। आजकरोणः। सैंहिकरोणः॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। कूपलक्षस्यौवर्णलक्षणस्य चाञोऽपवादः। कार्णच्छिद्रिकः कूपः। कार्णवेष्टकः। कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम्। त्रैशङ्कवम्॥

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्य-कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराह-कुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

पदमञ्जरी

विधिप्रतिषेधात्केवलादेव स्यात्, न तदन्तात्। रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यत इति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति। ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकम्, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्; न च 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्, येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभाषेयं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्तत्वात्? यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति *भाष्यकारपक्षः*, तदाश्रयेणैतदुक्तम्। एवं च *वृत्ति-कारस्याप्ययमेव* पक्षः। ङ्याप्सूत्रे तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते। किं सिद्धं भवति? कुमारीमाचष्टे कुमारयति—'णाविष्ठवद्' इति टिलोपः सिद्धो भवति॥

न्यासः

पत्त्यर्थमित्यादि। सर्वावस्था च केवलस्य तदन्तस्य च प्रतिपत्तिः प्रकृतित्वेन यथा स्यादित्येवमर्थमुच्यते। यदि 'रोण्याः' इत्यादिनिर्देशः क्रियेत तदा 'ग्रहणवता प्रातिपदि-केन तदन्तविधिर्न' इति केवलादेव स्यात्, न तदन्ताद्। रोणीति शास्त्रानपेक्षेण निर्देशेन शास्त्रनिरपेक्षत्वमिहोच्यते, तदस्याः परिभाषाया अनपेक्षणादिह तदन्तादपि प्रत्ययः सिद्धो भवति। ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, न चेदं प्रातिपदिकम्; स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्। अथ मतम्—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति प्रातिपदिकस्य तदन्तविधेः प्रतिषिध्यमानः स्त्रीप्रत्ययान्तस्यापि प्रतिषिध्यत इति, एतच्च यत्र हि प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणं तद्विषया परिभाषेति प्राग् ज्ञापितमेतत्? एवं तर्हि तस्य ज्ञापनस्य प्रायिकत्वं दर्शयति। तेन क्वचिदस्वरूपग्रहणेऽप्येषा परिभाषा प्रवर्त्तते। तेन कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यत्र 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावः सिद्धो भवति॥

वुञादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। अरीहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति। आरीहणकम्। द्रौघणकम्।

अरीहण। द्रुघण। खदिर। सार। भगल। उलन्द। साम्परायण। क्रौष्ट्रायण। भास्त्रायण। मैत्त्रायण। त्रैगर्त्तायन। रायस्पोष। विपथ। उद्दण्ड। उदञ्चन। खाडायन। खण्ड। वीरण। काशकृत्स्न। जाम्बवन्त। शिंशपा। किरण। रैवत। बैल्व। वैमतायन[1]। सौसायन। शाण्डिल्यायन। शिरीष। बधिर[2]। अरीहणादिः॥

कृशाश्वादिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति। कार्शाश्वीयः। आरिष्टीयः। कृशाश्व। अरिष्ट। अरीश्व। वेश्मन्। विशाल। रोमक। शबल। कूट। रोमन्। वर्वर। सुकर। सूकर। प्रतर। सदृश। पुरग। सुख। धूम। अजिन। विनता[3]। अवनत। विकुधास। अरुस्। अवयास[4]। मौद्गल्य। कृशाश्वादिः॥

पदमञ्जरी

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरुपादीयते, तत्रारीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्व-

न्यासः

कोपधाच्च॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदा-

---

१. 'मैमतायन'—इति पाठा०।

२. वैगर्तायण, गोमतायण, सौमतायण, खाण्डायण, विपाश, सुयज्ञ, जम्बु, समर्थ—एतेऽत्र गणे क्वचिदधिकाः शब्दाः।

३. 'वनिता'—इति पाठा०।

४. 'अयावस्'—इति पाठा०।

ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति। ऋश्यकः। न्यग्रोधकः। ऋश्य। न्यग्रोध। शिरा। निलीन। निवास। निधान। निवात। निबद्ध। विबद्ध। परिगूढ। उपगूढ। उतराश्मन्। स्थूलबाहु। खदिर। शर्करा। अनडुह्। परिवंश। वेणु। वीरण[1]। ऋश्यादिः॥

कुमुदादिभ्यष्ठच्प्रत्ययो भवति। कुमुदिकम्। शर्करिकम्। कुमुद। शर्करा। न्यग्रोध। इत्कट[2]। गर्त। बीज। अश्वत्थ। बल्वज। परिवाप। शिरीष। यवाष। कूप। विकङ्कत[3]। कुमुदादिः॥

काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति। काशिलम्। वाशिलम्। काश। वाश। अश्वत्थ। पलाश। पीयूष। विश[4]। तृण। नर। चरण। कर्दम। कर्पूर। कण्टक। गृह। काशादिः[5]।

तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति। तृणशः। नडशः। तृण। नड। बुस। पर्ण। वर्ण। चरण। अर्ण। जन। बल। लव। वन। तृणादिः।

प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति। प्रेक्षी। हलकी। प्रेक्षा। हलका[6]। बन्धुका। ध्रुवका। क्षिपका। न्यग्रोध। इर्कुट[7]। प्रेक्षादिः।

अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति। अश्मरः। अश्मन्। यूष। रूष। मीन। दर्भ। वृन्द। गुड। खण्ड। नग। शिखा[8]। अश्मादिः।

---

१. खण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु—एतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

२. उत्कट—इति पाठा०।

३. कण्टक, कङ्कट, संकट, पलाश, त्रिक, कत, दशग्राम—पुस्तकान्तरे एतेऽधिकाः शब्दा अत्र गणे।

४. विस—इति पाठा०।

५. आवास, नड, वन, वधूल, बर्बर—एतेऽत्र शब्दा गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

६. फलका—इति पाठा०।

७. बुधका, संकट, कूपका, कर्कटा, सुकटा, सुक, महा—एते शब्दा अत्राधिकाः पुस्तकान्तरे।

८. यूथ, रुष, नद, नख, काट, पाम—एतेऽत्र शब्दा गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति। साखेयम्। साखिदत्तेयम्। सखि। सखिदत्त। वायुदत्त। गोहित[1]। भल्ल। पाल। चक्रपाल। चक्रवाल। छगल। अशोक। करवीर। सीकर। सकर। सरस। समल[2]। सख्यादिः।

संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति। सांकाश्यम्। काम्पिल्यम्। संकाश। काम्पिल्य। समीर। कश्मर। शूरसेन। सुपथिन्। सक्थच। यूप। अंश। एग। अश्मन्। कूट। मलिन। तीर्थ। अगस्ति। बिरत। चिकार। विरह्। नासिका। संकाशादिः।

बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति। बल्यः। कुल्यम्। बल। वुल। तुल। उल। डुल। कवल। वन। कुल। बलादिः॥

पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति। पाक्षायणः। तौषायनः। पक्ष। तुष। अण्ड। कम्बलिक। चित्र। अश्मन्। अतिस्वन्। पथिन्पन्थ च[3]। पक्षादिः।

कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति। कार्णायनिः। वासिष्ठायनिः। कर्ण। वसिष्ठ। अलुश। शल। डुपद। अनडुह्य। पाञ्चजन्य। स्थिरा। कुलिश। कुम्भी। जीवन्ती। जित्व। आण्डीवत्[4]। कर्णादिः।

सुतङ्गमादिभ्य इञ्प्रत्ययो भवति। सौतङ्गमिः। मौनिचित्तिः। सुतङ्गम। मुनिचित्त। विप्रचित्त। महापुत्र। श्वेत। गडिक। शुक्र। विग्र। बीजवापिन्। श्वन्। अर्जुन। अजिर। जीव। सुतङ्गमादिः।

---

१. गोहिल–इति पाठा०।

२. चर्क, वक्रपाल, उशीर, सुरस, रोह, तमाल, कदल, सप्तल–एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः क्वचित्॥

३. कुम्भ, सीरज, सीरक, सरक, सलक, सरस, समल, रोमन्, लोमन्, हंसका, लोमक, सकण्डक, अस्तिवल, यमल, हस्त, सिंहक–क्वचिदेते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः।

४. अर्क, लूष, स्फिक, ज्ञावत्—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः क्वचित्।

प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति। प्रागद्यम्। प्रगदिन्। मगदिन्। शरदिन्। कलिव। खडिव। गडिव। चूडार। मार्जार। कोविदार। प्रगद्यादिः।

बराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति। बाराहकम्। पालाशकम्। वराह। पलाश। शिरीष। पिनद्ध। स्थूण। विदग्ध। विजग्ध। विभग्न। बाहु। खदिर। शर्करा[1]। वराहादिः॥

कमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति। कौमुदिकम्। कुमुद। गोमथ। रथकार। दशग्राम। अश्वत्थ। शाल्मली। कुण्डल। मुनिस्थूल। कूट। मुचुकर्ण[2]। कुमुदादिः।

शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते, तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्भवति। तथा चोक्तम्—शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति॥

पदमञ्जरी

करणादेकशेषाभावः। *कुमुदादिष्विति*। ऋश्यादेरनन्तेरेषु औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यत इत्यादि यदुक्तं तदेवाप्तप्रयोगेण द्रढयति—*तथा चोक्तमिति*। 'लुपि युक्तवद्' इत्यत्र *भाष्यकारैः*तदुक्तम्। अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुब् भवतीति कस्मान्नोच्यते? तथा वा भवतु; सर्वथा चातूरूप्यमेवात्र नः समीहितम्॥

न्यासः

दिभ्यः॥ औत्सर्गिकोऽपि तत्रेष्यत इति। यद्येवम्, तस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्यत आह—तस्य चेत्यादि। तथा चोक्तमित्यादि। तदेव द्रढयति—औत्सर्गिक इत्येव। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति भाष्यकारवचनाल्लभ्यते। विशेषविहितानां हि लुपा न भवितव्यम्। अत औत्सर्गिकस्य लुब् भवतीति विज्ञायते॥

---

१. विनद्ध, निबद्ध, विरुद्ध, मूल—एतेऽत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

२. कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष—एतेऽप्यत्राधिका शब्दाः।

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

'देशे तन्नाम्नि' इति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्भवति। ग्रामसमुदायः = जनपदः। पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः। मत्स्याः। अङ्गाः। वङ्गाः। मगधाः। सुह्माः। पुण्ड्राः।

इह कस्मान्न भवति–उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो[1] जनपद इति ? तन्नाम्नीति वर्त्तते। न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

'वरण' इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति। अजनपदार्थं आरम्भः। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। शृङ्गी। शाल्मलयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति। [2]कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी। शिरीषाः काञ्ची।

वरणाः। पूर्वौ गोदौ[3]। आलिङ्ग्यायन। पर्णी। शृङ्गी। शाल्मलयः। सदाण्वी। वणिकि। वणिक। जालपद। मथुरा। उज्जयिनी। गया। तक्षशिला। उरशा। आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्भवति।

वाग्रहणं किम्, यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति ? एवं तर्हि

पदमञ्जरी

शर्कराया वा ॥ कुमुदादिष्विति। ऋश्याद्यनन्तरेषु। पाठसामर्थ्यादिति।

न्यासः

जनपदे लुप् ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ शर्कराया वा ॥ पाठसामर्थ्यादित्यादि।

---

१. 'वैतसः'–इति पाठा०।

२. 'कन्दुक'–इति पाठा०।

३. 'पूर्वेण गोदौ, अपरेण गोदौ'–इति पाठा०।

एतज्ज्ञापयति – शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति। शर्करा। शार्करम्। गणपाठाच्च श्रवणम्, उत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ। तदेवं षड् रूपाणि भवन्ति – शर्करा, शार्करम्, शर्करिकम्, शार्करकम्, शार्करिकम्, शर्करीयमिति॥

ठक्छौ च॥ ८४॥

शर्कराशब्दाट्ठक्, छ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। शार्करिकम्। शर्करीयम्॥

नद्यां मतुप्॥ ८५॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी। उदुम्बरा यस्यां सन्ति उदुम्बरावती। मशका-

पदमञ्जरी

नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठोऽनर्थकः स्यात। *शर्करेति*। अणो लुप्। *शार्करमिति*। तस्यैव श्रवणम्। *शार्करिकमिति*। कुमुदादित्वाट्ठच्। *शार्करकमिति*। वराहादित्वात्कक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः। *शार्करिकम्, शर्करीयमिति*। उत्तरसूत्रेण ठक्छौ॥

नद्यां मतुप्॥ 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुपि सिद्धे वचनमिदं तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निवृत्ताद्यर्थं च, तत्सूचितम्—*चातुरर्थिक इति*। *देशस्य विशेषणं नदीति*। यद्यपि 'विशिष्टलिङ्ग' इत्यत्रोक्तम्—'नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देशः' इति, इह तु नद्यां देश इति; सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदो देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पर्वतेष्वपि चातुरर्थिको भवति। अन्ये त्वाहुः—नद्यपि देश एव, लोकप्रसिद्धेः; 'विशिष्टलिङ्ग' इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्व एवावयवो नदीवचनस्तत्परिग्रहार्थम्, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः, कश्चिदन्यदेशवाची–तत्र

न्यासः

यदि नित्यो लुप् स्याद्, गणयोरस्य पाठोऽनर्थकः स्यात्। तस्मात् पाठसामर्थ्यादेव पक्षे श्रवणं भविष्यतीत्यत आह। एवं तर्हीत्यादिना वाग्रहणस्य ज्ञापकं दर्शयति। शर्करेति। औत्सर्गिकस्य लुप्। शार्करमिति। तस्यैव पक्षे श्रवणम्। शार्करिकमिति। कुमुदादित्वाट् ठच्। शार्करकमिति। वराहादित्वात् कक्। शार्करिकम्, शर्करीयमिति। उत्तरसूत्रेण ठक्छौ॥

ठक्छौ च॥ नद्यां मतुप्॥ उदुम्बरावतीति। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घः॥

वती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती ।

इह कस्मान्न भवति – भागीरथी, भैमरथी ? मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

'मधु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनद्यर्थं आरम्भः । मधुमान् । विसवान् ।

मधु । विस । स्थाणु । मुष्टि[1] । इक्षु । वेणु । रम्य । ऋक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरुत् । मरुव । दार्वाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मध्वादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

'कुमुद', 'नड', 'वेतस' – इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

* महिषाच्चेति वक्तव्यम् * । महिष्मान्नाम देशः ॥

पदमञ्जरी

मा भूदित्येवमर्थमिति । *उदुम्बरावतीत्यादौ* 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वम् । *भागीरथीति* । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुद्वानित्यादौ झयः 'मादुपधायाश्च' इति वत्वम् । अथ वकारादिरेव कस्मान्न विहितः ? ज्ञापनार्थम्, एतज्ज्ञापयति— अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति, महिषाच्चेति न

न्यासः

मध्वादिभ्यश्च ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ कुमुदशब्दात् ठच्ठकोः प्राप्तयोः । नडशब्दादपि 'नडशादाड्ड्वलच्' इति 'नडादीनां कुक्च' इति । अस्मिंश्च विधौ प्राप्ते वेतसशब्दादपि मतुब् विधीयते । महिषाच्चेत्यादि । 'महिषशब्दान्मतुब् विधीयते' इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् – पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन महिषशब्दादपि भविष्यतीति ॥

---

१. 'दृष्टि' 'द्वष्टि' इति वा पाठा० ।

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मतुप्प्रकरणेऽपि शिखाया वलचं वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर-इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् ।

उत्कर । सम्फल[1] । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या ।

पदमञ्जरी

वक्तव्यं भवति । एतेनैतदपि निरस्तम्—प्रकृतस्यैव मतुपो ड्त्वातिदेशेन सिद्धमिति, न हि ड्त्वातिदेशे पूर्वोक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ शादशब्दो दोपधः, 'पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ'[2] इति ॥

शिखाया वलच् ॥ *शिखाया वलज्वक्ष्यतीति* । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इत्यनेन । *तददेशार्थं वचनमिति* । इदं तु निर्वृत्ताद्यर्थम्, देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं च ॥

न्यासः

नडशादाड् ड्वलच् ॥ नडशब्दात् पूर्वसूत्रेण ड्मतुप्यपि प्राप्ते शादशब्दादप्यणि ड्वलज्विधीयते ॥

शिखाया वलच् ॥ शिखाया वलचं वक्ष्यतीति । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' इत्यनेन ।

---

१. 'संकर'—इति पाठा० ।

२. अ० को० १.१.९ ।

अजिन । मश्व । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

'नड' – इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् ।

नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत । ❋ क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वं च ❋ । ❋ तक्षन्नलोपश्च ❋ ।

शेषे ॥ ९२ ॥

'शेषे' इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः ।

उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः

पदमञ्जरी

नडादीनां कुक् च ॥ *तक्षन्नलोपश्चेति* । यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियेत, नान्तस्य पदत्वात्सिद्धो नलोपः; किन्तु कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिः, छस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति ॥

शेषे ॥ *उपयुक्तादन्यः शेष इति* । शब्दार्थकथनमेतत् । तस्यैव प्रकरणादागतं विशेषमाह—*अपत्यादिभ्य इति* । एते ह्यत्रोपयुक्ताः । *चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति* । चत्वारोऽर्थाः 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादयः पर्यन्तो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः । *चातुरर्थ्यपर्यन्तेभ्य इति* पाठे समाहारद्विगोश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । ये तु पठन्ति—*चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति*, ते प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणमिच्छन्ति । किमर्थं

न्यासः

उत्करादिभ्यश्छः ॥ नडादीनां कुक् च ॥ क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वञ्चेति । क्रुञ्चाशब्दस्य कुग्भवति ह्रस्वत्वञ्च—क्रौञ्चकीयमिति । तक्षन्नलोपश्चेति । तक्षन्नित्येतस्य कुगागमो भवति, नलोपश्च—तक्षकीयमिति ॥

शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेष इत्येतद् ग्रहणकवाक्यम् । तदेव अपत्यादिभ्य इत्यादिना विवृणोति । अपत्यादयो हि चातुरर्थ्यपर्यन्ता प्रत्ययविधौ विनियुक्ताः, तस्मात् तेभ्यो योऽन्यो जातादिरर्थः स शेषः । ननु च निवृत्ता अपत्यादयः, तेभ्यश्चान्तरेषु जातादिषु येषु घादयस्ततोऽपत्यादिषु नैव ते प्राप्नुवन्तीति तत्किं तन्निवृत्त्यर्थेन शेषाधिकारेण ?

शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयः, तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते ।

पदमञ्जरी

पुनः शेषवचनम्? शेषे घादयो यथा स्युः, अपत्यादिषु मा भूवन् । चिरनिवृत्ता अपत्यादयः? चतुर्ष्वर्थेषु तर्हि मा भूवन्; अन्यथा 'ओरञ्' इत्यादयः 'नडादीनां कुक् च' इत्येवमन्ता यथा चतुरर्थेषु भवन्ति, तथा घादयोऽपि 'विभाषा पूर्वाह्णाभ्याम्' इत्येवमन्तास्तत्रैव स्युः । न ह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते । निवर्तिष्यते तर्हि चतुरर्थाः? अस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्करादिषु कांश्चिद् वृद्धान् शब्दान्पठति— आर्द्रका, शालेति; अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धः स्यात् । स्वार्थे तर्हि घादयो मा भूवन्? अनिर्दिष्टार्थत्वाद्धि स्वार्थ एव स्युः, नामी अनिर्दिष्टार्थाः । जातादिष्वर्थेषु घादयोऽनुवर्तिष्यन्ते? यद्यनुवर्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्यास्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति । नार्थनिर्देशं प्रति व्यग्रयोरन्योऽन्यमभिसम्बन्धो भवति । लिङ्गाच्च, यदयं क्वचिच्चकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' इति, तज्ज्ञापयति— न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः प्रकृतेर्भवतीति । अथ वा— लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षणः । न च घादीनां प्रकृत्यन्तरापेक्षा, नापि ग्रामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थे मा भूवन्निति । तदेव तर्हि प्रयोजनम्—अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति । ननु चोक्तम्—चिरनिवृत्ता अपत्यादयश्चातुरर्थी च नापेक्ष्यत इति? न ब्रूमोऽपत्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति, किं तर्हि? तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नुवन्ति । कथम्? इत्याह— *तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहादय इति*। यथा 'तस्येदम्' इत्यनेन पाणिनीयाश्छात्रा इति छात्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति, एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः; विशेषेषु सामान्यभावात् ।

ननु च विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपात्तः, तत्र विशेषे पर्यवस्यति— कौण्डिन्यो ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा—दधि ब्राह्मणेभ्यस्तक्रं कौण्डिन्यायेति । तत्रापत्यादिविशेषसंन्निधावुपात्तं तस्येदमिति सामान्यम्, यद्यपत्यादिष्वेव पर्यवस्येत् सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति ।

किञ्च यद्यपत्यादिष्वपि घादयः स्युः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्रैवाणादिभिः सह

न्यासः

इत्यत आह—तस्येदमित्यादि । जातादिष्वर्थेषु तस्येदमित्येषोऽर्थः पठ्यते । तच्चापत्यादीनां सामान्यम् । सामान्ये च विधीयमानस्तद्विशेषेऽपि विधीयते । तदुपलक्षणत्वात् सामान्यस्य । अतस्तस्येदं विशेषत्वाज्जाताद्यन्तःपातिष्वपत्यादिषु घादयः प्राप्नुवन्ति । तस्मात् तेषु मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते ।

किञ्च – सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम्। वक्ष्यति– 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ'। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः[1]। दृषदि पिष्टाः दार्षदा सक्तवः। उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति॥

पदमञ्जरी

विधीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गम्? 'फेश्छ च' इत्यत्र 'फेर्वा' इत्येव ठग्विधानार्थं वक्तव्यम्, ठका मुक्ते 'वृद्धाच्छः' इति तावच्छः सिद्धः, तदेव छविधानं ज्ञापनार्थम्—न ह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति। तथा गोत्रचरणाद्वुञिति समूह इदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इति पुनर्विधानमपि लिङ्गमस्यार्थस्य; तथा 'राजन्यादिभ्यो वुञ्' इति राजन्यादिषु दैवयातशब्दः पठ्यते, स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तः; तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते, तत्रापि 'गोत्रचरणाद् वुञ्' इत्येव सिद्धः; तदेतैर्लिङ्गैरपत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति। तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यत इति प्रयोजनान्तरमाह—*किञ्चेति*। असति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत, द्वितीयादिषु त्वर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्युः, शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतमान् जातादीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति। अतः साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्तव्यम्। *लक्षणं चाधिकारश्चेति*। तत्र 'तस्येदम्' इत्येव चाक्षुषादयः सिध्यन्ति, पार्षदादयस्तु 'संस्कृतं भक्षाः' इति, तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते॥

न्यासः

किञ्चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं दर्शयति। असति हि शेषाधिकारे घादीनां प्रथमार्थेनैव सम्बन्धमनुभवतां तत्रैव कृतार्थता विज्ञायेत। तत्र द्वितीयादिष्वर्थेषु प्राग्दीव्यतीया एवाणादयः स्युः, न तु घादयः। शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतया जातादीनर्थानेकीकृत्य शक्नोत्यभिधातुम्—सर्वत्र घादयः सिध्यन्तीति। अतः साकल्यार्थं वा शेषवचनम्। लक्षणं चाधिकारश्चेति। इह लक्षणस्य विधायकत्वाल्लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिति कृत्वा;

---

१. 'रासनो रसः, स्पार्शनः स्पर्शः'—इत्येकस्मिन्पुस्तकेऽधिकम्।

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

'राष्ट्र' 'अवारपार' – इत्येताभ्यां यथासंख्यं घ-खावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। विगृहीतादपीष्यते – अवारीणः। पारीणः। विपरीताच्च – पारावारीणः।

प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते। तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

पदमञ्जरी

राष्ट्रावारपाराद्धखौ ॥ *विगृहीतादपीष्यते इति*। सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणम्; अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात्। *विपरीताच्चेति*। इयमपीष्टिरेव ॥

न्यासः

उत्तरत्राधिकारः स्वरितत्वात्। तत्र यदाऽस्य लक्षणम्, चाक्षुषादयः सिध्यन्ति। यदा त्वधिकारता, तदा सर्वेषु जातादिष्वर्थेषु घादयो भवन्ति। यदि तर्हि शेष इति लक्षणमपीदमनेनैव यथा ग्रहणादिष्वर्थेषु शेषेष्वर्थेषु प्रत्ययो भवति, तथा जातादिष्वपि भविष्यतीति जाताद्यनुक्रमणमनर्थकम्? न; अपवादविधानार्थत्वात्। यानि त्वनपवादार्थानि जातनिर्वृत्तलब्धक्रीतकुशलाः— इत्येवमादीनि तानि शेषग्रहणस्यैव प्रपञ्चो वेदितव्यः।

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ राष्ट्रशब्दाद् 'वृद्धाच्छः' इति च्छे प्राप्ते। अवारपारशब्दादणि घखौ विधीयेते। अवारस्य पारमवारपारमिति षष्ठीसमासः। राजदन्तादिषु दर्शनात् पारावारमित्यपि पक्षे भवति। विगृहीताद् विपरीताच्च लभ्यते। वक्तव्यमेवैतत्। अथ वा— एकशेषो विज्ञास्यते, तत्रैकः समुदायार्थः, अपरोऽवयवार्थो भविष्यति। विपरीतस्यापि 'एकार्थानां विरूपाणाम्' इत्येकशेषो न विरुध्यते, यथा— वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च कुटिलदण्डाविति, यथा च यङ्लुकाविति। ननु च तस्यैवं प्रकृतयो भवन्ति, पञ्च राष्ट्रादिशब्दाः, प्रत्ययौ तु द्वौ—इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न सिध्यति? नैष दोषः; निर्देशापेक्षं हि यथासंख्यत्वम्। निर्देशश्च द्वयोरेव, तदपेक्षया प्रकृते यथासंख्यत्वम्। एवं पञ्चाद्यभेद उपजायते, न स यथासंख्यं बाधते। यथा वुञादीनाञ्च गणापेक्षया यथासंख्यं प्रवृत्ते तु यथासंख्येन प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां गणेषु यद्यपि प्रातिपदिकरूपाण्यसमसंख्यानि भवन्ति, तथात्रापि यथासंख्यं न हीयते। कुतः पुनरवगतम्—एकशेषोऽयमिति? व्याख्यानात्।

प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेणेति। मात्रशब्दो जाताद्यर्थविभक्तिनिर्देशस्य च व्यवच्छेदाय ॥

ग्रामशब्दाद्य, खञ्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

'कत्त्रि' इत्येवमादिभ्य ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ।

कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती[1] । ग्राम । उख्या । ❋ कुड्याया[2] यलोपश्च ❋ । कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं 'श्वन्', 'असि', 'अलङ्कार' – इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत्, कौलोऽन्यः । कौक्षेयको भवत्यसिश्चेत्, कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत्, ग्रैवोऽन्यः ॥

पदमञ्जरी

ग्रामाद्यखञौ ॥ ग्रामशब्दः कत्त्र्यादिषु पठ्यते, तेन ढकञपि भवति ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ कात्त्रेयक इति । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रय इति बहुव्रीहिर्वा । अस्मादेव निपातनात्कोः कद्भावः, तेन कद्भावे 'त्रौ उपसंख्यानम्' इति न वक्तव्यं भवति । *कुल्याया यलोपश्चेति* । केचित्तु तृतीयं वर्णं लकारं पठन्ति, अन्ये तु डकारम् ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? कौलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्तते तदा तस्यापत्यमपि श्वैव भवति,

न्यासः

ग्रामाद् यखञौ ॥ वृद्धलक्षणे छे प्राप्ते वचनम् ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ कत्त्र्यादिषु यद्वृद्धं पठ्यते ततश्छे प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणीति योगोऽयमारभ्यते । कत्त्रिशब्दश्च तत्पुरुषः—कुत्सितास्त्रयः, 'कोः कत्' इति योगविभागात् कद्भावः । अत एव निपातनाद् बहुव्रीहिर्वा—कुत्सितास्त्रयो यस्याः सा कत्त्रिः । कुड्याया यलोपश्चेति । कुड्याशब्दाड् ढञ् भवति यलोपश्च—कौडेयकः ।

ये तु कुल्याया यलोपश्चेति पठन्ति तेषां कौलेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ अणोऽपवादो योगः ।

---

१. 'वर्मती'–इति पाठा० ।

२. 'कुण्ड्याया:'—इत्यपि केचित्पठन्ति, तेषां मते 'कौण्डेयकः' इति ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

'नदी'– इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् ।

पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् ।

केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति – पौरेयम्, वानेयम्, गैरेयमिति; तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् ।

नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दार्वा । दाल्वा । वासेनकी । वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् – इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

पदमञ्जरी

तत्र 'अपूर्वपदादन्यतरस्याम्' इति ढका सिद्धम्; कुक्षिग्रीवाशब्दाभ्याम् 'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' इति ढञि कृते आस्यलङ्कारयोस्स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणम्, न संज्ञा; नद्याः मह्यादीनां पृथग्ग्रहणात् । *पौरेयमित्यादिषु* पुरि भवम्, वने भवम्, गिरौ भवमिति विग्रहः । *उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति* । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ दक्षिणाशब्दः 'दक्षिणादाच्' इत्याजन्तोऽव्ययं गृह्यते; पश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यात् । तेन न टाबन्तस्य प्रवीणवाचिनो ग्रहणम् ॥

न्यासः

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ यान्यत्रावृद्धानि तेभ्योऽणि प्राप्ते, वृद्धेभ्यस्तु वाराणसीत्येवमादिभ्यश्छे प्राप्तेऽपवादः । केषाञ्चिद् 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञि प्राप्ते ढगारभ्यते । पौरेयमिति । पुरि भवम् । वने भवं वानेयम् । गैरेयमिति गिरौ भवम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणभूतमिति । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ।

गणे नदीत्येतत् स्वरूपेण ग्रहणम्, न संज्ञाग्रहणार्थम् । संज्ञाग्रहणे हि मह्यादीनां पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ पश्चात्पुरसोरव्ययत्वात् साहचर्याद् दक्षिणाशब्दोऽपि 'दक्षिणादाच्' इत्याजन्तमव्ययमेव गृह्यते । एवञ्च 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र परिगणनात् त्यपः प्राप्तिर्नास्तीत्यणोऽपवादोऽयं योगः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। षकारो ङीषर्थः। कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा॥

❀ बाह्लर्युदिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ❀। बाह्लायनी। औदीयनी। पार्दायनी॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च॥ १०० ॥

रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फक्च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणो गौः।

अमनुष्य इति किम्? राङ्कवको मनुष्यः।

ननु च रङ्कुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति मनुष्ये परत्वाद्वुञैव भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्ये

पदमञ्जरी

कापिश्याः ष्फक्॥ बह्ल्युदिपर्दीति। 'अवृद्धादपि' इति वुञि प्राप्ते वचनम्॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च॥ रङ्कवो नाम जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः, तस्य 'अवृद्धादपि' इति वुञ् बाधकः, तस्य ओर्देशे ठञ्, ततः कोपधादण्, ततः 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण् प्राप्तः, ततः ष्फगणौ विधीयेते। कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः। *मनुष्ये परत्वादिति*। उत्कृष्टत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः। *कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्ध इति*। ननु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्, ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये ष्फगेव स्यात्, यत्राण् विधीयते? नैतदस्ति; कच्छादिपाठस्योभयार्थत्वे

न्यासः

कापिश्याः ष्फक्॥ वृद्धादिति छे प्राप्ते कापिशीशब्दात् ष्फग्विधीयते।

वाह्लीत्यादि। वाह्लीत्यादिभ्यः ष्फग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रादिह चकारः सिंहावलोकितन्यायेनानुवर्त्तते, तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वाह्ल्यादिभ्योऽपि ष्फग्भवतीति॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च॥ 'ओर्देशे ठञ्' इति ठञि 'जनपदतदवध्योश्च' इति जनपदलक्षणे वुञि 'कोपधादण्' इत्यणि प्राप्ते वचनम्।

कच्छादिपाठादणपि सिद्ध इति। 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यत्र 'कोपधादण्' इत्यण्

ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च ? तदुच्यते; नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते। तेन राङ्कवः, कम्बल इति ष्फग्न भवति।

विशेषविहितेन च ष्फकाऽणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणमपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रत्यच् – इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

बाधकाभावात्। *नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते इति*। यस्त्वमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिषु रूढः, न तस्यैव ग्रहणम्; अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—परत्वादेव वुञि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति–'मनुष्यतत्स्थयोः' इत्यस्याप्येतौ ष्फगणौ बाधकाविति, तेन तत्स्थे ष्फगणावेव भवतो न वुञिति ? तन्न; अनिष्टत्वात्। न हि तत्स्थे ष्फगणाविष्येते, किं तर्हि ? वुञेव। *राङ्कवः कम्बल इति ष्फग्न भवतीति*। यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथात्र ष्फगिष्यते, मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः। यथाऽऽह—'रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्, तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वादण्ग्रहणानर्थक्यं च कच्छादिभ्योऽण्विधानात्' इति। *विशेषविहितेन च ष्फकेति*। अन्यथा कच्छादिपाठस्य प्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि ष्फगेव स्यात् ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ 'द्यु' इति दिव उत्त्वेन निर्देशः। द्युशब्दस्य तु

न्यासः

ग्रहणानुवृत्तेः। नञिवयुक्तन्यायेनेति। नञ्युक्ते चेवयुक्ते च सत्सदृशसंप्रत्ययो भवति। इह च मनुष्यशब्दो नञ्युक्तः, तस्मान्नेह मनुष्यप्रतिषेधः क्रियते। अपि च मनुष्यसदृशे प्राणिन्येव प्रवृत्तिः, तेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फगणौ भवतः। अप्राणिनि तु कच्छादिपाठादणेव भवति, न ष्फक्–राङ्कवः, कम्बल इति। विशेषविहितेनेत्यादि। यदीहाप्यण्न क्रियेत, तदा 'कच्छादिभ्योऽण्' इत्यणो राङ्कवः कम्बल इत्यत्र सावकाशत्वात् प्राणिनि विशेषविहितेन ष्फका तस्य बाधनं स्यात्। तस्मादेष दोषो मा भूदित्यणपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥ अणि प्राप्ते यद् विधीयते। प्रागित्यादयः शब्दा अञ्चतेः 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विनि कृते सत्यात्मानं लभन्ते। ते च द्विविधाः— अव्ययसंज्ञकाः, अनव्ययसंज्ञकाश्च। यदा त्वस्तातिप्रत्ययान्ता भवन्ति तदा 'तद्धितश्चासर्व-

भवति शैषिकः। दिव्यम्। प्राच्यम्। अवाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्।

अव्ययात्तु कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः। प्राक्तनम्॥

कन्थायाष्ठक्॥ १०२॥

कन्थाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कान्थिकः॥

वर्णौ वुक्॥ १०३॥

'कन्थायाः' इत्येव। वर्णौ या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः। तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः। तथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम्।

पदमञ्जरी

ग्रहणं न भवति, व्याख्यानात्। *अवाच्यमिति*। अवाची = दक्षिणा दिक्।

अव्ययात्तु कालवाचिन इति। यथाऽव्ययात्कालवाचिनः 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्न भवति; न्यायस्य तुल्यत्वात्॥

वर्णौ वुक्॥ तत्समीपो देशो वर्णुरिति। 'अदूरभवश्च' इत्यर्थे 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इत्यण्, तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुप्। *तद्विषयार्थवाचिन इति*। स

न्यासः

विभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञाविधानादव्ययसंज्ञकाः, अन्यदा त्वनव्ययसंज्ञकाः। तेषामिह विशेषस्यानुपादानादुभयेषामपि ग्रहणम्। प्राच्यम्, अपाच्यमिति। 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घः। उदीच्यमिति। 'उद ईत्' इतीकारः। प्राक्तनमिति। प्राक्शब्दाद् दिक्शब्देभ्यः 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्' इत्यादिनाऽस्तातिः, तस्य 'अञ्चेर्लुक्' इति लुक्, ततोऽनेन यति प्राप्ते 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलौ भवतः। यतस्तु—यश्च कालवाची सोऽवकाशः॥

कन्थायाष्ठक्॥ अणपवादोऽयं योगः॥

वर्णौ वुक्॥ वर्णुरिति। नदोऽभिधीयते। स्रोतसि च कन्था न सम्भवतीति सामीपिकमधिकरणं विज्ञायते, अत आह—तत्समीपो देशो वर्णुरिति। वर्णुशब्दाद् 'अदूरभवश्च' इत्यत्रार्थे 'सुवास्त्वादिभ्योऽण्' इत्यण्, तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुपि कृते वर्णुरिति भवति। ननु च प्रतिपदविधानात् प्रत्ययस्य लुब्न भवति? नैवम्; सुवास्त्वादिपाठो हि जनपदादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे कृतार्थः—वार्णवो ग्रामो वार्णवं नगरमिति, न तु जनपदे। तत्र तु परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। तद्विषयार्थेति। विषयग्रहणेन वर्णाविति

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा[1] ॥

अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः ।

परिगणनं किम् ? औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः[2] । वृद्धात्तु छो भवति – आरातीयः ।

पदमञ्जरी

वर्णुदेशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः । विषयग्रहणेन वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ अमेहेति । योऽव्ययात्त्यब्विहितः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः ।

अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे भवोऽमात्यः । *औपरिष्ट इति* । उपरिष्टाद्भव इत्यणि कृते 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । परतःशब्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतसुजन्तः, तत्र भवः । *आरातीय इति* । 'बहिषष्टिलोपश्च' इत्यनित्यत्वज्ञापनादत्र टिलोपाभावः ।

न्यासः

सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । स वर्णुदेशो विषयो यस्य तद्विषयार्थः । सा पुनः कन्थैव ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ अमेहेत्यादि । परिगणनम् । एतच्चोत्तरसूत्रस्थस्यान्यतरस्यांग्रहणस्योभयोर्योगयोः शेषभूतत्वाद्, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते । अमाशब्दः समीपवाची, स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । इहेत्यादीनाम् 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति । अमा भवोऽमात्यः ।

औपरिष्ट इति । उपरिष्टाद् भवतीत्यणि कृते 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः' इति टिलोपः । परतो भावः पारस्तः । परतःशब्दः 'विभाषा परावराभ्याम्' इत्यतसुजन्तः । आरातीय इति । अत्र टिलोपो न भवति; 'बहिषष्टिलोपश्च' इत्यत्रानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् ।

---

१. इदं पद्यार्धं क्वचिन्नास्ति ।

२. अत्र 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यधिकःपाठ कस्मिन्पुस्तके ।

❀ त्यब्नेर्ध्रुवे ❀ । नियतं ध्रुवम् – नित्यम् ।

❀ निसो गते ❀ । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टचश्चण्डालादिः ।

❀ आविसश्छन्दसि ❀ । आविस्-शब्दाच्छन्दसि त्यप्प्रत्ययो भवति । आविष्ट्यो वर्द्धते ।

❀ अरण्याण्णो वक्तव्यः ❀ । आरण्याः सुमनसः ।

❀ दूरादेत्यः ❀ । दूरेत्यः पथिकः ।

❀ उत्तरादाहञ् । ❀ । औत्तराहम् ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् – इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप्प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । 'श्वसस्तुट् च' इति ठञपि तृतीयो भवति – शौवस्तिकम् ॥

पदमञ्जरी

त्यब्नेर्ध्रुव इति । निशब्दाद् ध्रुवे वाच्ये त्यब्भवति । नियतं सर्वकालं भवो नित्यः ।

निसो गते इति । निःशब्दाद् गते वाच्ये त्यब्भवति । *निष्ट्य इति* । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वम् । एवमाविर्भूतमाविष्ट्यम् ।

अरण्याण्ण इति । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते ।

दूरेत्य इति । 'तत आगतः' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः ।

उत्तरादाहञिति । आद्युदात्तार्थं वचनम् । *औत्तराहमिति* । 'उत्तराच्च' इत्याहिप्रत्ययः, उत्तराहिशब्दात्परिगणनेन त्यपोऽभावादणि सति सिद्धम् ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ *ठञपि तृतीयो भवतीति* । विधिवाक्यापेक्षं

न्यासः

त्यब्नेर्ध्रुव इति । निशब्दाद् ध्रुवे वाच्ये त्यब्भवति । नियते सर्वकाले भवो नित्यः ।

निसो गत इति । निःशब्दाद् गते वाच्ये त्यब्भवति । निष्ट्य इति । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति मूर्धन्यः । एवमाविष्ट्य इत्यत्रापि भवति ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ ऐषमःप्रभृतीनि कालवाचीनि प्रातिपदिकान्यव्ययानि । 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना परत्वाट्ट्युट्युलोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । शौवस्तिकमिति । 'द्वारादीनाञ्च' इत्यैजागमः ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद् यथासंख्यमञ्, ञ— इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। अणोऽपवादौ। काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। रूप्योत्तरपदात् — वार्करूप्यम्। शैवरूप्यम्। तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्, बहुच्प्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति। बाहुरूप्यम्। अणेव भवति[1] ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम्। दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाद् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। पौर्वशालः। दाक्षिणशालः। आपरशालः।

असंज्ञायामिति किम्? पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः।

पदमञ्जरी

तृतीयत्वम्, प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थः, 'श्वसस्तुट् च' इत्यत्र विकल्पाधिकारात् ट्युट्युलावपि भवतः॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥ अञ्ञपोः स्त्रियां विशेषः—काकतीरी, चाणाररूप्या। *बहुच्पूर्वान्मा भूदिति*। अन्यथा बहुतीरशब्दादपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वान्नास्ति बहुच्पूर्वात्प्रसङ्गः॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ *असंज्ञायामिति*। न चैवमसंज्ञाया इति पञ्चम्या

न्यासः

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥ अथ तीररूप्योत्तरादित्येवं कस्मान्नोक्तम्, एवं हि लघु सूत्रं भवतीति? अत आह—तीररूप्यान्तादित्यादि। यदीह तीररूप्यान्तादित्युच्येत, बहुच्पूर्वादपि स्यात्—बहुतीरे जात इति, भवति ह्येतत् तीरान्तम्। उत्तरपदग्रहणे त्वेषोऽतिप्रसङ्गो न भवति, न ह्येतत् तीरोत्तरपदम्, यस्मात् समासे सत्येतद्भवति। पूर्वपदमुत्तरपदमिति न्यायेन नायं समासः॥

दिकपूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ पौर्वशाल इति। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। 'तद्धितार्थ' इत्यादिना तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः।

---

१. 'स्वरे विशेषः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः। पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

'दिक्पूर्वपदात्' इत्येव। दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। 'दिशो मद्राणाम्' इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम्। उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। शैवपुरम्। माण्डवपुरम्।

पदमञ्जरी

निर्देशः, विषयसप्तम्यापि तदर्थलाभादित्याह—*संज्ञाविषयादिति*। *पौर्वशाल इति*। पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः। *पदग्रहणमित्यादि*। 'दिक्पूर्वाद्' इत्युच्यमाने स्वरूपं स्यात्, ततश्च दिग्गज इत्यादेरेव स्यात्। पदग्रहणे तु सति दिग्विशेषवाचिनां ग्रहणं भवति, कथम्? व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः—दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, 'दिशः' इति वाचकापेक्षया षष्ठी, दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

मद्रेभ्योऽञ्॥ मद्रशब्दो जनपदवचनः, बहुवचननिर्देशो जनपदवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन मद्रपर्यायो न गृह्यते। *पौर्वमद्र इति*। मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तेर्दिक्शब्देन सामानाधिकरण्ये सति 'तद्धितार्थ' इति समासः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ *शैवपुरमिति*। 'प्रस्थपुरवहान्तात्'

न्यासः

अथ पदग्रहणं किमर्थम्? न 'दिक्पूर्वाद्' इत्येवोच्येत? इत्यत आह—पदग्रहणमित्यादि। असति हि पदग्रहणे स्वरूपग्रहणं स्यात्। तथा च दिग्गजः, दिग्नागः, दिग्भागः, दिग्दाहः—इत्येवमादिः प्रकृतिर्विज्ञायते। पदग्रहणे तु सति दिग्विशेषो गृह्यते, कथम्? पदग्रहणसामर्थ्याद् व्यधिकरणे बहुव्रीहिर्विज्ञायते—दिशः पूर्वपदं यस्य। दिश इति च वाचकापेक्षया षष्ठी विज्ञायते। तेनेह तदभिधायी पूर्वादिदिक्शब्दो गृह्यते ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ पौर्वमद्र इति। पूर्ववत् तद्धितार्थे समासः, ततोऽणि प्राप्ते, 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयाद्' इति च वुञि, 'मद्रवृज्योः कन्' इति कन्यञ् विधीयते ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ शैवपुरम्, माहानगरमिति। शिवपुरमहानगरशब्दौ समासस्वरेणान्तोदात्तौ।

उदीच्यग्रामादिति किम्? माथुरम्[1]। बह्वच इति किम्? ध्वजी। ध्वाजम्। अन्तोदात्तादिति किम्? शार्करीधानम्। शार्करीधानशब्दे लित्स्वरेण धानशब्द उदात्तः॥

प्रस्थोत्तरपदलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः। माद्रीप्रस्थः। माहकीप्रस्थः। पलद्यादिभ्यः – पालदः। पारिषदः। ककारोपधात् – नैलीनकः। चैयातकः[2]। पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्ततष्ठञ्ञिठयोरपवादः, यथा – गौष्ठी, नैतकीति[3]।

पदमञ्जरी

इति वुञ् न भवति; 'वृद्धात्' इति तत्र वर्तते॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति। ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्थ-गिरिप्रस्थ-करिकादावौत्सर्गिक एवाण्, कैलासप्रस्थ-काकशाकादिषु वृद्धेषु 'वृद्धाच्छः' भवति, देशवाचिनि तु मालाप्रस्थादौ 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति वुञ्, इक्ष्वाकुप्रभृतिषु जनपदवुञोऽपवादः 'कोपधादण्' इत्यण्वक्ष्यते,

न्यासः

माथुरमिति। मथुराशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। मध्यदेशग्रामस्तु, तेनाणेव भवति। ध्वाजमिति। ध्वजीशब्दः पिप्पल्यादित्वान् ङीषन्तः। गौरादिषु हि पिप्पल्यादयः पठ्यन्ते, तेनासौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। उदीच्यग्रामश्च बह्वजन्तो भवति। धानशब्द उदात्त इति। 'गतिकारकोपपदात्' इति धानशब्दस्य ल्युडन्तस्य प्रकृतिभावात्॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवाद इति। प्रस्थोत्तरपदादीनामुदीच्यग्रामत्वात्। माद्रीप्रस्थः, माहकीप्रस्थ इति। अत्र प्रकृतिः समासस्वरेणान्तोदात्ता। अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, न प्रस्थान्तादित्येवोच्येत? नैवं शक्यम्; तदिहापि प्रसज्येत—उत्तमकर्णीप्रस्थः। तत्राप्युत्तरपदग्रहणान्न भवति। न ह्यत्र प्रस्थशब्द उत्तरपदम्, किं तर्हि? कर्णीप्रस्थशब्दः। ततष्ठञ्ञिठयोरपवाद इति।

१. 'माधुरम्'—इति पाठा०।

२. 'चैयतकः'—इति पाठा०।

३. 'नैकेतीति', 'नैधिकीति'—इति पाठा०।

गोमतीशब्दः पठ्यते, ततः 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञोऽपवादः। वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पुनः पठ्यते परं छं बाधितुम्। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्।

पलदी। परिषत्। यकृल्लोमन्। रोमक। कालकूट। पटच्चर। वाहीक। कलकीट। मलकीट। कमलकीट। कमलभिदा। कमलकीर। बाहुकीट। नैतकी। परिखा। शूरसेन। गोमती। उदयान[1]। पलद्यादिः॥

पदमञ्जरी

अरीहणकादौ च 'वृद्धादकेकान्त' इति छो भवति, तस्मादञोऽपवाद इति सुष्ठूक्तम्। उत्तरपदग्रहणादिह न भवति—उत्तरो माहकिप्रस्थ उत्तरमाहकिप्रस्थः, तत्र भव इति। 'प्रस्थान्तात्' इति तूच्यमानेऽत्रापि स्यात्।

अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति। यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदत्र वृद्धं वाहीकग्रामवाचि तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणि प्राप्ते 'वृद्धाच्छः' प्राप्तः, तस्मिन् 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठाभ्यां बाधिते पुनर्विधानाच्छ एव स्यात्। तस्माद्बाधकमपि तं छं बाधित्वा अण्ग्रहणादणेव भवति।

न्यासः

'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति प्राप्तयोः। अथ वाहीकशब्दः किमर्थमिह पठ्यते, यावता कोपधत्वादेवाण् सिद्धः? अत्राह—वाहीकशब्द इत्यादि। यदि वाहीकशब्द इह न पठ्यते, परत्वाद् 'वृद्धाच्छः' इति च्छः स्यात्। कोपधस्य तु निलीक इत्यत्रावृद्धमवकाशः। तस्मात् परमपि च्छं बाधित्वाऽण् यथा स्यादिति कोपधोऽपि वाहीकशब्दः पठ्यते।

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न यावता यथाविहितमेवोच्येत? न; पुनर्विधानादणेव भवतीति विज्ञायते। अपवादस्य विधाने पुनर्विधानमनर्थकमित्याह—अण्ग्रहणमित्यादि। यदत्र वृद्धं वाहीकग्रामः, तस्मात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यतोऽणि प्राप्ते 'वृद्धाच्छः' प्राप्नोति, तस्मिन् 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ, तौ परत्वात् बाधित्वा यद्यत्राण्ग्रहणं न क्रियेत तदा पुनर्विधानाच्छ एव स्यात्। अण्ग्रहणादणेव भवति—गोष्ठ्यां भवं गौष्ठमिति। तस्मात् बाधकमपि बाधित्वाऽणेव यथा स्यादित्येवमर्थमण्ग्रहणम्। कोपधग्रहणमिहाजनपदार्थम्। जनपदतदवधिः 'कोपधादण्' इत्यनेन सिद्धः। यकृल्लोमशब्दः

---

१. अत्र—पक्ष, कललकीट, कललकीकटा, गोष्ठी, नैधिकी, नैकेती, सकृल्लोमन्—एतेऽधिकाः शब्दः क्वचित्।

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थः, न च प्रकृतिविशेषणम् । तर्ह्येवं संबध्यते — कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्त्राः । गौकक्षाः[1] ॥

पदमञ्जरी

यक्ल्लोमशब्दः पठ्यते, यक्ल्लोम्नि भवः याक्ल्लोमः, 'अन्' इति प्रकृतिभावो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ *गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति* । शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात् । *न च प्रकृतिविशेषणमिति* । कण्वादीनामगोत्रप्रत्ययान्तानां गोत्रे वृत्त्यसम्भवात् । *कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति* । प्रतिपदविहितो यञेव गृह्यते । एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं गृह्यते, न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम्—कण्वो देवताऽस्येति । ननु 'कण्वादिभ्यः' इत्युच्यमाने कथमणन्तात्प्रसङ्गः ? कथं वा यञन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति ? एवं मन्यते—केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति, छापवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यवयवे तद्धितान्ते कण्वादिशब्दो वर्तिष्यत इति ॥

न्यासः

पलद्यादिषु पठ्यते, तस्य नलोपो निपात्यते, अन्यथा 'अन्' इति प्रकृतिभावे सति यक्ल्लोम्नि भवः याक्ल्लोम इति न सिध्येत् ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ गोत्रग्रहणमिह न प्रत्ययार्थमिति । शेषाधिकारात् । यदि हि प्रत्ययार्थः स्यात् , शेषाधिकारो बाध्येत । न प्रकृतिविशेषणम् । असम्भवात् । न हि कण्वादीनाम् परमप्रकृतिरूपाणामेव गोत्रार्थत्वं सम्भवति । तर्हि गोत्रग्रहणं सम्बध्येतेत्येवमर्थं पृच्छति । एवमित्यादिना प्रत्ययविधिविशेषणं गोत्रग्रहणमिति दर्शयित्वा तेन गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्योऽण् भवतीति दर्शयति । छस्यापवाद इति । गोत्रप्रत्ययान्तानां कण्वादीनां वृद्धत्वात् । काण्वाः, गौकक्षा इति । कण्वगोकक्षशब्दाभ्यां गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद् यञ् , तदन्तादण् , 'आपत्यस्य' इत्यादिना यलोपः । काण्व इति । 'सास्य देवता' इत्यण् ।

---

१. 'गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वः, तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

इञश्च ॥ ११२ ॥

'गोत्रे' इत्येव । गोत्रे य इञ्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः ।

गोत्र इत्येव — सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । पैङ्गीयाः । प्रौष्ठीयाः । चैदीयाः[1] । पौष्कीयाः । काशीयाः । पाशीयाः ।

द्व्यच इति किम्? पान्नागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम्? दाक्षाः ।

काशीया इति कथमुदाहृतम्, यावता काश्यादिभ्यष्ठञ्ञठाभ्यां भवितव्यम्? नैतदस्ति; देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम्, चैदि[2]-शब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति ।

पदमञ्जरी

इञश्च ॥ *गोत्र इत्येवेति* । पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम्, इहापि तदेवानुवर्तते, तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति—पाणिनेर्यूनच्छात्त्राः पाणिनीया इति । *सौतङ्गमेरिदमिति* । सुतङ्गमशब्दाद् वुञ्छणादि-सूत्रेण चातुरर्थिक इञ् । अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव, तत्किमर्थं तेषां

न्यासः

इञश्च ॥ दाक्ष्यादिभ्यः 'अत इञ्' इतीञन्तेभ्योऽण् । सौतङ्गमीयमिति । सुतङ्गमेन निर्वृत्तमिति 'वुञ्छण्' इत्यादिना सुतङ्गमशब्दाच्चातुरर्थिक इञ् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ पैङ्गीयाः, प्रौष्ठीया इति । प्राच्यगोत्रोदाहरणम् । काशीयाः, पाशीया इति । भरतगोत्रोदाहरणम् । कथमित्यादि चोद्यम् । नैतदस्तीति परिहारः । उभयश्चैतत् तदुदाहरणम् । उभयश्चैतदनुगतार्थम् । ननु च भरताः प्राच्या एव, ततः प्राच्यग्रहणेनैव तेषां ग्रहणं भविष्यति, तत् किमर्थं तेषां स्वशब्देनोपादानम्?

१. 'बैदीयाः'—इति पाठा० ।

२. 'बैदि'—इति पाठा० ।

ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

'गोत्रे' इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः ।

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधींस्तु परत्वाद्बाधते ॥

पदमञ्जरी

स्वशब्देन ग्रहणम् ? तत्राह— *ज्ञापकादन्यत्रेति* । 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितः— 'अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवति' इति ।

अपर आह—ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

वृद्धाच्छः ॥ *अव्ययतीरेत्यादि* । अव्ययात्त्यब् भवतीत्यस्यावकाशः— अमात्यः, छस्यावकाशः—शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति—आरातीयः । 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति परिगणनमनपेक्ष्यायं विप्रतिषेधः । तीरोत्तरविधेरवकाशः— काश्यतीरः, छस्य स एव; वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः । रूप्योत्तरविधेरवकाशः—चाररूप्यः, छस्य स एव; माणिरूप्याच्छः प्राप्तः, तं चापि योपधलक्षणो वुञ् बाधते— माणिरूप्यकः । प्राप्तिमात्राश्रयेण तु छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञस्य विप्रतिषेध उक्तः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य विधेरवकाशः—शिवपुर— शैवपुरः, वाडवकर्षाच्छो भवति—वाडवकर्षीयः । कोपधविधिः— 'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्' इत्ययं विवक्षितः, स तस्माद्धि परस्थस्तस्यावकाशः—निलीनक— नैलीनकम्, उलूका अस्मिन्सन्ति 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यण्, औलूको नाम ग्रामस्तत्र भवः, तस्माच्छो भवति— औलूकीयः । यस्तु

न्यासः

इत्यत आह— ज्ञापकादन्यत्रेत्यादि । कान्यत्र ? 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्र ॥

वृद्धाच्छः ॥ अव्ययतीरेत्यादि । तत्राव्ययविधिं बाधते—आराद् भव आरातीयः । तीरोत्तर एव विधिः, तं च—वायसतीरे भवो वायसतीरीयः । रूपोत्तरपदात् तु छं बाधित्वा 'धन्वयोपधाद् वुञ्' इति योपधलक्षणो वुञ् भवति—मणिरूप्ये भवो माणिरूप्यक इति । उदीच्यग्रामविधिं बाधते— वाडवाक्षे भवो वाडवाक्षीयः, साडलपुरे भवः साडलपुरीयः । कोपधलक्षणम्—औदके भव औदकीयः, चौल्लुके भवः चौल्लुकीयः । तेषां तु विधीनामवृद्धोऽवकाशः ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

'वृद्धात्' इत्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्, छस् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञा । भावत्कः । भवदीयम् ।

अवृद्धात्तु भवतः शतुरणेव भवति – भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥

'काशि' – इत्येवमादिभ्यः ठञ्, ञिठ – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ। इकार उच्चारणार्थः । ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी, काशिका । बैदिकी, बैदिका ।

'वृद्धात्' इत्यत्रानुवर्त्तते । ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते, वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः ।

पदमञ्जरी

'कोपधादण्' इत्यण्, स जनपदवुञोऽपवादः, तस्यापि 'वृद्धादकेकान्त' इत्यत्र 'कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्' इति विहितश्छो बाधको भवति ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ ठक्छस् इत्येताविति । सित्करणादवसीयते—छसोऽयं निर्देशः, न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम् । *सकारः पदसंज्ञार्थ इति* । तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति । *भावत्क इति* । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । प्रक्रियालाघवार्थं ककि विधातव्ये ठग्विधानं स्त्रियां ङीबर्थम्—भावत्की ।

अवृद्धात्तु भवत इति । शत्रन्तात् । कचित्तु *भवतः शतुरित्येव* पाठः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ वृद्धादित्येवेति । कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह—*ये त्विति* ।

न्यासः

भवतष्ठक्छसौ ॥ सकारः पदसंज्ञार्थ इति । 'सिति च' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् । तस्याञ्च सत्यां भवदीयमित्यत्र 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं भवति । भावत्क इति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' । अवृद्धात्तु भवत इति । शत्रन्तादिति ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ काशि-चेदिशब्दाभ्यां जनपदलक्षणे वुञि प्राप्ते साबातेः 'इञश्च' इत्यणि सांवाहादिभ्यो वृद्धाच्छे हस्तिकर्पूशब्दाद् 'ओर्देशे ठञ्' इति ठञि परिशिष्टेभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यणीदमारभ्यते । कथं पुनर्ञकार एव विपर्यस्तदेशेऽनुबन्धे क्रियमाणे विशेष इत्यत आह—स्त्रीप्रत्यये विशेष इति । अन्ते हि ञकारेऽनुबन्धे सति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीब्भवति । आदौ हि सति टाबेव भवति ।

देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धसंज्ञा — दैवदत्तिकः। वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा — दैवदत्तः। कथं भाष्य उदाहृतम् — 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या; देवदत्तीया, दैवदत्ताः' इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्ठञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम्? तत्रैवं वर्णयन्ति — 'वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयम्, सा छे कर्त्तव्ये भवति, ठञ्ञिठयोर्न भवति' इति।

काशि। चेदि[1]। संज्ञा। संवाह। अच्युत। मोहमान। शकुलाद। हस्तिकर्षू। कुदामन्[2]। हिरण्य। करण। गोधाशन। भौरिकि। भौलिङ्गि। अरिन्दम। सर्वमित्र। देवदत्त। साधुमित्र। दासमित्र। दासग्राम। सौधावतान। युवराज। उपराज। सिन्धुमित्र। देवराज। * आपदादिपूर्वपदात्कालात् *। आपत्कालिकी, आप-

पदमञ्जरी

यद्यवृद्धेभ्यो वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययौ भवतः, किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकारः? इत्यत आह— *देवदत्तशब्द इत्यादि*। *कथं भाष्ये उदाहृतमिति*। यद्यपि तत्र स्वयमपि छप्रत्ययमुदाहरत्येव, तत्तु *भाष्यकार*प्रामाण्येन, न स्वातन्त्र्येणेति 'भाष्ये' इत्युक्तम्।

आपदादिपूर्वपदादिति। आपदादिराकृतिगणः। *कालादिति*। कालशब्दान्तादित्यर्थः॥

न्यासः

वृद्धादित्यनुवर्तत इति। यद्येवम्, अत्र ये वृद्धाः पठ्यन्ते तेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोति? इत्याह— ये त्ववृद्धा इत्यादि।

यदि तर्ह्यवृद्धेभ्योऽपि वचनप्रामाण्यात्प्रत्ययो भवति, वृद्धादित्यस्यानुवृत्तिरपार्थिकेत्यत आह— देवदत्तशब्द इत्यादि। देवदत्तशब्दस्य प्राग्देश एव हि वर्तमानेऽस्य वृद्धसंज्ञा, न वाहीकग्रामे। तत्र यदि वृद्धादिति नानुवर्तते, वाहीकग्रामवाचिनोऽपि ततष्ठञ्ञिठौ स्याताम्। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं वृद्धाधिकारोऽर्थवान् भवतीति भावः। कथमित्यादिना वृद्धसंज्ञायां देवदत्तीया इति भाष्यकारस्योपन्यासे तदुदाहरणं विघटय्य तत्रैवं वर्णयन्तीत्यादिना समर्थयते।

आपदादिपूर्वपदात् कालादिति। आपच्छब्द आदिर्येषां तान्यापदादीनि। तानि

---

१. 'वैदि'—इति पाठा०।

२. 'कुनामन्'—इति पाठा०।

त्कालिका। और्ध्वंकालिकी, और्ध्वंकालिका। तात्कालिकी, तात्कालिका॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

'वृद्धात्' इत्येव। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौप्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ। शाकलिकी, शाकलिका। मान्थविकी, मान्थविका॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

'वृद्धात्' इति वर्तते, 'वाहीकग्रामेभ्यः' इति च। उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः। आह्वजालिकी, आह्वजालिका, आह्वजालीया। सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया॥

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

'वृद्धात्' इति नानुवर्त्तते। उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात्। उवर्णा-

पदमञ्जरी

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ छस्यापवादौ इति । एवं च ये छेनैव बाधिता अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविषयास्तद्विषयेऽप्येतावेव भवतः, न चेदन्येन बाधः, तद्यथा—आरान्नाम वाहीकग्रामः आरात्की, आरात्का, 'इसुक्तान्तात्कः'। तथा कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी, कास्तीरिका। इह तु दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः, 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् ठञ्ञिठौ बाधते—दाशरूप्यकः। तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं नामोदीच्यग्रामः भूयो वाहीकग्रामः, ततष्ठञ्ञिठौ भवतः—शाकलिकी, शाकलिका। इह तु सौसुकं नाम वाहीकग्रामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण प्राप्तं कोपधलक्षणमणं छो बाधते, परत्वात्तमप्यपवादत्वाद् 'वृद्धादकेकान्त' इत्यत्र 'कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम्' इति कोपधलक्षणश्छो बाधते, सौसुकीयः॥

ओर्देशे ठञ् ॥ नैषादकर्षुकः, शाबरजम्बुक इति । निषादकर्षू-शबरजम्बूशब्दाभ्यां ठञ्, 'इसुसुक्तान्तात्कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः॥

न्यासः

पूर्वपदं यस्य तदापदादिपूर्वपदम्, ततः कालाट्ठञ्ञिठौ भवतः। आदिशब्देनोर्ध्वादयः शब्दा गृह्यन्ते॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ विभाषोशीनरेषु॥ ओर्देशे ठञ्॥ नैषादकर्षुकः।

न्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः[1] ।

देश इति किम् ? पटोश्छात्राः पाटवाः ।

ठञ्ञिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

'ओर्देशे' इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः[2] । नापितवास्तुकः । पूर्वेणैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् – वृद्धादेव प्राचामवृद्धान्न भवतीति । मल्लवास्तु – माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥

'वृद्धात' इति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च

पदमञ्जरी

वृद्धात्प्राचाम् ॥ वृद्धादेव प्राचामिति । विपरीतस्तु नियमो न भवति—प्राचामेव वृद्धादिति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्याभावाद् यत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात् । *आढकजम्बुक इति* । पूर्ववत्कादेशह्रस्वत्वे ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ धन्ववाचिन इति । धन्वविशेषवाचिन ऐरावतादेरित्यर्थः । स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति, वृद्धाधिकारात् । *पारेधन्वक इति* । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः, 'अचश्च' इति टच् समासान्तः,

न्यासः

शाबरजम्बुक इति । निषादकर्षू-शबरजम्बूशब्दाभ्यां ठञ्, 'इसुसुक्तान्तात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः । ननु च ठञ् प्रकृत एव, स एवेहानुकृष्यते, तत् किं ठञ्ग्रहणेन ? इत्यत आह—ठञ्ञिठयोरिति । यथैव हि ठञ् प्रकृतः, एवं ञिठोऽपि । तत्र द्वयोरपि प्रकरणे ठञ् चानुवर्तिष्यते, नेतर इत्येतन्न लभ्यते । तस्माद् ञिठस्य निवृत्तये पुनष्ठञ्ग्रहणं कृतम् । ननु चास्वरितत्वादेव ञिठो नानुवर्तिष्यते ? सत्यमेतत्; तदेवास्वरितत्वं ज्ञापयितुं ञिठस्य ठञ्ग्रहणं कृतम् । तच्चास्वरितत्वमाख्यायते मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय ॥

वृद्धात् प्राचाम् । आढकजम्बुक इति । पूर्ववत् कादेशो ह्रस्वत्वञ्च ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ धन्वनोऽर्थस्य ग्रहणम्, न स्वरूपस्य; वृद्धाधिकारात् ।

१. अत्र–'केऽण इति ह्रस्वः'–इत्यधिकः पाठोऽपि क्वचित् ।

२. 'शालजम्बुकः'–इति पाठा० ।

देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। धन्वशब्दो मरुदेशवचनः। पारेधन्वकः। ऐरावतकः। योपधात्— साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

'वृद्धात्' इत्येव', 'देशे' इति च; अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते। प्रस्थ, पुर, वह – इत्येवमन्तादेशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। कान्तीपुरकः। पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः।

पुरान्तो रोपधः, तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम्॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

पदमञ्जरी

वुञि यस्येति लोपः। यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गः, ततः 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति टजभावपक्षे वुञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ वृद्धादिति वर्तते इति। यद्येवमन्तग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति ? नैतदस्ति; 'वा नामधेयस्य' इति प्रस्थादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्। अथाप्येवंनाम्नो देशस्याभावः, तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि सम्भाव्येत– नादीपुरं नाम वाहीकेषु ग्रामः, तत्र वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ छस्यापवादौ, अयमपि वुञ् छस्यापवादः। इह त्वपवादविप्रतिषेधाद् वुञ् भवति। एवं च पातनप्रस्थकः, कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञेव भवति॥

न्यासः

न हि धन्वशब्दो वृद्धः। पारेधन्वनि जातः पारेधन्वकः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ऐरावते जात ऐरावतकः॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ वृद्धादित्येवेति। यदि तर्हि वृद्धादित्यनुवर्तते वृद्धाधिकारादेव स्वरूपग्रहणाभावात् कथं तदन्तविधिर्भविष्यति, न हि प्रस्थादेः केवलस्य वृद्धत्वं सम्भवति, किं तर्हि ? तदन्तस्य, तत् किमन्तग्रहणेन ? मैवम्; सत्यपि वृद्धाधिकारे यथा धन्वेति वृद्धग्रहणं हि देशस्य विशेषणं तथेहापि स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमन्तग्रहणं कृतम्॥

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। पाटलिपुत्रकाः। ऐकचक्रकाः। ईतः खल्वपि – काकन्दी, काकन्दकः। माकन्दी, माकन्दकः।

प्राचामिति किम्? दात्तामित्रीयः।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम्॥

जनपदतदवध्योश्च॥ १२४॥

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च। तद्विशेषणं जनपदतदवधी। वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः। आभिसारकः। आदर्शकः। जनपदावधेः खल्वपि – औपुष्टकः। श्यामायनकः।

तदवधेरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः। किमर्थं तर्हि

पदमञ्जरी

रोपधेतोः प्राचाम्॥ ईकारान्ताच्चेति। ह्रस्वस्य तु ग्रहणं न भवति, तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्। *ऐकचक्रा इति*। एकचक्रा नाम प्राग्देशे नगरी, तत्र 'एङ् प्राचां देशे' इति वृद्धसंज्ञा, ककन्देन निर्वृत्ता नगरी काकन्दी, स्त्रीषु 'सौवीरसाल्वप्राक्षु' इत्यञ्। *तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति*। न तु ह्रस्वप्लुतयोर्निवृत्त्यर्थम्; तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्, ईकारस्यानण्त्वेन तयोरग्रहणाच्च। असति तु तकारे 'रोपधयोः' इत्युच्यमाने किमत्र गृहीतमिति विस्पष्टं न ज्ञायेत। तकारे तु सति वर्णनिर्देशो निश्चीयते, तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्। 'ईकाररोपधयोः' इति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः॥

जनपदतदवध्योश्च॥ तदवधेरपि जनपद एव गृह्यते इति। स चासाव-

न्यासः

रोपधेतोः प्राचाम्॥ ईकारान्ताच्चेति। कथं पुनर्ज्ञायते–दीर्घस्येदं ग्रहणम्, न ह्रस्वस्येति? सामर्थ्यात्। प्राग्ग्रहणं हि देशस्य विशेषणम्। वृद्धादिति वर्तते, न च वृद्धमिकारान्तं प्राग्देशवाच्यस्ति, तस्माद् दीर्घस्येदं ग्रहणमिति विज्ञायते। एकचक्राशब्दस्य तु 'एङ् प्राचाम्' इति वृद्धसंज्ञा।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, नेह किञ्चित्तस्य व्यावर्त्यमस्तीत्यत आह—तपरकरणं विस्पष्टार्थम्। असति हि तस्मिन् रोपध इति स्थिते गुणे कृते विभक्तौ च रोपधयोरिति निर्देशः स्यात्। तत्रैवं सन्देहः स्यात्— किं रोपधस्येदं ग्रहणम्? उत रोपधस्येकारान्तस्येति? तपकरणे तु सति सन्देहो न भवति। ईरोपधादिति नोक्तम्, वैचित्र्यार्थम्॥

जनपदतदवध्योश्च॥ तदवधेरपीत्यादि। 'जनपदतदवध्योश्च' इत्यत्र तच्छब्देन

ग्रहणम् ? बाधकबाधनार्थम्। गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव जनपदावधेर्भवति। त्रैगर्त्तकः॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ १२५॥

'जनपदतदवध्योः' इत्येव। अवृद्धाद्, वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। अण्छ्योरपवादः। अवृद्धाज्जनपदात्तावत् — अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

पदमञ्जरी

वधिरिति कर्मधारय आश्रीयते, न तु तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः। तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो ग्रामः, तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात्। कस्य पुनरसाववधिरिति चेत्? सन्निधानाज्जनपदस्यैवेति विज्ञायते।

गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वेति। अन्यथा तु गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—वृकगर्तीयः, जनपदवुञोऽवकाशः—आङ्गकः; त्रिगर्तशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति। *त्रैगर्तक इति*। उत्तरसूत्रेण वुञ्। एतेनोत्तरत्र तदवधिग्रहणस्योपयोगं दर्शयति॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ अण्छयोरपवाद इति। अवृद्धादणोऽपवादो वृद्धाच्छस्य। इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धम्; यौगिको बहुवचनशब्दः—

न्यासः

सन्निहितत्वाज्जनपद एव परामृश्यते। न चायं षष्ठीसमासः। षष्ठीसमासे ह्यजनपदोऽपि योऽवधिस्ततोऽपि वुञ् प्रसज्येत। छ एव तस्येष्यते—मौञ्जी नाम वाहीकानामवधिर्ग्रामः, तत्र भवो मौञ्जीय इति। तस्मात् समानाधिकरण एवायं समासः—स एव जनपदोऽवधिर्मर्यादा तदवधिरिति। तेन जनपदावधिरेव जनपदा एव गृह्यन्ते, न ग्रामः।

किमर्थं तर्हि तदवधिग्रहणमिति। यदि तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते, निरर्थकं तर्हि तस्य ग्रहणम्, 'जनपदाच्च' इत्येतावदेव वक्तव्यमित्यभिप्रायः। बाधकबाधनार्थमिति। गर्तोत्तरपदाद् वक्ष्यमाणश्छ एव परत्वाद् विशेषविहितत्वाच्च बाधकः, तस्य बाधनार्थं तदवधिग्रहणम्। तेन हि त्रिगर्तेषु भवस्त्रैगर्तक इत्यत्रोत्तरसूत्रेण गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव भवति॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ अण्छयोरपवाद इति। अवृद्धादणोऽपवादः, वृद्धाच्छस्य। अथ विषयग्रहणं किमर्थम्, विनापि तेन विशेषो लभ्यत एव। कथम्?

आङ्गकः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः – अजमीढाः । अजक्रन्दाः । आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् – दार्वाः । जाम्ब्वाः । दार्वकः । जाम्ब्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः – कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।

विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः । वार्तनः[1] ।

अपिग्रहणं किम्, यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धम्? तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

पदमञ्जरी

बहूनामर्थानां वचनो बहुवचन इति । यदि वा बहुवचनाद्बहुवचनान्तादित्यर्थः, नार्थो विषयग्रहणेन? तत्राह– *जनपदैकशेषबहुत्व इति* । जनपदस्यैकशेषवशेन यद्बहुत्वं तत्रेत्यर्थः । *वर्तन्य इति* । अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः । नायं नित्यबहुवचनान्तः; द्व्येकयोरपि दर्शनात् । *तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति* । पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धाद् वुञ् विहितः, यथा– ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम् । इह तु बहुवचनविषये विशेषेऽवृद्धाद् वुञ्, यथा–कौण्डिन्ये तक्रदानम्, ततश्च

न्यासः

इह जनपदतदवधिशब्दाभ्यां समानाधिकरणत्वाद् बहुवचनशब्दो न पारिभाषिको विज्ञायते, किं तर्हि? अन्वर्थः– बहूनामर्थानां वचनो यो जनपदस्तदवधिश्चेति । यश्च बहूनामर्थानां वचनः सोऽर्थान् बहून् ब्रुवन् सामर्थ्यादेव बहुवचनविषयो भवति? इत्याह– विषयग्रहणमित्यादि । अनन्यत्रभावः कथं नाम लभ्यत इत्येवमर्थं विषयग्रहणम् । अनन्यत्रभावः किमर्थमिष्यत इत्याह—जनपदैकदेशः क्रियते । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तद् बहूनां वाचको भवति । ततश्च यदि विषयग्रहणं न क्रियते ततो वर्तनीषु भव इति वुञ् स्यात् । विषयग्रहणे तु सति न भवति, अनन्यत्रभावो विषयः । तेनैवं विज्ञायते– बहुवचनं न यो व्यभिचरतीति । यश्चैकशेषः स बहुवचनं व्यभिचरति, तस्य हि विवक्षाभावे बहुत्वात् । द्वयोरपि च कदाचिद् वृत्तेः ।

अपिग्रहणमिति । अपिग्रहणं हि वृद्धादपि यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियते । वृद्धात् पूर्वेणैव सिद्धः प्रत्ययः, तत् किमपिग्रहणेन? तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति । यथा 'ब्राह्मणेभ्यो

1. 'वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति; सहविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वार्तनः'–इति पाठ० ।

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

'देशे' इत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्च वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छाणोरपवादः । दारुकच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्तकः । चाक्रगर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः[1] ।

पदमञ्जरी

बहुवचनादपि वृद्धाद् वुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् वुञ् वृद्धाद् वुञो बाधकः स्यादित्यपिशब्देन समुच्चीयत इत्यर्थः । इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धार्थोऽयमारम्भः । वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणम् । स हि केवलोऽपि कूलाख्ये देशे वर्तते, इतरेषां तु केवलानां देशवृत्त्यसम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः । कच्छाद्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणम् ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ *अणादेरपवाद इति* । अवृद्धेभ्यो धूमादिभ्योऽणोऽपवादः,

न्यासः

दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति सामान्येन वृत्तस्य दधिदानस्य विशेषे वर्तमानेन तक्रदानेन बाधा क्रियते, तथेहापि बहुवचनविषये च सामान्येन प्रवृत्तस्य पूर्वयोगस्य बहुवचनविषये वर्तमानेनानेन योगेन बाधा विज्ञायते । तस्माद् वृद्धादपि यथा स्यादित्यपिशब्देन समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् । कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणम्, स हि केवलोऽपि देशे वर्तते । इतरेषां तु केवलानां देशे वृत्त्यसम्भवात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्लभ्यत इतीतरान् प्रत्युत्तरपदग्रहणमनर्थकम् । 'कच्छाग्निवक्त्रगर्तान्तात्' इति नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूत् । यदा हि कच्छदेशेन देशान्तरस्य गुणसाम्ये सतीषदसमाप्तः कच्छदेश इति कच्छशब्दाद् बहुच् क्रियते तदा बहुकच्छशब्दो देशवचन इति । अन्तग्रहणे तु सति ततोऽपि प्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदग्रहणान्न भवति । दारुकच्छक इति । कच्छशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धस्योदाहरणम् । पैप्पलीकच्छक इत्यवृद्धस्योदाहरणम् । एवमग्न्याद्युत्तरपदानामपि । एकमवृद्धस्योदाहरणम् । अपरं वृद्धस्य वेदितव्यम् ॥

---

1. 'खाडण्डकः'—इति पाठा० ।

पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योपधात्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याद-देशार्थं ग्रहणम्।

तथा विदेहानर्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धेऽदेशार्थः पाठः। विदेहानां क्षत्त्रियाणां स्वं वैदेहकम्। आनर्तकम्।

समुद्रशब्दः पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये च वुञिष्यते – सामुद्रिका नौः। सामुद्रको मनुष्यः। अन्यत्र न भवति – सामुद्रं जलमिति।

धूम। खण्ड[1]। शशादन। आर्जुनाद। दाण्डायनस्थली। माहकस्थली। घोषस्थली। माषस्थली। राजस्थली। राजगृह। सत्रासाह। भक्षास्थली। मद्रकूल। गर्त्तकूल। आञ्जीकूल। द्व्याहाव। त्र्याहाव। संहीय। वर्वर। वर्चगर्त। विदेह। आनर्त्त। माठर। पाथेय। घोष। शिष्य। मित्र। वल। आराज्ञी। धार्तराज्ञी। अवयात। तीर्थ। * कूलात्सौवीरेषु *। * समुद्रान्नावि मनुष्ये च *। कुक्षि। अन्तरीप। द्वीप। अरुण। उज्जयिनी। दक्षिणापथ। साकेत[2]।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च

पदमञ्जरी

वृद्धेभ्यश्छस्य, उदीच्यग्रामेभ्यस्त्वञः, वाहीकग्रामेभ्यष्ठञ्ञिठयोः। *कूलात्सौवीरेष्विति*। कौलको भवति सौवीरेषु, कौलमन्यत्र॥

न्यासः

धूमादिभ्यश्च॥ अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन कच्छादीनां ग्रहणम्। तत्र देशवचना अवृद्धा ये धूमादयस्तेभ्योऽणोऽपवादः। ये तु वृद्धास्तेभ्यश्छस्य। य उदीच्यग्रामास्तेभ्योऽणः। ये वाहीकग्रामास्तेभ्यष्ठञ्ञिठयोः। तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्ध इति। 'धन्वयोपधाद् वुञ्' इत्यनेन। जनपदलक्षणे वुञि सिद्ध इति। 'अवृद्धादपि' इत्यादिना। कूलात् सौवीरेषु इति। कुलशब्दाद वुञ् भवति सौवीरेषु। कौलको भवति सौवीरश्चेत्, कौलोऽन्यत्॥

१. 'खडण्ड'–इति पाठा०।

२. मानवल्ली, वल्ली, सुराज्ञी—एतेऽत्र गणेऽधिका। शब्दाः कुत्रचित्।

गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् – कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं इति । कुत्सनम्=निन्दनम् । प्रावीण्यम् = नैपुण्यम् ॥

केनेदं मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति ।

कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः । कत्र्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ।

पदमञ्जरी

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ केनेदं *मुषितमिति* प्रश्नः, *इह नगरे* मनुष्येणेत्युत्तरम् । *सम्भाव्यत एतदित्यादि* प्रष्टुर्वचनम् । *संज्ञानगरं पठ्यत इति* । माहिष्मतीशब्दसाहचर्यात् संज्ञानगरं संज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थः ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ *औपसंख्यानिकस्येति* । 'अरण्याण्णो वक्तव्यः' इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य ।

न्यासः

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ नागरा ब्राह्मणा इति । अण् । ननु च 'नगरमाहिष्मती' इति नगरशब्दः कत्र्यादिषु पठ्यते, ततो ढकञा भवितव्यम्, तत् कथं नागरा इति प्रत्युदाहृयत इत्याह—कत्र्यादिष्वित्यादि । द्विविधो नगरशब्दः—जातिवचनः, संज्ञाशब्दश्च । तयोः कत्र्यादिषु माहिष्मतीशब्देन साहचर्यात् संज्ञाशब्दः पठ्यते । तत्र जातिशब्दान्नागरा इति प्रत्युदाहृतम् । संज्ञाशब्दे तु नागरेयक इति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

अरण्यान् मनुष्ये ॥ औपसंख्यानिकस्य णस्यापवाद इति । 'अरण्याण्णः' इत्युपसंख्यानात् प्राप्तस्य ।

❋ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् ❋। आरण्यकः पन्थाः। आरण्यकोऽध्यायः। आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती।

❋ वा गोमयेषु ❋। आरण्याः, आरण्यका गोमयाः।

एतेष्विति किम्? आरण्याः पशवः॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ १३०॥

कुरु, युगन्धर – इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। कौरवकः, कौरवः। यौगन्धरकः, यौगन्धरः। जनपदशब्दावेतौ, ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते।

कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति। सैषा युगन्धरार्था विभाषा[1]। मनुष्यतस्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य

पदमञ्जरी

'मनुष्ये' इत्यल्पमिदमुच्यते, इत्याह—*पथ्यध्यायेति*। *आरण्यकोऽध्याय इति*। योऽरण्येऽधीयते उपनिषद्भागः स उच्यते। विहारः=क्रीडा॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते इति। कथं तर्हि कुरुशब्दाद् वुञः प्राप्तिरुक्ता, ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं वुञि प्राप्त इति? आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तम्, न पुनर्योऽनेन विकल्पेन बाध्यते तदभिप्रायेण। येऽपि पठन्ति–वुञि सिद्ध इति, प्राप्त इत्यर्थः। यथा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति कुरुशब्दार्थं विभाषाग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यन्नाह—*कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यत इति*। ततः किमित्यत्राह—*तत्रेति*। किमर्थं तर्हि विभाषा-

न्यासः

पथ्यध्यायन्यायेत्यादि। एषु पथ्यादिषु वुञ्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'धूमादिभ्यश्च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पथ्यादिषु वुञ्भवति।

वा गोमयेष्विति। गोमयेषु वाच्येषु वा वुञ्भवतीति। स तु तस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्यानुवृत्तेर्वक्ष्यमाणस्य विभाषाग्रहणस्योभयोः शेषभूतत्वाल्लभ्यते। यदि तर्हि वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषभूतं पथ्यादिष्वपि विकल्पेन विधिः स्यात्? नैष दोषः; व्यवस्थितविभाषा हि सा, तेन गोमयाद् विकल्पेन विधिर्भवति, पथ्यादिषु नित्यमिति॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्॥ सैषा युगन्धरार्था विभाषेति। न कुरु-

1. 'पारिशेष्याद्युगन्धरार्था विभाषा'–इति पाठा०।

एव वुञ्प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातः मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

'देशे' इत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति शैषिकः। जनपदवुञोऽपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वेणैव कोपधादणि सिद्धम्।

पदमञ्जरी

ग्रहणमित्याह–*सैषेति*। ननु युगन्धरशब्दादपि 'अवृद्धादपि' इति नित्ये वुञि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते ? नैवं शक्यम्; विपर्ययोऽपि स्यात्। युगन्धरशब्दान्नित्यो वुञ्, 'अवृद्धादपि' इत्यनेन तु विभाषित इति पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते । *मनुष्यतत्स्थयोस्त्विति* । एतच्च कच्छादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथाऽनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धत्वात्तत्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ मद्रशब्दः 'स्फायितञ्चि' इति रक्प्रत्ययान्तः, 'वृजी वर्जने' 'इगुपधात्किः' इति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । *जनपदवुञोऽपवाद इति*। 'अवृद्धादपि' इति ॥

कोपधादण् ॥ किं पुनरदेशवाचिनोऽयं नेष्यते यतो देशग्रहणमनुवर्तते ? इत्यत आह—*अन्यत्रेति* । पूर्वेण, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण, एवं चोत्तरार्थं देशानु-

न्यासः

शब्दार्था । तत्र कच्छादिपाठाद् विनापि विभाषाग्रहणेनाणा भवितव्यम् । ननु युगन्धरशब्दादप्यणि 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति नित्य एव वुञि प्राप्ते वचनमनित्यार्थं भविष्यति, नित्ये हि वुञि पुनरारम्भोऽनर्थकः स्यात्, तस्माद् युगन्धरार्थाऽपि विभाषा न प्रसज्येत ? नैतत्, पुनरारम्भो विपर्ययेणापि शक्यते समर्थयितुम् । जनपदलक्षणो यो वुञ् स विभाषा, अयं तु नित्य इति । अस्मात् तु युगन्धरार्थं विभाषाग्रहणं कर्तव्यम् । मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव वुञ्भवति, कच्छादिषु पाठसामर्थ्यात् । अन्यथानयैव विभाषया वुञणोः सिद्धत्वात् कच्छादिपाठोऽनर्थकः स्यात् ; अनवकाशत्वात् ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ जनपदवुञोऽपवाद इति । 'अवृद्धादपि' इत्यादिप्राप्तस्य । मद्रवृज्योः कन्निति घ्यन्तस्य परनिपातः 'द्वन्द्वे घि' इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धूमाग्नी इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कोपधादण् ॥ जनपदवुञोऽपवाद इति । पूर्ववत् प्राप्तस्य । किं पुनर्देशादन्यत्र

ऋषिकेषु जातः आर्षिकः । माहिषिकः ।

अण्ग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात् – इक्ष्वाकुषु जातः ऐक्ष्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

'देशे' इत्येव । 'कच्छ' – इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः। वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः ।

पदमञ्जरी

वृत्तिः न त्वदेशनिवृत्त्यर्था । नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीय एवाण् सिद्धः, प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रं तु उदीच्यग्रामलक्षणाञो बाधनार्थम्, तत्किमुच्यते—अन्यत्र पूर्वेणैवेति, सत्यम् ; सति त्वेवमर्थे तस्यारम्भे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राण्विधिर्युक्तः, अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न कोपधाद्यथाविहितमित्येवोच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति ? इत्यत आह–*अण्ग्रहणमिति* । इक्ष्वाकुशब्दाद् 'ओर्देशे ठञ्' प्राप्तः, तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनाद् वुञेव स्याद्, अण्ग्रहणे त्वणेव भवति । *ऐक्ष्वाक इति* । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपः, एवं चाण्ग्रहणादेवायमोर्देशे ठञो बाधको न परत्वात् ।

कच्छादिभ्यश्च ॥ *वुञादेरपवाद इति* । ये जनपदवाचिनो बहुवचनविषयाः, तेभ्यो वुञोऽपवादः, सिन्धुवर्णुशब्दाभ्यामोर्देशे ठञः । साल्वशब्दः पठ्यते—जनपदलक्षणो वुञ्मा भूदिति । 'अपदातौ साल्वात्' 'गोयवाग्वोश्च' इति नियमार्थं भविष्यति—अपदातावेव गोयवाग्वोरेवेति, वृद्धत्वाच्छः प्राप्नोति ॥

न्यासः

वर्तमानो नेष्यते, यो देशे न वर्तते ? इत्याह—अन्यत्रेत्यादि पूर्वेणेति । 'प्रस्थोत्तरपदात्' इति सूत्रेण ।

अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न कोपधाद्यथाविहितमेवोच्येत, यथाविहितमुच्यमानेऽणपवादो वुञ् स्यादिति चेत् ? न; वुञ्विधाने हि वचनमनर्थकं स्यात्, तेन विना वुञः सिद्धत्वात् । तस्माद् वचनसामर्थ्याद् विहितोऽणेव प्राप्नोति । अन्येन बाधित्वा अत एवाण् भविष्यतीति । स हि 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इति विहितो बाधितश्च वुञैवेत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि । इक्ष्वाकुषु जात इति । इक्ष्वाकुशब्दादोर्देशे ठञ् प्राप्तः, तस्मिन् जनपदवुञा बाधिते यदीहाण्ग्रहणं न क्रियते तदा पुनर्वचनाद् वुञेव भवति, अण्ग्रहणादणेव भवति । ऐक्ष्वाक इति । 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इत्यादाविक्ष्वाकुशब्दस्योकारस्य लोपो निपातितः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ वुञादेरपवाद इति । आदिशब्देन ठञः । तत्र ये जनपदबहुवचनविषयास्तेभ्यो वुञः प्राप्तस्तस्यापवादः । सिन्धुवर्णुशब्दाभ्यामोर्देशे ठञः कच्छशब्दः,

कच्छशब्दो न बहुवचनविषयः, तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुञर्थः पाठः। विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाण्सिद्धे इह ग्रहणमुत्तरार्थम्।

कच्छ। सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। साल्व। कुरु। रङ्कु। अणु[1]। खण्ड। द्वीप। अनूप। अजवाह। विजापक। कुलून। कच्छादिः॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ १३४॥

'कच्छादिभ्यः' इत्येव। मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्य हसितं जल्पितम्। काच्छिका चूडा। सैन्धवको मनुष्यः। सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम्। सैन्धविका चूडा।

मनुष्यतत्स्थयोरिति किम्? काच्छो गौः। सैन्धवो वार्णवः॥

अपदातौ साल्वात्॥ १३५॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनम्। अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे च साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति। साल्वको मनुष्यः। साल्वकमस्य हसितं जल्पितम्।

अपदाताविति किम्? साल्वः पदातिर्व्रजति॥

पदमञ्जरी

अपदातौ साल्वात्॥ पादाभ्यामततीति 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः, न पदातिरपदातिः। अपदातिः = अश्वरोहादिः। *अपदातावेव मनुष्ये तत्स्थे चेति*। द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वेन तत्स्थे चेत्युक्तम्, न तु तत्स्थस्य पदातेः सम्भ-

न्यासः

न बहुवचनविषय इति। तेन 'अवृद्धादपि' इत्यादिना बाधकस्य वुञोऽप्राप्तावेव सामान्येनाण्सिद्ध एवेति दर्शयति। यद्येवम्, किमर्थं तस्य पाठः? इत्याह— तस्येत्यादि। उत्तरसूत्रेण वुञ् मनुष्यतत्स्थयोर्यथा स्यादित्येवमर्थः। कच्छस्येह पाठः, न त्वनर्थकः। कोपधादेवाण् सिद्ध इति। पूर्वसूत्रेणेति। इह ग्रहणमुत्तरार्थमिति। उत्तरसूत्रे वुञ् यथा स्यात्॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ अपदातौ साल्वात्॥ साल्व इति। कच्छादिपाठादण्॥

१. 'अण्ड' इति पाठा०।

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

'देशे' इत्येव । गर्त्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वाहीकग्रामलक्षणं च प्रत्ययं परत्वाद् बाधते । वृकगर्त्तीयम् । शृगालगर्त्तीयम् । श्वाविद्गर्त्तीयम् ।

उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् – बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

'गह' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेरपवादः[1] । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं

पदमञ्जरी

वोऽस्ति । अपदातौ साल्वादेवेत्येष तु विपरीतनियमो न भवति; 'गोयवाग्वोश्च' इत्यारम्भात् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ वाहीकग्रामलक्षणमिति । यद्यपि 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ विहितौ, तथाप्युत्सृष्टानुबन्धयोस्तयोष्ठरूपाविशेषाद्वाहीकग्रामलक्षणमित्येकवचननिर्देशः । *श्वाविद्गर्तीयमिति* । श्वानं विध्यतीति व्यधेः क्विप्, सम्प्रसारणम्, 'नहिवृति' इति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्तः ॥

गहादिभ्यश्च ॥ अणादेरपवाद इति । तत्र माहकिप्रस्थशब्दात् 'प्रस्थपुर-

न्यासः

गोयवाग्वोश्च ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ अवृद्धार्थं वचनम् । वृद्धात्तु 'वृद्धाच्छः' इत्यनेनैव सिद्धमिति । सति तु वृद्धादपि परत्वादनेनैव भवितव्यम् । अणोऽपवाद इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । वाहीकग्रामलक्षणञ्चेत्यादि । यद् गर्तोत्तरपदं वाहीकवाचि ततो वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ बाधितत्वात् परत्वाच्छ एव भवति, तस्य गर्तोत्तरपदमवकाश इति । अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, न गर्तान्तादित्येवोच्येत ? इत्याह—उत्तरपदग्रहणमित्यादि । यदि गर्तान्तादित्युच्येत तदा बहुगर्त इत्येतस्मादपि

१. 'अणञो रपवादः'–इति पाठा० ।

विशेषणम् , न सर्वेषाम् । 'मध्यमध्यमं चाण् चरणे' इति पठ्यते, तस्यायमर्थः मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति – माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति च ।

पदमञ्जरी

वहान्ताच्च' इति वुञोऽपवादः, वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इञन्तेभ्यः 'इञश्च' इत्यणः, शेषेभ्य औत्सर्गिकस्याणः । *सम्भवापेक्षमिति* । येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणम्, न त्वन्तस्थपूर्वपदादीनामित्यर्थः । *पृथिवीमध्यस्येति* । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यः, न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । *चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति* । चरणसम्बन्धेन योऽण्विधीयतेऽण् चरण इत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः । 'सोऽयं निवासः' इत्यत्रैवार्थे भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कठादीनां चरणानामित्यत्रार्थे मध्यमा इति भवति ।

न्यासः

बहुच्पूर्वात् स्यात् , भवति ह्येतद् गर्तान्तम् । उत्तरपदग्रहणे तु सति न भवति, न ह्येतद् गर्तोत्तरपदम् । समासे हि सत्येतद् भवति – पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

गहादिभ्यश्च ॥ अणादेरपवाद इति । आदिशब्देन वुञः । तत्र कामप्रस्थशब्दात् 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति प्राप्तस्य वुञोऽपवादः, शेषेभ्यस्त्वौत्सर्गिकस्याणः । सम्भवापेक्षं विशेषणमिति । सम्भवमपेक्षत इति सम्भवापेक्षम् । येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेवेदं विशेषणमिति । एतदुभयमपि विशेषणमेवाचार्यैः स्मर्यते । पृथिवीमध्यस्येत्यादिना तद्विशेषं दर्शयति । चरणसम्बन्धेनेत्यादि । चरणेनार्थेन सम्बन्धश्चरणसम्बन्धः, तेन हेतुना करणेन वाण् भवति । किंविशिष्टः ? निवासलक्षणः । निवासो लक्षणं यस्य स तथोक्तः । कथं निवासलक्षणः ? यः पृथिवीमध्ये निवासभूते वर्तमानात् मध्यशब्दाद् भवति, स हि निवासेन लक्ष्यते । तदेतदुक्तं भवति—पृथिवीमध्यनिवासोऽस्य चरणस्येति । यदायमर्थो विज्ञायते तदाण्भवति, नान्यत्रेति । तेन यदा पृथिवीमध्याद् गतं चरणमिति विवक्ष्यते तदा च्छ एव भवति—मध्यमीय इति । कथं पुनः सामान्योक्तावेष विशेषो लभ्यत इति ? सामान्याभिधानेऽपि विशेषोपस्थानदर्शनात् । घृतक्षरणवच्च स ह्यविशेषेणोपदिष्टो घृतादिष्वेवावतिष्ठते । तस्मात् सामान्योक्तावपि पृथिवीमध्य एव वर्तमानो मध्यशब्दो मध्यमभावमापद्यते । चरणे च प्रत्ययार्थे निवासलक्षण एवाण् भवति, न हि सर्वेषु जातादिष्वर्थेषु ।

❀ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ❀। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्।

❀ कुग्जनस्य परस्य च ❀। जनकीयम्। परकीयम्।

❀ देवस्य चेति वक्तव्यम् ❀। देवकीयम्।

❀ वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यः ❀। आकृतिगणोऽयम्। वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औत्तरपदकीयम्। प्रास्थकीयम्[1]। माध्यमकीयम्।

गह। अन्तःस्थ। सम। विषम। ❀ मध्यमध्यमं चाण्चरणे ❀। उत्तम। अङ्ग। वङ्ग। मगध। पूर्वपक्ष। अपरपक्ष। अधमशाख। उत्तमशाख। समानशाख। एकग्राम। एकवृक्ष। एकपलाश। इष्वग्र। इष्वनी[2]। अवस्यन्दी[3]। कामप्रस्थ। खाडायनि[4]। कावेरणि[5]। शैशिरि। शौङ्गि। आसुरि। आहिंसि। आमित्रि। व्याडि। वैदजि। भौजि। आढ्यश्वि। आनृशंसि। सौवि। पारकि। अग्निशर्मन्। देवशर्मन्। श्रौति। आरटकि। वाल्मीकि। क्षेमवृद्धिन्। उत्तर।

पदमञ्जरी

मुखपार्श्वतसोर्लोप इति। मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन लोपो भवति, स च 'अलोऽन्त्यस्य', तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनम्, 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारातीय इति सिद्धं भवति॥

न्यासः

मुखपार्श्वतसोर्लोप इति। मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन लोपो भवति। स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादन्त्यस्य। लोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनारातीय इत्यत्र न भवति। मुखतीयम्, पार्श्वतीयम्। 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसिः। 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यौपसंख्यानिके सकारस्य लोपे कृतेऽकारस्यापि 'यस्येति च' इति लोपः।

देवस्य चेति वक्तव्यमिति। देवशब्दस्य कुग् भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थ.। तत्रेदं व्याख्यानम्—'कुग्जनस्य परस्य' इत्यत्र चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन देवशब्दादपि भविष्यति॥

---

१. 'प्रास्थीयम्'–इति पाठा०। २. 'इष्वनीक'–इति पाठा०।
३. 'अवस्कन्द'–इति पाठा०। ४. 'खाण्डायनी'–इति पाठा०।
५. 'कामवेरणि'–इति पाठा०।

अन्तर। * मुखपार्श्वतसोर्लोपः *। * जनपरयोः कुक्च *। * देवस्य च *। * वेणुकादिभ्यश्छण् *। गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

'देशे' इत्येव। तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम्। प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवाद्देशाधिकारः, न विशेषणम्। राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः। राजकीयम्। आदेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

'देशे' इत्येव। वृद्धाद्देशवाचिनोऽक, इक—इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। कोपधलक्षणस्याणोऽपवादः। वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य, 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति च। अकान्तात्तावत्—आरीहणकीयम्। द्रौघणकीयम्। इकान्तात्—आश्वपथिकीयम्। शाल्मलिकीयम्। खोपधात्—कौटिशिखीयम्। आयोमुखीयम् ॥

पदमञ्जरी

वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ आरीहणकीयम्, द्रौहणकीयमिति। 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्रार्थे वुञ्छणादिसूत्रेण यो वुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदाहरणदिक्चेयमकान्तस्य दर्शिता। 'वृद्धाच्छः' इत्येव ह्यत्र छः सिद्धः, न ह्येतौ जनपदवाचिनौ, येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्। इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्—ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' इति निपातनात्

न्यासः

प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क च॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ कोपधलक्षणस्य चेत्यादि। अकेकान्तात् 'कोपधादण्' इत्यणि प्राप्तेऽणोऽपवादः। कोपधादपि वाहीकग्रामलक्षणस्य ठञ्ञिठस्य च। रोपधेतोः प्राचामिति

* अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् *। सौसुकीयम्। मौसुकीयम्। ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

'देशे' इत्येव, 'वृद्धात्' इति च। कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः। दाक्षिकन्थीयम्। माहकिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। माहकिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। माहकिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। माहकिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्। माहकिह्रदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। पर्वतीयो राजा। पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वा, अमनुष्ये वाच्ये। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते – पर्वतीयानि फलानि, पार्वतानि फलानि। पर्वतीयमुदकम्, पार्वतमुदकम्।

पदमञ्जरी

साधुः, तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति। *अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति*। सूत्रेऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधादिति वक्तव्यम्, व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः ॥

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ अन्तग्रहणेनैव सिद्धम्, नार्थ उत्तरपदग्रहणेन। न च बहुच्पूर्वे प्रसङ्गः, 'प्राचां देशे' इत्यधिकारात् ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ यद्यत्र नञः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहार्थम् 'मनुष्ये विभाषा-

न्यासः

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति। इह सूत्रेऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं कर्तव्यम्। कोपधादित्येवं वक्तव्यमित्यर्थः।

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ वाहीकग्रामलक्षणस्येति। ठञ्ञिठयोश्च। अन्तग्रहणेनैव सिद्धे सत्युत्तरपदग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ॥

पर्वताच्च ॥ विभाषाऽमनुष्ये ॥ पार्वतीयानि फलानीति। ननु चामनुष्य-

अमनुष्ये इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

'देशे' इत्येव । भारद्वाजब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः[1] । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः

पदमञ्जरी

इत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाऽऽह—*अमनुष्येऽभिधेय इति*। अमनुष्यशब्दो यौगिकोऽत्र गृह्यते, न तु रक्षःपिशाचादिषु रूढ इति दर्शयत्युदाहरणेन । *पर्वतीयानि फलानीति* ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ॥ *न गोत्रशब्द इति* । कुत इत्याह—*प्रकृतिविशेषणं चैतदिति* । चशब्दो हिशब्दार्थे ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

न्यासः

शब्दो रक्षःपिशाचादिष्वेव रूढः, तथा हि 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्रेह कस्मान्न भवति—काष्ठसमेति, तत्रेदमुक्तम्—'अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते' इति, तत् कथम् 'अमनुष्ये' इत्युच्यमाने फलादिष्वभिधेयेषु भवति ? नैष दोषः; द्वौ ह्यमनुष्यशब्दौ—रूढः, व्युत्पन्नश्च । तत्र 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यत्र रूढिशब्दस्य ग्रहणम्, इह त्वितरस्य मनुष्यादन्यत्र वर्तमानस्य ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ॥ भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्द इति । देश एव भारद्वाजे कृकणपर्णशब्दवृत्तेः सम्भवात् ॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः

---

१. अत्र 'अणोऽपवादः'—इत्यधिकं कुत्रचित् ।

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः। युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। चकाराच्छश्च। अन्यतरस्यांग्रहणाद् यथाप्राप्तम्। तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति, तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते – यौष्माकीणः, आस्माकीनः। युष्मदीयः, अस्मदीयः। यौष्माकः, आस्माकः॥

पदमञ्जरी

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः। *एते त्रयः प्रत्यया भवन्तीति*। ननु चान्यतरस्यांग्रहणेन खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते, तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण 'प्राग्दीव्यतः' इत्यनेनैवाण् भवति, तत्कुतोऽनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानम्, छोऽपि तर्हि नैवानेन विधीयते, तस्यापि हि चकारोऽभ्यनुज्ञापक एव— यद्यन्योऽपि कश्चित्प्राप्नोति सोऽपि भवतीति, ततश्छोऽपि स्वशास्त्रेण 'वृद्धाच्छः' इत्यनेनैव भवति, एक एव त्वपूर्वः खञ् विधीयते। अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वोऽनेन विधीयत इति छस्यानेन विधानम्। यद्येवम्, अणोऽप्यनेनैव विधानम्, न खञ्छयोरनुत्पत्तिमात्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य तात्पर्यम्, तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं तर्हि ? अणः प्रवृत्तावपि। तस्मात्तात्पर्यतस्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम्, प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयत इति च। तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्। अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तं चेत्यनेनाणोऽभ्यनुज्ञानम्। त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्छे प्राप्त इत्यनेनापि छस्याभ्यनुज्ञानम्। भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः—'युष्मदस्मदोः' इत्येको योगः, अत्र 'गर्तोत्तरपदाच्छः' इत्यतश्छोऽनुवर्तते; ततः 'खञ्च' इति द्वितीयो योगः॥

न्यासः

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ तत्र वैषम्याद् यथासंख्यं न भवतीति। द्वे हि प्रकृती, प्रत्ययाश्च त्रय इति वैषम्यम्। ननु च खञ्छावेवानेन विधीयेते, अण्प्रत्ययस्त्वन्यतरस्यांग्रहणेन यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञाने कृते शास्त्रादेव भवति, तत् कुतो वैषम्यम्? छोऽपि तर्हि तेनैवानेन विधीयते, तस्यापि हि चकारोऽभ्यनुज्ञापक एव। सोऽपि

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते, न चकारानुकृष्टश्छः। तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक, अस्माक – इत्येतावादेशौ भवतः।

निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? योगविभागः करिष्यते – 'तस्मिन्', खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः। ततः

पदमञ्जरी

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ *साक्षादिति*। प्रत्यक्षेण विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः। हेतुगर्भं चेदं विशेषणम्—यतः साक्षाद्विहितः ततः खञेव निर्दिश्यत इति। तस्मिन्नियुक्ते तत्रैव झटिति प्रत्ययो भवति, न चानुकृष्टश्छ इति। चकारो हि समीपवर्तिनः खञः सहायतामात्रमभिधाय निवर्तते। तत्र सहायस्यानिर्देशात्प्रकृतान्वेषणम्, तत्र 'गर्तोत्तरपदाच्छः' इति यावदन्वेषणे छस्य प्रतीतिश्चिरेण भवति, तेन च नासौ प्रत्यवमर्शार्हः। यदा तु यथासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभागस्तदा नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का।

निमित्तयोरित्यादि। द्वे हि निमित्ते--खञणौ, निमित्तिनावपि द्वावेव—आदेशौ, ततश्च साम्याद्यथासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः। *योगविभागः करिष्यत इति*। 'खञणोर्युष्माकास्माकौ' इति वक्तव्ये 'तस्मिन्नणि च' इति

न्यासः

स्वशास्त्रादेव 'वृद्धाच्छः' इत्येतस्माद् भवतीति ? एवमपि वैषम्यम्। सर्वथा नास्ति यथासंख्यप्रसङ्गः।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ तस्मिन्निति साक्षाद् विहितः खञ् निर्दिश्यत इति। तस्मिन्नियुक्ते प्रागेव तत्रैव प्रतीत्युत्पत्तेः। तत्र पुनः कारणं साक्षाद् विहितत्वम्, आनन्तर्यांच खञः, तस्यैव निर्देशो युक्तः। ननु च पूर्वसूत्रे खञ्चेति चकारेण च्छोऽनुकृष्यते, वाचकदेशश्च वाच्य इति खञश्छ एवानन्तरो भवति। स्यादनन्तरो यदि चकारस्तस्य वाचकः स्यात्, न चासौ तस्य वाचकः, स हि समीपवर्तिनः पदार्थान्तरस्य सहायतामात्रमाचष्टे खञः सहायतामाख्याय निवृत्ते चकारे सा सहायता प्रकरणाच् छेनैव विज्ञायते। तस्माच्चकारश्छस्य वाचको न भवतीति नासौ तादृशः।

तत्कृतयोस्तस्यानन्तर्यनिमित्तयोरित्यादि। द्वे हि निमित्ते—खञणौ, निमित्तिनावपि

'अणि च' इति । यौष्माकीणः, आस्माकीनः । यौष्माकः, आस्माकः ।

तस्मिन्नणि चेति किम् ? युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक – इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।

ननु च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता

पदमञ्जरी

वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवचनस्य ग्रहणम्', तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षणेन समर्थयितव्या । तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयन्नाह—*ननु चेति* । *वचनादिति* । यदि पुनरेकवचनपरत्वे-

न्यासः

द्वावेवादेशौ, ततः समानत्वाद् यथासंख्येनात्र भवितव्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । योगविभाग इत्यादि परिहारः ।

युष्मदीयः, अस्मदीय इति । 'यदि तस्मिन्नणि च' इति नोच्यते ततो यथा पूर्वसूत्रविहितयोः खञणोरिमावादेशौ भवतस्तथा च्छेऽपि स्याताम् । तस्मिंस्तु सति न भवतः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ पूर्वेण युष्माकास्माकयोः प्राप्तयोः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरेकवचने तवकममकावादेशौ विधीयेते । एकवचनपरयोरिति । एकवचनं परं याभ्यां ते तथोक्ते । निमित्तयोस्त्वित्यादि । यथा पूर्व एव सूत्रे योगविभागान्निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यत्वं न भवति, तथेहापि न भविष्यति । तस्य च यथासंख्याभावस्य पूर्वसूत्र एव योगविभागो हेतुः । तेन हि पूर्वत्र निमित्ते निवृत्ते यथासंख्ये कृते तस्मादिहाप्यनुवर्तते । ते निवृत्ते यथासंख्ये एवानुवर्तेते; अजहद्धर्मत्वादधिकाराणाम् । तस्मादिहापि पूर्वकयोगविभागाद् यथासंख्याभावः ।

इह सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानित्येकवचनस्य लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलोपलक्षणेन समर्थयितव्या । तदपि प्रत्ययलोपलक्षणं प्रतिषेधयितुमाह—ननु चेत्यादि । वचनादित्यादि परिहारः । यदि हि प्रत्ययलोपलक्षणं

युष्मदस्मदोर्न संभवति ? वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति[1]।

अथ वा – नैवेदं प्रत्ययलक्षणम्, किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्। एकवचने युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः। तावकीनः, मामकीनः। तावकः, मामकः।

तस्मिन्नणि चेत्येव – त्वदीयः, मदीयः॥

अर्धाद्यत्॥ ४॥

पदमञ्जरी

नाण्खञौ विशेष्येयाताम्, को दोषः ? इह च स्याताम्—युष्माकं छात्त्रो यौष्माकीणः, आस्माकीन इतिः, इह च न स्याताम्—तव छात्त्रास्तावकीनाः, मामकीना इति। तस्मात्पूर्वसूत्रे खञणपरतया विशेष्येते—युष्मदस्मदी, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वचनाद् आस्माकीनः—प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येषैव गतिः।

अन्वर्थग्रहणमिति। एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम्। अत्र च पक्षे 'एकवचने' इति प्रथमाद्विवचनान्तम्, न सप्तम्यन्तम्।

न्यासः

न स्यादिदं वचनमपार्थकं स्यादित्यभिप्रायः। ननु च यस्यैकवचनपरता सम्भवति तस्य विशेषणार्थमेकवचनं स्यात्, कस्यैकवचनपरता सम्भवति ? निमित्तस्य खञादेः। निमित्ते त्वेकवचनपरत्वेन विशेष्यमाणे सतीहैव स्याताम्— यौष्माकः पुत्र; आस्माकः पुत्रः; अत्र ह्येकवचनपरत्वम्, तद्धि तस्योपपद्यते; इह च न स्याताम्— तावकाः पुत्राः, मामकाः पुत्रा इति, न ह्यत्र निमित्तस्यैकवचनपरता सम्भवतीति ? नैतदस्ति; युष्मदस्मदी पूर्वसूत्रे विशेष्ये अभूताम्। तथा हि—खञ्यणि च परतो युष्मदस्मदोरिति खञण्परता तयोः, अत एव युष्मदस्मदी विशेष्येते। तदिहापि तथाभूते एवानुवर्तेते; अबद्धमत्वादधिकाराणामिति तयोरेवैकवचनपरत्वं विशेषणं युक्तम्। अथ वा—तवकममकयोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात् तयोरेवैतद् विशेषणं युक्तम्। तयोरेव तद् विशेषणं भवत् स्थानिद्वारकमेव भवति। यदि स्थानिनोरेकवचनपरता,एवमादेशौ स्थानिवत्त्वादेकवचनपरौ भवतः। तदनेनापि प्रकारेण युष्मदस्मदोरेकवचनविशेषणं युक्तम्, न तु कथञ्चिन्निमित्तस्य खञादेः।

अथ वेत्यादि। पूर्वं पारिभाषिकमेकवचनमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वर्थमाश्रित्य व्याचष्टे—एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम्। अत्र तु व्याख्याने 'एकवचने' इति नेदं सप्तम्येकवचनम्। किं तर्हि ? प्रथमाद्विवचनान्तम्॥

---

१. 'वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति'–इति पाठा०।

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। अर्द्ध्यम्। * सपूर्वपदाट्ठञ्वक्तव्यः *। बालेयार्द्धिकम्। गौतमार्द्धिकम्॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर, अवर, अधम, उत्तम – इत्येवम्पूर्वाच्चार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः। परार्द्ध्यम्। अवरार्द्ध्यम्। अधमार्द्ध्यम्। उत्तमार्द्ध्यम्।

पूर्वग्रहणं किम्, 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येवोच्यते, अर्धादिति वर्त्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते? परावरशब्दावदिग्ग्रहणावपि स्तः – परं सुखम्, अवरं सुखमिति। तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम्। अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति–परार्द्ध्यम्, अवरार्द्ध्यमिति।

पदमञ्जरी

अर्द्धाद्यत्॥ बल्यर्थं वस्तु बालेयम्, तस्यार्धम् = एकदेशः, तत्र भवं बालेयार्द्धिकम्॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ 'सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः' इत्यौपसङ्ख्यानिके ठञि प्राप्ते वचनम्।

अर्द्धादिति वर्तते इति। ततश्च परावराधमोत्तमेभ्यः परो योऽर्द्धशब्द इत्येवं विशेषणसामर्थ्यादेवार्द्धशब्दस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते, तत्किं पूर्वग्रहणेनेति? एवमनन्तरोक्तस्य चोद्यस्यैवैतत्समर्थनं परिहृति—*परावरशब्दाविति*। *अस्माच्चु पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्यय एव भवतीति*। पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः।

न्यासः

अर्धाद् यत्॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्तविधिप्रतिषेधात् पूर्वेणाप्राप्तावयमारम्भः। तत्राधमोत्तमशब्दौ निन्दाप्रशंसावचनौ, तत्पूर्वादणि प्राप्ते सत्ययमारम्भः। परावरशब्दौ यावदिक्छब्दौ तत्पूर्वादप्यण्येव। यौ तु दिक्शब्दौ तत्पूर्वादुत्तरसूत्रेण ठञि यति च। कथं पुनः 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्युच्यमाने परावरादिपूर्वता शक्या विज्ञातुम्? इत्याह—अर्धादिति वर्तत इत्यादि। इह हि पूर्वसूत्रादर्धादित्यनुवर्तते। तत्र परावराधमोत्तमेभ्यः परो योऽर्द्धशब्दः–इत्येवं विशेष्यमाणेऽर्द्धशब्दसामर्थ्यादेव तस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते, तत् किं पूर्वग्रहणेन? तत्रेति। परावरयोरदिक्शब्दयोः। परेणेति। उत्तरसूत्रेण ठञ्यतौ स्यातामिति। यदि पूर्वग्रहणं न क्रियेतेत्यभिप्रायः। अस्मादित्यादि। परावरादिपूर्वादेव यथा

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च शैषिकः। अणोऽपवादः। पूर्वार्द्धर्यम्, पौर्वार्द्धिकम्। दक्षिणार्द्धर्यम्, दाक्षिणार्द्धिकम्।

पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

'दिक्पूर्वपदाद्' इत्येव। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः, शैषिकौ यतोऽपवादौ। इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः, पौर्वार्धिकाः। दाक्षिणार्धाः, दाक्षिणार्धिकाः ॥

पदमञ्जरी

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ *अणोऽपवाद इति*। सौत्रीं प्राप्तिमभिप्रेत्यैतदुक्तम्, 'सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः' इत्युक्तत्वात्।

पदग्रहणमित्यादि। 'दिक्पूर्वात्' इत्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात्, ततश्च दिगर्धे जात इत्यत्रैव स्यात्। पदग्रहणे तु सति—पद्यतेऽनेनेति पदम्, दिशः पदं पूर्वमस्मादिति निपातनात्समासः ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ *पौर्वार्द्धा इति*। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भव इति तद्धितार्थे समासः, ततः प्रत्ययः। यद्यप्यर्द्धशब्दो ग्राममपेक्षते, तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविरुद्धम्—समासवृत्तिः, तद्धितवृत्तिश्च।

न्यासः

स्यादित्येतदेव हि पूर्वग्रहणस्य प्रयोजनम्। तेन हि पूर्वं कार्यं भवति, न परमित्येषोऽर्थः सूच्यते। तस्मात् पूर्वग्रहणाद् दिक्शब्दपक्षेऽपि परावरपूर्वाद् यदेव भवति ॥

दिक्पूर्वपदाट् ठञ्च ॥ पौर्वार्द्धिकमिति। पूर्वस्मिन्नर्द्धे जातः। 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः, ततस्तद्धितः।

अथ पदग्रहणं किमर्थम्, दिक्पूर्वादित्येवोच्येत ? इत्याह—पदग्रहणमित्यादि। असति हि पदग्रहणे स्वरूपविधिः स्यात्, ततश्च निगर्द्धे जात इत्यत्रैव स्यात्। पदग्रहणे तु सति यन्नाम किञ्चिद् दिक्सम्बन्धि पूर्वपदं तस्य ग्रहणमुपपन्नं भवति ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ यतोऽपवादाविति। पूर्वेण प्राप्तस्य। पौर्वार्धा इति। पूर्ववत् समासः। नन्वत्र पूर्वस्मिन्नर्द्धे ग्रामस्येति ग्रामपेक्षमाणस्यार्धशब्दस्या-

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः ॥

* आदेश्चेति वक्तव्यम् * । आदिमः ।

* अवोऽधसोर्लोपश्च * । अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकम्=न्याय्यम्, युक्तम्, उचितम्, सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

पदमञ्जरी

ठञ्ग्रहणं किमर्थम्, नाञ्चेत्येवोच्येत ? न चैवमुच्यमाने यतोऽपि समुच्चयप्रसङ्गः; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । तस्माद्विस्पष्टार्थं ठञ्ग्रहणम् ॥

अ साम्प्रतिके ॥ साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत इति । कस्यचित्कश्चित्प्रसिद्ध इत्यनेकशब्दोपादानम् । सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यत्रार्थे प्रसिद्धोऽपि न्याय्येऽपि वर्तते । दृश्यते हि—'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्र इति', न न्यूनो नातिरिक्तः, सम इत्यर्थः । स च प्रज्ञादौ पठ्यते । तेन साम्प्रतम्, सम्प्रतीति च पर्यायौ ॥

न्यासः

सामर्थ्यात् समासो नोपपद्यते ? नैष दोष; प्रधानमत्राद्धं भवति । प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः– इत्येतद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यत्र ज्ञापितम् ॥

मध्यान्मः ॥ मध्यशब्दो यो गहादिषु पृथिवीमध्यवचनः मध्यमध्यमञ्चाण् चरणे' इति पठ्यते, ततस्तु तत एव विधिर्भवति । यस्त्वन्यस्तस्येह ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

अ साम्प्रतिके ॥ न्याय्यं युक्तमित्यादिभिः पर्यायैः साम्प्रतिकशब्दार्थमाचष्टे—साम्प्रतिकं न्याय्यमुच्यते । तथा हि प्रयोगो दृश्यते न बाह्यं प्राप्तमित्येवं वर्तितव्यमसाम्प्रतमिति । अत्र न्याय्यः प्रतिषेधः प्रतीयते । साम्प्रतमेव साम्प्रतिकम् विनयादेराकृतिगणत्वात् 'विनयादिभ्यश्च' इति ठक् ॥

कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवुञश्चापवादः। द्वैप्यम्। द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम्।

अनुसमुद्रमिति किम्? द्वैपकम्। द्वैपमन्यत्॥

कालाट्ठञ्॥ ११॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। वृद्धात् तु छं परत्वाद्बाधते। मासिकः। आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः।

यथाकथञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते। कादम्ब-

पदमञ्जरी

द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ *अनुसमुद्रमिति*। 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः। सप्तम्यन्तं चैतद्, तद् द्वीपस्य विशेषणम्, तदाह—*समुद्रसमीपे यो द्वीप इति*॥

कालट्ठञ्॥ *कालविशेषवाचिन इति*। स्वरूपस्य च पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति; सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽण्विधानात्। तद्धि ठञो बाधनार्थः, अर्थग्रहणे च तेभ्यष्ठञः प्रसङ्गः।

इह 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः' इति न्यायान्मुख्यया वृत्त्या ये काले वर्तन्ते मासोऽर्द्धमास इति, तत एवायं प्रत्ययः स्याद्; न तु गौणवृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहचर्याद् व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्क्याह—*यथाकथञ्चिदिति*। येन केनचित्प्रकारेण। एतदेव स्पष्टयति—*गुणवृत्त्यापीति*। परत्र परशब्दप्रवृत्तेर्यन्निबन्धनं स गुणः, तन्निबन्धना

न्यासः

द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ अनुसमुद्रमिति। समुद्रं समयाऽनुसमुद्रम्। 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः। अणो मनुष्यवुञश्चापवाद इति। 'कच्छादिभ्यश्च' इति प्राप्तस्याणः। 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति प्राप्तस्य वुञः॥

कालाद् ठञ्॥ कालविशेषवाचिन इति। अनेन कालादित्यर्थग्रहणम्, न स्वरूपस्येति। यदि हि स्वरूपग्रहणं स्यात् सन्धिवेलादिसूत्रेणाणो विधानमनर्थकं स्यात्; 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। इह त्वर्थग्रहणे ठञ्बाधनार्थत्वात् तस्यानर्थक्यं भवति। तस्मादर्थग्रहणमेतत्।

इह केचिच्छब्दा मुख्यया वृत्त्या काले वर्तन्ते—मासोऽर्द्धमास इति, केचिद् गौण्या वृत्त्या—कदम्बपुष्पसाहचर्यात् कालः कदम्बपुष्पः, व्रीहिपलालेन साहचर्यात् कालो व्रीहिपलाल इति; तेषामिहोभयेषामपि ग्रहणम्। अत एवाह—यथा कथञ्चिदिति। येन केनचित् प्रकारेणेत्यर्थः। गुणवृत्त्यापीति। अनेन यथाकथञ्चिदित्यस्यार्थं विस्पष्टी-

पुष्पिकम् । व्रैहिपलालिकम् । 'तत्र जातः' इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । 'श्राद्धे' इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान्पुरुषः; अनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

'शरदः' इत्येव । रोगे, आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः ।

रोगातपयोरिति किम् ? शारदं दधि ॥

पदमञ्जरी

वृत्तिर्गुणवृत्तिः । एतच्च सन्धिवेलादिसूत्रेऽनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते । न हि मुख्यार्थः कालशब्दोऽस्ति नक्षत्राणां सम्भवति । पुष्पादिसमीपस्थेन हि चन्द्रमसा योगाल्लक्षितलक्षणया पुष्पादिशब्दानां काले वृत्तिः । सैव च 'लुबविशेषे' इति लुब्विधानेनाप्यन्वाख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थम् , न त्वेतावता कालस्तेषां मुख्योऽर्थः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ श्राद्ध इति कर्म गृह्यते इति । श्रद्धास्मिन्विद्यत इति 'प्रज्ञाश्रद्धार्चा' इति मत्वर्थीयोऽणः, श्रद्धया सम्पाद्यं पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देन उच्यत इत्यर्थः । *न श्रद्धावान् पुरुष इति* । यदा स एव णः षष्ठ्यर्थे भवति तदा पुरुषवृत्तिः श्राद्धशब्दः । कथं पुनः शब्दसाधारण्येऽप्ययं विशेषो लभ्यते ? इत्याह—*अनभिधानादिति । शारदिकं श्राद्धमिति* । यद्यत्र विहितं तत्तत्र भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

न्यासः

करोति । औपचारिकी वृत्तिः, अप्रधानभूता वृत्तिरित्यर्थः । अपिशब्दान्मुख्ययापि वृत्त्या । ननु च मुख्ये सति गौणस्य ग्रहणमयुक्तम् , गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् ? नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—गौणस्यापि कालस्य ग्रहणमिति, यदयं सन्धिवेलादिसूत्रे प्रकृतेन कालग्रहणेन नक्षत्राणि विशिनष्टि । न हि मुख्यार्थः कालो नक्षत्राणां विशेषणमुपपद्यते; तेषु मुख्यस्य कालत्वस्यासम्भवात् ॥

श्राद्धे शरदः ॥ ऋत्वणोऽपवाद इति । सन्धिवेलादिसूत्रेण प्राप्तस्य श्राद्ध इति न कर्म गृह्यत इति । क्रियाविशेषः कश्चित् शास्त्रोक्तेन विधिना साध्यः श्राद्धग्रहणेन

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। 'कालाट्ठञ्' इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते। नैशम्, नैशिकम्। प्रादोषम्, प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

'विभाषा' इत्येव। श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति। त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः 'ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' इति; एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः — शौवस्तिकः, श्वस्त्यः, श्वस्तनः ॥

पदमञ्जरी

श्वसस्तुट् च ॥ *तस्य चेति*। ठञः, न तु श्वःशब्दस्य। कुत एतत्? ठञो विधेयत्वेन प्राधान्यात्। स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति वेदितव्यम्। ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्प्राक् ठञस्तुट् प्राप्नोति, इकादेशस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवन्बहिरङ्गः,तुटि च कृते प्रत्ययादेष्ठस्येकादेशविधानाद्यथा कर्मठ इत्यत्र न भवति एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते; नैवं शक्यम्, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव। कथमिकादेशः? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं वुञ्छणादिषु ठचश्चित्करणं करोति, तज्ज्ञापयति—अन्तरङ्गेभ्योऽपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति। यदि न स्यात्, प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात्। *ट्युट्युलावपि भवत इति*। 'सायंचिरम्' इत्यादिना

न्यासः

गृह्यते, न तु श्रद्धावान् पुरुषः। कुत् एतत्? तस्य प्रत्ययेनानभिधानात्। शारदिकशब्देन ह्यभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् कर्मण एवाभिधानम्, न पुरुषस्य ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ निशाप्रदोषाभ्याञ्च। श्वसतुट् च ॥ तस्य वेति। ठञः। कुत एतत्? तस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययात्। स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति वेदितव्यम्। ननु सन्नियोगशिष्टत्वात् तुटस्तेनैव तावद् भवितव्यम्, पश्चादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायामिकादेशेन? नैतदस्ति; उपदेशावस्थायामेव हीकादेशे कृते न भवितव्यम्, ज्ञापकात्। यदयम् 'वुञ्छण्कठच्' इति प्रत्ययस्वरार्थमनुबन्धं चकारं करोति। प्रत्ययसंज्ञायाः सन्नियोगाद्धि प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वम्, किञ्चित्करणेन? तस्माच्चित्करणाद् विज्ञायते—

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

'कालात्' इत्येव सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोऽपवादः । अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । सन्धिवेलादिभ्यस्तावत् – सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । ऋतुभ्यः– ग्रैष्मम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः – तैषम् । पौषम् ।

पदमञ्जरी

श्वःशब्दोऽव्ययम्, कालवाची चेति कृत्वा । *शौवस्तिकमिति* । द्वारादित्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थमिति । असत्यण्ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने यद्यप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति; तथापि सन्धिवेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्, वचनं तु कालाट्ठञो बाधनार्थं स्यात् । तस्मादण्ग्रहणं कर्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । *सौवातमिति* । 'अत सातत्यगमने' सुपूर्वात् 'अज्यतिभ्यां च' इतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल इत्यण्, तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततो भवादावर्थेऽनेनाण्, 'न य्वाभ्याम्' इति वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च । जातार्थे तु 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इति लुकि स्वातिरिति भवति । *तैषमिति* । अत्रापि जातार्थे पूर्ववल्लुका भवितव्यमिति भवादौ प्रत्ययः, 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः'

न्यासः

सन्नियोगशिष्टेभ्योऽपि पूर्वमिकादेशो भवति । तेन ठग्ग्रहणान्यङ्गसंज्ञाभूतानीकमेव बोधयन्तीति तुडपि तस्यैव भविष्यतीति विज्ञायते । एताभ्यामित्यादि । श्वःशब्दोऽयमव्ययं कालवाची । तेन यदा ठञ्त्यपौ न भवतः, तदा 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलौ अपि भवतः ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ठञोऽपवाद इति । 'कालाट्ठञ्' इति प्राप्तस्य । अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, यथाविहितमेवोच्येत, तेनैवमुच्यमाने न प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम्, यदि ठञ् स्यात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, तस्माद् वचनप्रामाण्याद् यो विहितो न स प्राप्नोति, ठञ्प्रत्ययेन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स चाण्च ? इत्यत आह – अण्ग्रहणमित्यादि । सन्धिवेलादिषु पौर्णमासीशब्दो वृद्धः पठ्यते । स्वातिरिति नक्षत्रशब्दो वृद्धोऽस्ति । तत्र यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, ताभ्यां परत्वाट् ठञा छे बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्यात् । तस्मात् तमपि बाधित्वा वृद्धादणेव यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरण्ग्रहणम् । तैषम्, पौषमिति । तिष्यपुष्यशब्दाभ्यां 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्, तस्याणो 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततोऽनेनाण्, 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोपः ।

सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥

* संवत्सरात्फलपर्वणोः * । सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृष्शब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

इति यलोपः । *संवत्सरात्फलपर्वणोरिति* । सांवत्सरं फलं पर्व वा, सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृष एण्यः ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट्, क्विपि 'नहिवृति' इत्यादिना दीर्घः । *प्रावृषेण्य इति* । भवार्थे प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्ठपं वक्ष्यति । 'रषाभ्याम्' इत्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणम्—प्रावृषेण्यमाचष्टे प्रावृषेण्ययतेः क्विप्, णिलोपः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः, प्रावृषेणित्यत्र णत्वार्थम्; अन्यथा 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ *वार्षिकं वास इति* । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' इति साध्वर्थे ठक् ॥

न्यासः

संवत्सरात्फलपर्वणोरिति । संवत्सरशब्दाण्भवति फले पर्वणि चाभिधेये । सांवत्सरं फलम्, सांवत्सरं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृ एण्यः ॥ अथ किमर्थं प्रत्यये मूर्धन्यः पठ्यते, न 'रषाभ्याम्' इत्यनेनैव णत्वं भविष्यति ? नैवं शक्यम्, इह हि न स्यात्—प्रावृषेणिति, पदान्तत्वात् ॥

वर्षाभ्यष्ठक् ॥ अथ किमर्थं ठग्विधानम्, कालाट्ठञैव सिद्धत्वात् उभयत्रापि तदेव रूपमिति ? नैवम्; ठकि सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, ठञि तु सति 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वर्षाशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

'छन्दसि' इत्येव। वसन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

'छन्दसि' इत्येव। हेमन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू। योगविभाग उत्तरार्थः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः। हैमनं वासः। हैमनमुपलेपनम्।

सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्। छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति।

पदमञ्जरी

छन्दसि ठञ्॥ नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इति। 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे प्रत्ययः, ऋतुशब्दश्च ऋत्ववयवयोर्मासयोर्वर्तते, वर्षर्तोरेतौ मासाववयवावित्यर्थः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च॥ हैमनमिति। यदा तशब्दस्य समुदायस्य लोपस्तदा 'अन्' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति। यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु यस्येति लोपः, तदा तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च टिलोपाभावः।

न्यासः

छन्दसि ठञ्॥ वसन्ताच्च॥ हेमन्ताच्च॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इति वक्ष्यति, स हेमन्तशब्दस्यैव यथा स्यात्, वसन्तस्य मा भूत्। यदि 'हेमन्तवसन्ताभ्याम्' इत्येकयोगः क्रियेत, ततो वसन्तस्यापि स्यात्; तस्य ह्युत्तरत्रानुवृत्तेः॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च॥ छन्दसि पूर्वेण ठञि प्राप्ते भाषायामपि ऋत्वणि चैतदुच्यते। सर्वत्र ग्रहणमित्यादिना सर्वत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे। छन्दसि भाषाया-

ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञं स्मरन्ति ।

अथ 'अण्च' इति चकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोरणोर्विशेषः ? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति—हैमन्ती पङ्क्ति-

पदमञ्जरी

ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यत इति । अस्वरितत्वात् । *सैवेत्यादि* । यासावस्वरितत्वादनुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थम् ? इत्याह–*प्रयत्नाधिक्येनेति* । ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेऽपि छन्दसीति नानुवर्तिष्यते, तस्माद्विस्पष्टार्थमेव सर्वत्रग्रहणम् । *भाषायामपि ठञं स्मरन्तीति* । भाष्ये तु नैतदिष्यते, तथा हि—सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, कथम् ? हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽस्ति–'हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ, तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यतः, यदि हेमन् प्रमीयते हेमन्तो भवति' इति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्-हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम्, छन्दसि तु हेम्नो हैमनम्, हेमन्तस्य 'हेमन्ताच्च' इति ठञि हैमन्तिकम्, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति हेमन्तशब्दादेवाणि हैमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति । *सूत्रकारेण* तु भाषायामेतद्वृत्तिविषयादन्यत्रर्तुवाचिनो हेमञ्छब्दस्य प्रयोगाभावान् नलोपो विहितः, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वत्रान्वयेनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चीयते । *कः पुनरनयोर्विशेष इति* । न कश्चिदिति भावः । *त्रीणि*

न्यासः

छेत्यादिना छन्दोऽधिकारनिवृत्तेः फलं दर्शयति । ननु चेत्यादि । अस्वरितत्वादेव च्छन्दसीति नानुवर्तिष्यते, ततो नार्थश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थेन सर्वत्रग्रहणेनेत्यभिप्रायः । सैवेत्यादिना यासावस्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते । किमर्थमित्याह—प्रयत्नाधिक्येनेत्यादि । प्रयत्नाधिक्यमेतदेव शब्देनाख्यातम् । तेन हेतुना पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रशब्दस्य सम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थः शब्देनाख्यायते । कस्मात् पुनः पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रग्रहणस्य सम्बन्ध इष्यते ? इत्याह—हैमन्तिकमिति हीत्यादि । हिशब्दो हेतौ । आचार्या हि हैमन्तिकमिति भाषायां ठञं स्मरन्ति । स चैवं भाषायामपि सिध्यति, यदि पूर्वसूत्रेऽपि सर्वत्रग्रहणस्य सम्बन्धो भवति । तत्र हि सति पूर्वसूत्रस्यायमर्थो भवति - हेमन्ताच्च सर्वत्र च्छन्दसि भाषायामपि ठञ् भवतीति । कः पुनरनयोरणोर्विशेष इति । न कश्चिदिति भावः । ऋत्वणि हीत्यादिना विशेषं दर्शयति ।

रिति, तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हैमन्तिकम्, हैमन्तम्, हैमनमिति ॥

सायश्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

'कालाद्' इत्येव । सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे – इत्येवमादिभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णेतनम् । अव्ययेभ्यः –

पदमञ्जरी

रूपाणि भवन्तीति । पूर्वेण ठञि एकम्, अनेनाण्तलोपयोर्द्वितीयम्, ऋत्वणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि ॥

सायम्चिरम्प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ इह 'युवोरनाकौ' इत्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनादेशो बहिरङ्गः, तुडागमस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन विधानादन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्भवितव्यम्, तत्र कृतेऽनादेशो न प्राप्नोति, किं कारणम्? अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वत्र सति त्युशब्दोऽङ्गस्य निमित्तं न युशब्दमात्रम्, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो न भवति, तथात्रापि न स्यात् । यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते ? नैवं शक्यम् ; प्रातस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात् । तस्मात्परादिरेवायं कर्तव्यः, तत्र चानादेशो न प्राप्नोति ? तत्राह— *तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवतीति* । आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः । एष चार्थ आदिष्टशब्दस्य अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिश्यत इत्यादिष्टः, स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरादिष्टयोरिति । एतच्च 'घकालतनेषु' इति निर्देशाल्लभ्यते, न ह्यनादिष्टयोस्तुड्विधाने तनशब्द उपपद्यते । प्रातस्तनमित्यत्र वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधत इति नोक्तम् ; छस्य बाधकमपि ठञं बाध-

न्यासः

हैमन्तीति । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । तदेवमित्यादि । यत एव पूर्वसूत्रेण ठञ् भवत्यनेनाण् तलोपसहितः, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति ॥

सायञ्चिरम्प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ 'कालाट्ठञ्' इति ठञि प्राप्ते सायमादिभ्यः ट्युट्युलौ विधीयेते, तयोश्च तुडागमः । ठञपवादत्वाच्च ट्युट्युलोः । ठञैव च्छस्य बाधितत्वादेताभ्यां पुनश्छस्य सम्प्रधारणैव नास्ति । तेन वृद्धादपि ट्युट्युलावेव भवतः—प्राक्तनमिति । तयोश्चेत्यादि । यद्यनादिष्टयोस्तुट् स्यात् तदा युरूपौ प्रत्ययौ न भवत इत्यनादेशो न स्यात् । तस्मादादिष्टयोस्तयोः कृतादेशयोस्तुडागमः । एतच्च 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति निर्देशाल्लभ्यते । न ह्यनादिष्टयोस्तुड्विधानेन तनशब्द उपपद्यते । अथ प्रत्यययोष्टित्करणं किमर्थम्, न तुट एव टित्वेन प्रत्यययोरपि टित्वं विज्ञास्यत इति, यतस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादागमानाम् ? नैतदस्ति; युक्तं यत् प्रत्यय-

दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दः, तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानम् = सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णे, प्रगे—इत्येकारान्तत्वम् ।

* चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ।

पदमञ्जरी

मानयोष्ट्युट्युलोरुत्कृष्टबलयोर्दुर्बलेन छेन सह सम्प्रधारणाभावात् । *मकारान्तं पदमव्ययमिति* । स्वरादिषु पठितम् । *अन्तकर्मण इति* । अन्तक्रियस्य, 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्येत्यर्थः । यद्यप्यसाववसानमात्रवाची, घञन्तस्तु सायशब्दो दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का । *प्रत्ययसन्नियोगेनेति* । अन्यत्र त्वकारान्त एव, यथा—सायाह्णः, सायतर इति । आह च—संख्याविसायपूर्वस्याह्णस्येति । *एकारान्तत्वमिति* । निपात्यत इत्यनुषङ्गः । यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति—प्राह्णः सोढोऽस्येत्यादौ, तदर्थं निपातनम् । जातादिके त्वर्थे 'घकालतनेषु' इत्यलुका सिद्धम् ।

चिरपरुत्परारिभ्य इति । चिरशब्दस्य सूत्र उपादानात् ट्युट्युलावपि भवतः, न तु 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानात्' इतिवत्सूत्रस्य बाधः । परुत् = पूर्वस्मिन् संवत्सरे, परारि = पूर्वतरे । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः ।

न्यासः

धर्मा आगमे भवन्ति तस्य प्रत्ययभक्तत्वात्, न त्वागमधर्मा प्रत्यये । तस्माट्टित्कार्यार्थं प्रत्यययोरपि टित्त्वमासज्यते । स्यतेरन्तकर्मण इति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य । प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वमिति । निपात्यत इति सम्बन्धः । ननु च 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुकैव सिद्धम्, तदपार्थकं निपातनम् ? यत्र तर्हि सप्तम्यर्थो नास्ति तदर्थं निपातनम्—प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतनः, प्रगः सोढोऽस्य प्रगेतन इति । अत्र हि 'तदस्य सोढम्' इति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययविधानात्सप्तम्यर्थो नास्ति । तदभावात्सप्तम्यपि नास्त्येव ।

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु—'तद्धिताः' इत्यत्रैव कृतम् । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । चिरशब्दस्य सूत्रे चोपादानात् ट्युट्युलावपि भवतः ।

❋ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ❋ । प्रत्नम् ।

❋ अग्रपश्चाड्डिमच् ❋ । अग्रिमम् । पश्चिमम् ।

❋ अन्ताच्चेति वक्तव्य ❋ । अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । 'कालाट्ठञ्' इति ठञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति, तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २४ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थ-

पदमञ्जरी

अग्रपश्चाड्डिमजिति । केचिदत्रादिशब्दमपि पठन्ति– अग्रादिपश्चादिति, ते 'मध्यान्मः' इत्यत्रादेश्चेति वक्तव्यमिति न पठन्ति । डित्करणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ *सप्तम्या अलुगिति* 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र निरणायि—सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । यदि सुबन्तात्तद्धित उत्पद्यते, कथं पूर्वाह्णतन इत्यत्र भवति ? तत्राह—*यदा त्विति* ॥

तत्र जातः ॥ *तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्त इति* । तदिदमु-

न्यासः

प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्चेति । वक्तव्य इति सम्बन्धः । वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः । व्याख्यानात् त्विहापि 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् च्छन्दसि' इति निपातनमाश्रित्य कर्तव्यम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तशब्दाड्डिमज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु कृतमेव । डिमचो डित्करणं पश्चादित्यस्य टिलोपार्थम् । ननु च 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः' इत्यनेनैव सिद्धम् ? न सिध्यति; अनित्यत्वात् तस्य । यथा आरातीय इत्यत्र न भवति, तथेहापि न भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निरासार्थं डित्करणम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ पूर्वाह्णे तन इति । अह्नः पूर्वो भाग इति पूर्वादिसूत्रेणैकदेशिसमासः । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः, 'अह्नोऽह्नः' एतेभ्य इत्यह्नादेशः, 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम् । यदाऽसप्तम्यन्तात् प्रत्ययस्तदा पूर्वाह्णतन

विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'जातः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । माकलिकः । ग्राम्यः । ग्रामीणः । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

पदमञ्जरी

भयमनिर्देश्यम्, कथम् ? 'शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च' इत्युक्तम्, तत्र लक्षणतया चाक्षुषं रूपमित्यादाविव जातादिष्वप्यर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावन्न निर्देश्याः प्रत्ययार्थेन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोऽपि लभ्यन्ते इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य एव । नियमार्थमिति चेन्न; अनिष्टत्वात् । तत्रैतत्स्यात्—जातादिष्वेव तद्धिता यथा स्युः, तत्रास्ते तत्र शेत इत्यादौ मा भूवन्निति जातादयोऽर्था अनुक्रम्यन्त इति ? तन्न नैवम्; अनिष्टत्वात् । अन्यत्रापि हि तद्धिता इष्यन्ते—चाक्षुषं रूपम्, श्रावणः शब्दः, चातुर्दशं रक्षः, दार्षदाः सक्तव इति । यत्र तु नेष्यन्ते, तत्रास्त इत्यादौ—तत्रानभिधानान्न भविष्यन्ति, यथा—अङ्गुल्या खनतीत्यादौ । तस्मान्नार्थो जाताद्यनुक्रमणेन ।

अपवादविधानार्थं तु, प्रावृषष्ठबादीनपवादाँस्तत्र तत्रासङ्करेण वक्ष्यामीति अवश्यानुक्रमितव्या अर्थाः, तेऽन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाणादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते ।

विस्पष्टार्थम्, यानि पुनरनपवादान्यर्थादर्शनानि, यथा—'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इति, तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

न्यासः

इति भवितव्यमिति; सप्तम्यभावात् । सप्तम्यभावस्तु प्रथमासमर्थात् तद्धितोत्पत्तेः ॥

तत्र जातः ॥ अणादयो घादयश्चेति । एकेनादिशब्देनाणादीनामिहोत्सर्गाणां ग्रहणम्, द्वितीयेन घादीनां शेषाधिकारविहितानाम् । स्रौघ्नः, माथुर इति । प्राग्दीव्यतोऽण्' । औत्सः, औदपान इति । 'उत्सादिभ्योऽञ्' । राष्ट्रियः, अवारपारीण इति । 'राष्ट्रावारापाराद् घखौ' । शाकलिकः, माकलिक इति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठौ । कात्त्रेयकः, औम्भेयक इति । 'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ एण्यस्यापवाद इति । 'प्रावृष एण्यः' इत्यनेन प्राप्तस्य ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणोऽपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। शारदका दर्भाः। शारदका मुद्गाः। दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा।

संज्ञायामिति किम्? शारदं सस्यम्।

संज्ञाधिकारं केचित् 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इति यावदनुवर्त्तयन्ति॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्॥ २८॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम्। पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः। आर्द्रकः। मूलकः। नक्षत्राणोऽपवादः। प्रदोषकः। 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यस्यापवादः। अवस्करकः। औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः। असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति॥

पदमञ्जरी

संज्ञायां शरदो वुञ्॥ समुदायेन चेदिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः। *कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदिति*। यावच्छब्दोऽवधिद्योतको निपातः॥

न्यासः

संज्ञायां शरदो वुञ्॥ समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इति। अनेन समुदायोपाधित्वं संज्ञाया दर्शयति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत् संज्ञा गम्यत इत्यर्थः। यद्येवम्, शारदका दर्भा इति दर्भशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, प्रत्ययान्तेनाभिहितत्वात्? नैष दोषः; यथैव हि शारदकशब्दो दर्भविशेषस्य नामधेयं तथा मुद्गविशेषस्यापि। तत्रासति दर्भशब्दप्रयोगेऽनेकार्थसाधारणत्वात् कस्य नामधेयमिति सन्देहः स्यात्— कोऽर्थः शारदकशब्देन विवक्षित इति। तस्मादसन्देहार्थो दर्भशब्द उपादीयते। संज्ञाधिकारमित्यादि। केचिदिति वचनात् केचिन्नानुवर्तयन्तीत्युक्तं भवति॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्॥ पूर्वाह्णकः, अपराह्णक इति। पूर्ववदेकदेशिसमासादिकं कार्यं विधेयम्—'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति, तत्र ट्युट्युलौ विधिश्च। आर्द्रकः, मूलक इति। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यागतस्याणः 'लुबविशेषे' इति लुप्, ततो वुन्। निशाप्रदोषाभ्यामिति। ठञ्विधेः। ठञादय एवेति। आदिशब्देन ट्युट्युलादयो गृह्यन्ते॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवादः। प्रत्ययसन्नियोगेन च पथः 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति। पथि जातः पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये। सन्धिवेलादिषु पाठादणोऽपवादः। अमावास्यकः, आमावास्यः।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति। अमावस्यकः। आमावस्यः।

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्

पदमञ्जरी

अमावास्याया वा ॥ *एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति*। 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अमापूर्वस्य वसेर्ण्यति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यते' इत्युक्तम्। ण्यति च 'अत उपधायाः' इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्ध्युपधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः। ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधमधीयते, तेषां दीर्घोपधस्य न स्यात्; अतद्विकारत्वात् ॥

अ च ॥ किमर्थो योगविभागः, न च 'अमावास्याया वा' इत्युच्येत, चकाराद्वुन्, वावचनादुभयोरभावेऽणपि भविष्यति? सत्यम्; उत्तरत्र तु विकल्पा-

न्यासः

पथः पन्थ च ॥ अमावास्याया वा ॥ एकदेशविकृतस्येत्यादि। 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इत्यत्र ण्यत्यवृद्धिरेव निपात्यते। अवृद्धिस्तु वृद्धेरेकादेशभूततया विकारो भवतीत्येकदेशविकृतत्वममावस्याशब्दस्योपपद्यते। ये तु सन्धिवेलादिषु ह्रस्वोपधमधीयते, तेषां वृद्ध्युपधस्य ग्रहणं न प्राप्नोति, न हि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति। तस्माद् दीर्घ एव पाठो युक्तः ॥

अ च ॥ अथ योगविभागः किमर्थः, न 'अमावास्याया अ च वा' इत्येवोच्येत, चकारो वुनोऽनुकर्षणार्थो भविष्यति, वावचनञ्चोभयोर्विकल्पार्थम्, तेन ताभ्यां मुक्तेऽणपि भविष्यति? अस्त्येतत्; किन्त्वेकयोगे सति 'सिन्ध्वपकराभ्यां कन्' इति कन्नेव विकल्पेन

विषये । पूर्वेण वुञणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादिः, ततोऽणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिकेऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति ।

पदमञ्जरी

नुवृत्तिः शङ्क्येत । योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोऽभ्यनुज्ञानाय पूर्वसूत्रे वाग्रहणसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

अणञौ च ॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ कृत्तिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वन्द्वैकवद्भावेन नपुंसकह्रस्वत्वेन निर्देशः, न

न्यासः

भवतीति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं योगविभागे हि सति व्यवधानतया विकल्पस्य कन् नित्यो विज्ञायते ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ अपकरशब्दादौत्सर्गिकेऽणीति । प्राप्ते विधानमिति सम्बन्धः ।

अणञौ च ॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः यदि 'सिन्ध्वपकराभ्याञ्च कन्नणञः' इत्येकयोगः क्रियेत, ततो वैषम्याकैदकस्याः प्रकृतेः प्रत्ययास्त्रयः स्युः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ नक्ष-

तस्मिंस्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक्तद्धितलुकि' इति भवति । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ।

❀ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ❀ । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष् ।

❀ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ❀ । फल्गुनी । अषाढा ।

❀ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः ❀ । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

पदमञ्जरी

बह्वर्थादाननिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य; श्रविष्टादिभिः साहचर्यात् । *चित्रेति* । 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुकि कृते पुनष्टाप् ।

गौरादिपाठान् ङीषिति । 'रेवती नक्षत्रे, रोहिणी नक्षत्रे' इति तत्र पठ्यते, न चेमौ नक्षत्रवाचिनौ; जातार्थवृत्तित्वात् । तस्माद् 'गौरादिषु पिप्पल्यादयश्च' इति पाठात्तेषां चावृत्त्कृतत्वादत्र ङीषित्यर्थः ।

टानौ वक्तव्याविति । स्त्रियामित्यपेक्ष्यते, टकारो ङीबर्थः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुग्न भवति ।

छणपि वक्तव्य इति । अत्र च 'स्त्रियाम्' इति नापेक्ष्यते ॥

न्यासः

त्राणः श्रवणे प्राप्ते लुगुच्यते । ननु च 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' इत्यनेनैव लुग् भविष्यति ? सत्यमेतत् ; तस्यैवायं प्रपञ्चः । उत्तरावपि योगौ प्रपञ्चौ तस्यैव वेदितव्यौ । श्रविष्ठादयश्चैते 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यनेनागतस्याणः 'लुबविशेषे' इति कृते लुबन्ता वेदितव्याः । स्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुग् भवतीति । ये स्त्रीप्रत्ययान्तास्तेषामुपसंख्यानमिति प्रतिपादनमित्यर्थः । तच्चोपरिष्टात् करिष्यते । चित्रायाष्टापो लुकि कृते पुनष्टाप् क्रियते ।

गौरादित्वान् ङीषिति । रेवतीरोहिणीत्यत्र ।

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्याविति । स्त्रियामित्यपेक्ष्यते । तयोस्तु विधानसामर्थ्यान्न लुग् भवति । टस्य टकारो ङीबर्थः, अनो नकार आद्युदात्तार्थः । वक्तव्यशब्दो व्याख्येये वर्तते । व्याख्यानं तु कृतमेव च ।

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्य इति । अत्र स्त्रियामिति नोपपद्यते । णकारो

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति। गोस्थाने जातः गोस्थानः। अश्वस्थानः। गोशालः। खरशालः॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति। वत्सशालायां जातः वत्सशालः, वात्सशालः। अभिजित्, आभिजितः। अश्वयुक्, आश्वयुजः। शतभिषक्, शातभिषजः।

बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः॥

पदमञ्जरी

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ गोशालेति । 'विभाषा सेना' इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणम्, न तु द्वन्द्वैकवद्भावेन ह्रस्वत्वम्। एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव। यद्यपि टाबन्तयोरपि पाठे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्नपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवार्थं तु ह्रस्वस्य पाठः॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ वत्सशालेति । ह्रस्वान्तस्य दीर्घान्तस्य वा ग्रहणम्। *बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्च इति* । अश्वयुक्शतभिषक्शब्दावभिप्रेत्यैतदुक्तम्; अन्ययोरनक्षत्रवाचित्वात्। *अभिजिदिति* । यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति— 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामिति', मुहूर्तमप्यस्ति॥

न्यासः

वृद्ध्यर्थः। वक्तव्यशब्दस्य स एवार्थः। व्याख्यानमपि करिष्यते च। कृतमेव॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ गोशालखरशालयोर्ह्रस्वान्तयोः पाठान्नपुंसकयोर्ग्रहणं विज्ञायते। नपुंसकलिङ्गता तु 'विभाषा सेनासुरा' इत्यादिना। यद्यपि नपुंसकयोर्ग्रहणम्, तथापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भविष्यति इति स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव। उदाहरणेऽप्यौत्सर्गिकस्याणो लुक्॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ वत्सशालशब्दो नपुंसकलिङ्गो गृह्यते। कुत एतत्? व्यासेर्न्यायात्; नपुंसकलिङ्गस्य हि ग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुग्न सिध्यति; न तु स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणे नपुंसकात्।

बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्च इति। वत्सशालशब्दो यद्यपि नक्षत्रवचनो न भवति, तथापि बहुलवचनात् ततोऽपि लुग्भविष्यतीत्यभिप्रायः॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रौहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

'तत्र' इत्येव । सप्तमीसमर्थात् कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्याभिन्नत्वात् ।

पदमञ्जरी

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्व्यवस्थायां सिद्धायाम्, बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थम्, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । *रोहिण इति* । 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्' इत्येतत्तु स्त्रियां नियमेन लुगर्थे, न तु स्त्रियामेव लुगर्थम् ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ *यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवतीति* । यद्यपि जातं सर्वं कृतं न भवति, स्वयं जातस्यापि भावात्; कृतं तु सर्वं जातं भवति, न ह्यजननस्वभावं क्रियते, यथा—व्योमेति भावः । *यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति* । अत्रापि लब्धं सर्वं क्रीतं न भवति; दानादिनापि लाभसम्भवात् । क्रीतं तु लब्धमेव; क्रयस्यापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः । *तत्किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियत इति* । जातलब्धाभ्यामेव गतमिति प्रश्नः । *शब्दार्थस्याभिन्नत्वादिति* । परव्यापारोपहितं

न्यासः

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ रोहिण इत्यादौ नक्षत्राणः पक्षे लुक् । मृगशिरा इति । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । मार्गशीर्ष इति । 'ये च तद्धिते' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच् शिरसः शीर्षभावः । अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? न पूर्वसूत्रादेव वाग्रहणमनुवर्तिष्यते ? इदं प्रयोजनम्—न क्वचिदन्यदेव यथा स्यात्, तेन फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ सिद्धौ भवतः । श्रविष्ठाषाढाभ्याञ्छाणपीति ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ननु चेत्यादि । जन्मवद्वस्तु जातशब्दस्यार्थः, कृतस्यापि जन्मास्त्येव, तस्माद् यद् यत्र कृतं जातमपि तत् तत्र भवति । यच्च क्रीतमित्यादि । प्राप्तं लब्धमप्युच्यते । यदपि क्रीतं प्राप्तमपि तद् भवत्येव, तस्मात् क्रीतं लब्धमपि भवति । शब्दस्यार्थस्याभिन्नत्वादिति । स्वजन्मन्यनुभूतकर्तृभावो जातशब्दस्यार्थः ।

वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

'तत्र' इत्येव। सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'प्रायभवः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः।

प्रायभवग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतार्थत्वात्।

पदमञ्जरी

रूपं कृतमित्युच्यते, तद्रहितं तु जातमिति; तथा मूल्यप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुर्व्यापारस्तदुपहितं रूपं क्रीतमित्युच्यते, तद्रहितं तु लब्धमिति। तत्र यथा—विक्लिन्न ओदनः, पक्व ओदन इति शब्दार्थभेदः, तथात्रापीत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति—*वस्तुमात्रेणेति*। वस्तुत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयते। एवं कृतमपि वस्तुतो जातं भवति, शब्देन तु रूपान्तरमभिधीयत इति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति—*शब्दार्थस्तु भिद्यत एवेति*। तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोरुपादाने यथा—कायं घटः कृतः, क्रीतो वा इति पृष्टे स्रुघ्ने जातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते; तथा तद्धितोऽपि न स्यात्। तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्धितेनाभिधनाय भेदेनोपादानमिति ॥

प्रायभवः ॥ प्रायेण भवः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः।

तत्र भवेन कृतत्वादिति। यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यम्, तस्य 'तत्र भवः' इत्य-

न्यासः

जातशब्दस्यैव विशेषोपलक्षितपरव्यापारो स्वजन्मनिष्पत्तौ कृतशब्दस्यार्थः। प्राप्तिसामान्यं लब्धशब्दस्यार्थः। प्राप्तिविशेषो यस्य मूल्यहेतुका प्राप्तिः स क्रीतशब्दस्यार्थः। न च सामान्यविशेषयोरेकार्थता युक्ता। मा भूत्पर्यायप्रसङ्ग इति भिद्यते शब्दार्थः। वस्तुमात्रेणेति। क्रीतलब्धयोर्यदाधारभूतं वस्तुमात्रं तस्याभिन्नरूपत्वात् क्रीतं लब्धं भवति। मात्रग्रहणं शब्दार्थव्यवच्छेदार्थम्। अत एवाह—शब्दार्थस्तु भिद्यत एव। न हि येन रूपेण क्रीतशब्देन तत्प्रत्याय्यते तेनैव लब्धशब्देन। एवं जातकृतशब्दयोर्वस्तुत्वेनाभिन्नत्वम्। शब्दार्थद्वारेण तु भिन्नार्थत्वमेव। अन्येनैव हि रूपेण जातशब्देन तद्वस्तु प्रत्याय्यते, अन्येन कृतशब्देन ॥

प्रायभवः ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकमिति। वैचित्र्यादन्यस्यार्थस्याभावादनर्थकमित्युच्यते। वैचित्र्येण तु सार्थकमेव। कस्मात् पुनरनर्थकमिति? तत्र भवेन कृतार्थत्वादिति। यत् 'प्रायभवः' इत्यस्य साध्यम्, तस्य 'तत्र भवः' इत्यनेनैव साधित-

अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् ? मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

पदमञ्जरी

तेनैव साधितत्वादित्यर्थः । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति 'तत्र भवः' इत्येव सिद्धम् । शङ्कते—*अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति* । यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स 'तत्र भवः' इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्भेद आश्रीयत इति यद्युच्येतेत्यर्थः । निराकरोति—*मुक्तसंशयेन तुल्यमिति* । यं भवान्मुक्तसंशयं न्याय्यं तत्रभव उदाहरणं मन्यते—स्रौघ्नो देवदत्त इति, तेनैव तुल्यम् । सोऽपि हि कदाचित्तस्मादुदक्देशादभिनिष्क्रामति । तत्र चेद्युक्ता तत्र भवता, इहापि युक्ता दृश्यताम् । अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणम्—स्रौघ्नो देवदत्त इति । तत्रभवनस्य किमुदाहरणम् ? तत्र नित्यभवः स्रौघ्नः प्राकार इति । यद्येवम्, 'तत्र भवः' इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स तस्मिन्दृष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च—

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः ।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ इति ।

तस्मात्तत्रभवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावादनर्थकं प्रायग्रहणम् ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्' प्रायभवे यथा स्यान्नित्यभवे मा भूत्—उपजानु भवं गड्विति । अथेदानीं जानुसमीपस्थशरीरावयववाचिन उपजानुशब्दात्तत्र भव इति प्रकृत्य 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत्कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । ठगपि तर्ह्यनभिधानादेव न भविष्यति ? तदेवं स्थितम्—एतत्प्रायग्रहणमनर्थकम्, तत्र भवेन कृतत्वादिति ॥

न्यासः

त्वादिति भावः । यो हि राज्ये प्रायेण भवति तत्राऽसौ भवत्येव । ततश्च तत्र भवे तस्यान्तर्भावात् 'तत्र भवः' इत्यनेनैव कृतं सम्पादनमिति किं प्रायभवग्रहणेन ? अनित्यभव इत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । स्यादेतत्—अनित्यभवः प्रायभवो नित्यभवस्तत्र भव इति, तस्मात् तत्र भवेन प्रायभवस्यासंग्रहान्न सिध्यति ? इत्याशङ्क्याह—मुक्तसंशयेन तुल्यमिति । मुक्तस्त्यक्तः संशयो येन तत् मुक्तसंशयम् । न्याय्यस्तत्र भवोऽयमिति यो निश्चितस्तेन तुल्यं भवति । तथा हि—स्रुघ्ने भवो देवदत्तः स्रौघ्न इत्युच्यते, न चासौ स्रुघ्ने सदा भवति, अवश्यं हि कदाचिदुदग्देशादीनपक्रामति, अथ च तत्रभवप्रत्ययो भवति । यदि च नित्यभवस्तत्र भवः ? जिह्वामूले भवो वर्णः जिह्वामूलीय इत्यत्र 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति च्छो न स्यात्, न हि वर्णो नित्यं जिह्वामूले भवति । तस्मात् प्रायभवस्य तत्रभवान्तर्भावात् ततो न व्यतिरिच्यत इत्यनर्थकं प्रायभवग्रहणम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'प्रायभवः' इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

सम्भूते ॥ ४१ ॥

'तत्र' इत्येव । सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'सम्भूते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थ इह गृह्यते, नोत्पत्तिः, सत्ता वा; जातभवाभ्यां गतत्वात् । स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र सम्भूते' इत्यस्मिन्विषये ।

पदमञ्जरी

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुंल्लिङ्गनिर्देशः ॥

सम्भूते ॥ *अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्चेति* । सकृत्प्रयुक्तस्याप्यनेकार्थत्वमविरुद्धम्, तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः । तत्रावक्लृप्तिः = सम्भावना, इदमेवं भवेदिति बुद्धिः; प्रमाणानतिरेकः = आधारपरिमाणादाधेयपरिमाणस्यानतिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेऽनुप्रविशति । *स्रौघ्न इति* । देवदत्त इदानीं स्रुघ्ने सम्भाव्यत इत्यर्थः, स्रुघ्नप्रमाणाद्वाऽनतिरिच्यते सेनादिकोऽर्थ इत्यर्थः ॥

कोशाड् ढञ् ॥ *कौशेयं वस्त्रमिति* । ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भवति, वस्त्र-

न्यासः

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ जानुनः समीपम्, कर्णस्य समीपम्, नीव्याः समीपमिति—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः । उपजानुक इति । 'इसुसुक्तान्तात् कः' ॥

सम्भूते ॥ अवक्लृप्तिरित्यादि । अवक्लृप्तिः = सम्भावना । प्रमाणानतिरेकः = आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानतिरिक्तता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारमनुप्रविशति । स्रुघ्ने सम्भवति । यस्तु स्रुघ्ने सम्भाव्यते, स्रुघ्नप्रमाणान्नातिरिच्यते, तदनुप्रवेशात् स सेनादिकोऽर्थ एवमुच्यते ॥

कोशाड्ढञ् ॥ कौशेयं वस्त्रमिति । ननु च वस्त्रं कौशेयं न सम्भवति, किन्तु कृमिः, ततश्च कृमावेव स्यात्, न वस्त्रे; अपि च विशेषानभिधानात् खड्गसम्बन्धिनोऽपि

अणोऽपवादः । कोशे सम्भूतं कौशेयं वस्त्रम् । रूढिरेषा, तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

'तत्र' इत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्व-

पदमञ्जरी

दशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे वस्त्रस्य सम्भवः, न च तत्रेष्यते, तस्माद्विकारे कोशाड्ढञ् सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति वार्त्तिकमेव शरणम्। 'तस्य विकारः' इत्यत्र प्रकरणे 'एण्या ढञ्' इत्यस्यानन्तरम् 'कोशाच्चेति वक्तव्यम्' इत्यर्थः । *अर्थानुपपत्तिरिति* । कौशेयशब्दस्य योऽर्थो लौकिकः सूत्रवस्त्रलक्षणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोऽर्थः शास्त्रेण नानुसृतः स्यात् । कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति । किञ्चाविशेषाभिधानात्खड्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत, इत्यत आह—*रूढिरेषेति* । रूढिशब्देषु नावश्यमवयवार्थोऽन्वेष्यः, यथा तैलपायिकादिष्विति मन्यते । *सूत्रकारेण* तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नम् । कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धः, न त्वाधाराधेयभावः ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ *कालविशेषवाचिभ्य इति* । स्वरूपग्रहणं तु न

न्यासः

कोशात् प्रत्ययः प्रसज्येतेत्याह—रूढिरेषेत्यादि । रूढिशब्दो हि यथाकथञ्चिदुत्पाद्यते, न तत्रावश्यमवयवार्थोऽपेक्ष्यः; क्वचिदवयवार्थसम्भवात् । तथा हि तैलं पिबतीत्येवं तैलपायिकाशब्दो व्युत्पाद्यते, स च तैलपानक्रियारहित एव क्वचित् प्राणिविशेषे वर्तते । तस्माद् यद्यपि कोशे सम्भूतमित्येवं विगृह्य कोशशब्दात् प्रत्यय उत्पाद्यते, तथापि वस्त्रे सूत्रे वा कौशेयशब्दः साधुभावमनुभवति, न कृमौ । अथ खड्गकोशादुत्पत्तौ को दोषः, येन ततः प्रत्ययो नेष्यते ? खड्गस्याभिधानं प्राप्नोति । स हि तत्र सम्भवतीति चेत् ? इतरस्मादपि तर्हि कोशात् प्रत्ययोत्पत्तौ च कृमेरभिधानं प्राप्नोति, स हि तत्र सम्भवति । अथ तत्रापि रूढिवशाद् वस्त्रस्याभिधानम्, न कृमेः । इतरस्मादपि तर्हि कोशादुत्पत्तौ वस्त्रस्याभिधानं न खड्गस्य ? एवं मन्यते—यद्यपि सम्भूताधिकारे कोशाड् ढञ् विधीयते, तथापि कौशेयशब्दान्न सम्भवोऽर्थः प्रतीयते, अपि तु विकारोऽर्थः; रूढिवशात् । कौशेयं वस्त्रमिति कोशविकारो वस्त्रमित्यर्थः । तथा च वार्त्तिककारेणोक्तम्—'विकारे कोशाड् ढञ् सम्भूतार्थानुपपत्तेः' इति । विकारश्च कौशेयशब्दात् कृमिकोशस्य प्रतीयते, न खड्गकोशस्य; रूढिवशात् । तस्माद् यस्य विकारः प्रतीयते तदभिधायिन एव कोशशब्दाद् युक्तः प्रत्ययः; नेतरस्मात् ॥

र्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते साधुः हैमनः प्राकारः। शैशिरमनुलेपनम्। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। ग्रैष्म्यः पाटलाः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः। ग्रैष्मा यवाः॥

उप्ते च॥ ४४॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च। सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः। ग्रैष्मा व्रीहयः। योगविभाग उत्तरार्थः॥

आश्वयुज्या वुञ्॥ ४५॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे। ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः। अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी। अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः॥

पदमञ्जरी

भवति; उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेषणात्॥

उप्ते च॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति। *हेमन्ते उप्यन्ते इति*। *योगविभाग उत्तरार्थ इति*। उत्तरयोगयोरुप्त एव प्रत्ययो यथा स्यात्, साध्वादिषु मा भूत्॥

आश्वयुज्या वुञ्॥ वुञो ञकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च, अश्वयुग्भ्यां युक्तेति पाठः, अश्वयुजोद्वित्वात् 'नमोऽश्विभ्यामश्वयुग्भ्याम्' इति दर्शनात्। *अश्विनीपर्याय* इति पाठः। 'तारा अश्वयुगश्विनी' इत्यमरसिंहः। *अश्वनीपर्याय*

न्यासः

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ कालादिति स्वर्यते, प्रकृतीरुत्तरा विशेषयितुम्। न च स्वरूपग्रहणे सत्युत्तराः प्रकृतयः शक्या विशेषयितुम्; स्वरूपस्यासाधारणत्वात्। तस्मादर्थग्रहणमेवैतत्। तेन कालविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—कालविशेषवाचिभ्य इत्यादि। हैमन इति 'सर्वत्राण् च तलोपश्च'। शैशिर इत्यादौ सन्धिवेलादिसूत्रेण ऋत्वण्।

उप्ते च॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरत्र वुञ् उप्त एव यथा स्यात्; साध्वादिषु मा भूत्।

आश्वयुज्या वुञ्॥ ठञोऽपवाद इति। 'कालाट्ठञ्' इति प्राप्तस्य। ननु च कालाट् ठञ् विहितः। न चाश्वयुजीशब्दः कालवाची, ततः कुतष्ठञ्? इत्याशङ्क्य कालवाचित्वमाश्वयुजीशब्दस्य प्रतिपादयितुमाह—अश्विनीभ्यां युक्तेत्यादि॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे। ऋत्वणोऽपवादः। ग्रैष्मं सस्यम्, ग्रैष्मकम्। वासन्तकम्, वासन्तम्॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च। सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् देयमृणं चेत्तद्भवति। मासे देयमृणं मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्।

ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥

'कालात्' इत्येव। कलापि, अश्वत्थ, यवबुस – इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति।

कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात्काले वर्त्तन्ते। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी। यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽ-

पदमञ्जरी

इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनेरौणादिक इन्प्रत्ययः, पृषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः॥

कलाप्यश्वत्थव्यवबुसाद् वुन् ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्यादीनां शब्दानां काले वृत्तिर्न सम्भवति, तत्कथम् 'कालविशेषवाचिभ्यः' इत्युक्तम्? अत आह— *कलाप्यादयः शब्दा इति*। अश्वत्थेन वृक्षेण कालस्य सम्बन्धोऽव्यभिचारादविशेषणमिति 'फले लुक्' इति लुगन्तोऽश्वत्थशब्द इत्याह—*यस्मिन्नश्वत्थाः फल-*

न्यासः

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्॥ देयमृणे॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन्॥ कथं पुनः कलापादयः शब्दाः काले वर्तन्ते, यावता मयूरादिषु तेषां वृत्तिः प्रसिद्धेत्यत आह—कलाप्यादयः शब्दा इत्यादि। एतदेव विषयं स्पष्टीकरोति—यस्मिन् काल इत्यादि। अश्वत्थशब्दोऽत्र वृक्षविशेषे रूढः। तेन सर्व एव कालः सम्बध्यत इति तद्द्वारेण कालविशेषो न संज्ञायते। तस्मादश्वत्थफलसहचारिणि कालेऽश्वत्थशब्दो वर्तत इति दर्शयितुमाह—यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्तीत्यादि। अश्वत्थशब्दो यद्यपि वृक्षे वर्तते, तथापि फले वर्तत एव॥

श्वत्थः। यस्मिन्यवबुसं सम्पद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते।

कलापिनि काले देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थकम्। यवबुसकम्॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ ४९॥

ग्रीष्मावर-समशब्दाभ्यां वुञ्प्रत्ययो भवति 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। अणठञोरपवादः। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम्।

प्रत्ययान्तरकरणं वृद्ध्यर्थम्। समाशब्दो वर्षपर्यायः॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ ५०॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वुञ्च 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे। संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम्।

वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं सन्धिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति॥

पदमञ्जरी

न्तीति। अपकृष्टो यवो यवबुसं जात्यन्तरं वा यवादिवत्, यवानामेव वा बुसं यवबुसम्॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ अवरसममिति विशेषणसमासः। न चावरशब्दो दिग्वाची, येन 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्समासो न स्यात्। *आवरसमकमिति*। आगामिनां संवत्सराणामाद्यवत्सरे देयमित्यर्थः। अपर आह—अतीते वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदावरसमकमिति॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ वेति वक्तव्ये इति। वुञि विकल्पिते पक्षे यथा प्राप्तठञेव भविष्यतीति मन्यते। *ठञ्ग्रहणमित्यादि*। असति ठञ्ग्रहणे सन्धि-

न्यासः

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ अण्ठञोरपवाद इति। ग्रीष्मशब्दादृत्वणोरपवादः। अवरसमाशब्दात् कालाट् ठञः। अवरा चासौ समा चेत्यवरसमा॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च॥ कालाट् ठञि प्राप्ते वचनम्। तेन ठञ् न वक्तव्य इति। वुञि विकल्पिते विनापि ठञ्ग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तं ठञेव भवतीत्यभिप्रायः। ठञ्ग्रहणमित्यादि। तत्र यद्यत्र ठञ्ग्रहणं न क्रियेत 'सन्धिवेला' इत्यादिषु

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकाद् 'व्याहरति मृगः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः । मृग इति किम् ? निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

'कालात्' इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं श्चेत्तद्भवति । सोढम् = जितम् , अभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितसोढमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्रस्य नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

'कालात्' इति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदि-

पदमञ्जरी

वेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पाठात्फले ऋणत्वेन विवक्षिते वुञा मुक्तेऽणेव स्यात् , ठञ्ग्रहणात्तु ठञेव भवति ॥

व्याहरति मृगः ॥ *व्याहरति* = शब्दायते ॥

तदस्य सोढम् ॥ *अस्येति* । नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी, 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधात् , किं तर्हि ? कर्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेषलक्षणा षष्ठी । *निशासहचरितमध्ययनमिति* । कालस्य स्वरूपेणासोढत्वात्तत्सहचरितवृत्तेरत्र सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

तत्र भवः ॥ *कालादिति निवृत्तमिति* । 'तत्र जातः' इति प्रकृतं तत्रग्रहणं

न्यासः

'संवत्सरात्फलपर्वणः' इति पाठात् सन्धिवेलाद्यणठञपवादत्वादण्त्वेन काले विवक्षिते वुञा मुक्तेऽणेव स्यात् । ठञ्ग्रहणादणमपि बाधित्वाट्ठञेव भवति ।

व्याहरति मृगः ॥ नैशिकः, नैशः । प्रादोषिकः, प्रादोष इति । निशाप्रदोषाभ्यां ठञ् । तेन मुक्ते पक्षे ऋत्वणेव भवति ।

तदस्य सोढम् ॥ कालादिति वर्तते, न च कालो जीयते, तस्मान्निशासहचरितमिहाध्ययनं गौण्या वृत्त्या निशेत्येवमादिभिरभिधीयत इति विज्ञायते । अत एवाह—निशासहचरितमध्ययनं निशेति ॥

काद् 'भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते, न जन्म; 'तत्र जातः' इति गतार्थत्वात् । स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणम् 'तदस्य' इति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

'दिश्' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

मुख-जघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः – सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमिति[1] ।

दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । ❋ उदकात्संज्ञायाम्[2] ❋ ॥ न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

पदमञ्जरी

कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह तत्रग्रहणं कृतम् 'सप्तम्यर्थमात्रं यथा गृह्येत कालसम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहि' इत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितम्? नेत्याह, शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ *सेनामुख्यमिति* । यदन्तस्य सेनाशब्देन षष्ठीसमासः, न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः; तदन्तविध्यभावात् ॥

न्यासः

तत्र भवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ अणश्छस्य चापवाद इति । यद् दिगादिषु वृद्धं वाप्यादि ततश्छस्यापवादः, शेषेभ्यस्त्वणः प्राग्दीव्यतीयस्य ।

अथ मुखजघनयोश्च किमर्थः पाठो दिगादिषु, यावता शरीरावयवात् ताभ्यामुत्तरसूत्रेणैव भविष्यति? इत्याह–मुखजघनयोरिति । सेनावयववाचिनौ हि यौ मुखजघनशब्दौ

---

१. 'मुखजघनाभ्यां सेनाया अग्रभागपश्चाद्भागावुच्येते' इत्यधिकः पाठः क्वचित्पुस्तके ।

२. इतोऽग्रे 'उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम्? औदको मत्स्यः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे, वस्तुतस्तु तन्न्यासस्थव्याख्यानम् ।

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरम् = प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । दृतौ भवं दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् ।

अस्तिशब्दः प्रातिपदिकम् , न तिङन्तः ॥

पदमञ्जरी

शरीरावयवाच्च ॥ *शरीरं प्राणिकाय इति* । 'व्याकरणस्य शरीरम्' इत्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । *अणोऽपवाद इति* । वृद्धात्तु छं परत्वाद्बाधते, पादे भवं पद्यम्, 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः । नासिकायां भवं नस्यम् , 'नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' इति नसभावः । कथम् 'वेगो जङ्घोरस्यः' इति ? कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन गृह्यते । न च तदन्तविधिरस्ति ? निरङ्कुशाः कवयः ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवश्च । कुक्षिशब्दो धूमादिः, वस्तिर्नाभेरधः शरीरावयवः । *आहेयम्* विषादि ।

अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसंज्ञकम्, तच्च

न्यासः

वौ शरीरावयववाचिनौ न भवतः । पाणिपादाद्यवयवस्वभावं हि शरीरम्, न चैवमात्मिका सेना; किं तर्हि ? रथादिसमुदायात्मिका ।

उदकात्संज्ञायामिति । उदकशब्दात् संज्ञायां गम्यमानायां यद्भवति—उदक्या स्त्री, रजस्वलोच्यते । न चात्र प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थो वा विद्यते । सा च तयोरविद्यमानता संज्ञाग्रहणेन विज्ञायते । संज्ञायामन्यत्र—औदको मत्स्य इति, अत्राणेव भवति ॥

शरीरावयवाच्च ॥ अणोऽपवाद इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । यस्तु पादादिवृद्धस्ततः परत्वाद् यत् छं बाधते ।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ दृतिकुक्षिभ्यां शरीरावयवत्वाद् यति प्राप्ते; कुक्षिशब्दो धूमादिष्वपि पठ्यते, तस्माद् 'धूमादिभ्यश्च' इति वुञि प्राप्ते; शेषेभ्यस्त्वणि ढञ् विधीयते ।

अस्तिशब्दस्तिङन्तो मा विज्ञायीत्यत आह—अस्तिशब्द इत्यादि । 'विभक्तिस्वर-

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण्प्रत्ययो भवति, चकाराड्ढञ्च, 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये, शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ।

ग्रीवाशब्दो धमनीवचनः, तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

※ बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ※ । बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम्[1] ॥

पदमञ्जरी

तिङन्तेन समानार्थम्—अस्तिक्षीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

ग्रीवाभ्योऽण्च ॥ धमनीवचन इति । धमनीसङ्घातवचन इत्यर्थः । स च यदोद्भूतावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदा बहुवचनम्, यदा तु तिरोहितावयवभेदे सङ्घाते वर्त्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति । 'प्राग्दीव्यतः' इत्यत्रोक्तम्—'देवस्य यञञौ, बहिषष्टिलोपश्च' इति । तच्चावश्यं वक्तव्यम्—अर्थान्तरेष्वपि यथा स्यादिति । तस्यैव प्रपञ्चार्थम्, इह तु बहिर्देवयोर्ग्रहणम् ॥

न्यासः

प्रतिरूपकाश्चेति निपाता भवन्ति' इति निपातसंज्ञकं तिङन्तसदृशं प्रातिपदिकमेतत्, न तिङन्तः । एतच्च तिङन्तेन समानार्थम्, यथा—अस्तिक्षीरा ब्राह्मणीति । भिन्नार्थश्च यथा धने वर्तते, यथा—अस्तिमानिति । धनवानिति गम्यते । तदिह विशेषस्यानभिधानादुभयस्यापि ग्रहणम् ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ बहुवचननिर्देशाद् बहुवचनान्तात् प्रत्ययेन भवितव्यम्, अन्यथा ह्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यादिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—ग्रीवाशब्द इत्यादि । अर्थविशेषाद् बहुवचननिर्देशः कृतः, न तु बहुवचनान्तादेव यथा स्यादिति दर्शयति ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ बहिर्देवेत्यादि । बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च ञ्यो भवतीत्येतदर्थरूपं

१. '※ चतुर्मासाद्यज्ञे ञ्यो वक्तव्यः ※ । चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः । चातुर्मासोऽन्यत्र' इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि ? परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनम् – तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । पारिहनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति – औपकूलम् ।

परिमुख । परिहनु । पर्योष्ठ । पर्युलू । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखङ्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश[1] ॥

पदमञ्जरी

अव्ययीभावाच्च ॥ *किं तर्हि परिमुखादेरिति* । कथं पुनः सामान्योक्तावयं विशेषो लभ्यत इत्याह– *परिमुखादीनां चेति* । चशब्दो हेतौ । दिगादेरनन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्प्रयोजनं सम्भवति अव्ययीभावग्रहणस्य. परिमुखादिविशेषणतयाऽन्वयसम्भवात्, तस्मात्परिमुखादेरेव भविष्यति, न सर्वस्मादव्ययीभावात् । यद्येवम्, परिमुखादेरित्येव वक्तव्यमत आह–*तेषामेवेति* ।

न्यासः

व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्–चकारोऽत्र वर्तते, तेन बहिरादिभ्योऽपि ञ्यो भविष्यतीति ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ किं तर्हीत्यादि । कथं पुनरव्ययीभावादिति सामान्येनोच्यमानः प्रत्ययः परिमुखादेरेव ? इत्यत आह–परिमुखादीनाञ्चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । न ह्यन्यत् कार्यमस्ति परिमुखादिगणपाठस्य । तत्र यद्यप्येतदपि न स्याद्, विध्यर्थमेव तस्य स्यात्,तस्मात् परिमुखादेरेव भवति, न सर्वस्मादव्ययीभावात् । यद्येवम्,परिमुखादेरित्येवं वक्तव्यमित्याह तेषामित्यादि । यदि हि परिमुखादेरित्युच्यते, तदोऽसत्यव्ययीभावग्रहणे तत्पुरुषेभ्योऽपि परिमुखादिभ्यः प्रत्ययः स्यात्, तस्मिंस्तु सति न भवति—परिगतं मुखं परिमुखमिति प्रादिसमासः, तत्र भवः पारिमुखः; अणेव भवति । अपि च–उत्तरार्थमव्ययीभावग्रहणमवश्यमेव कर्तव्यम् –'अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्' । 'ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्' इत्यव्ययीभावाद् यथा स्यात् । पारिहनव्यमिति । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । औपकूलमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाव्ययीभावः । एष च परिमुखादि न पठ्यत

---

१. 'अनुस्वङ्ग'—इति पुस्तकान्तरेऽधिकः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥

'अव्ययीभावात्' इत्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गेहिकम्[1] ।

* समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः * । समाने भवं सामानिकम् ।

* तदादेश्च * । सामानग्रामिकम् । सामानदेशिकम् ।

* अध्यात्मादिभ्यश्च * । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् ।

पदमञ्जरी

'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ञ्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योऽणेव भवति । उत्तरार्थं चावश्यमव्ययीभावग्रहणं कर्त्तव्यम्, तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततः 'अपपरिबहिरञ्चवः । पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । अथ सर्वतो भावः, ततोऽस्मादेव निपातनादव्ययीभावः । उपपूर्वेषु सामीप्येऽनुपूर्वेषु 'अनुर्यत्समया' 'यस्य चायामः' 'पश्चादर्थे यदव्ययम्' इति च यथाभिधानं समासः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ आध्यात्मिकमिति । 'अनश्च' इति टच् समासान्तः ।

न्यासः

इत्यणेव भवति । अत्र परिमुखमिति कथमव्ययीभावः, यावता अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या समस्यन्ते, पञ्चमी च परिणा कर्मप्रवचनीयेन योगे भवति, कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तु 'अपपरी वर्जने' इत्यनेन; न च परिमुखे वर्जनं गम्यते, किं तर्हि ? सर्वतोभावः ? एवं तर्हि 'अव्ययम्' इति योगविभागादव्ययीभावो भविष्यति ।

अन्ये तु येऽत्र परिहनुप्रभृतयोऽव्ययीभावाः, ते 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यनेनैव भवन्ति । अत्र येष्वपि वर्जनं न गम्यते, ततस्तेष्वपि 'अव्ययम्' इति योगविभागेनैव । ये तूपसीरादय उपपूर्वाः, ते सामीप्ये 'अव्ययम्' इत्यादिना । अनुगङ्गमिति । 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः । अन्ये तु येऽनुसीरादयोऽनुपूर्वास्ते पश्चादर्थेऽव्ययमित्यादिना ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यत इति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना । विभक्त्यर्थस्त्वधिकरणम्, अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात् ।

समानशब्दाट्ठञ्वक्तव्य इति । वक्तव्यशब्दो व्याख्येये । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहान्तःपूर्वादित्येवं सिद्धे यदधिकं पदग्रहणं तदधिकमिह कार्यं भवतीत्येवमर्थं क्रियते, तेन समानशब्दादपि ठञ् भवतीति । एतेन शब्दान्तरादेव ।

---

१. 'आन्तरगारिकम्'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आधिभौतिकम्[1] । अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

❀ ऊर्ध्वन्दमाच्च ठञ् वक्तव्यः ❀ । और्ध्वन्दमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वन्दमशब्दः ।

❀ ऊर्ध्वदेहाच्च ❀ । और्ध्वदेहिकम् ।

❀ लोकोत्तरपदाच्च ❀ । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।

❀ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ❀ । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ।

पदमञ्जरी

आधिदैविकम्, आधिभौतिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । *अध्यात्मादिराकृतिगण इति* । एवं च समानशब्दादित्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

ऊर्ध्वशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वशब्द इति । स चैतद्वृत्तिविषय एव । अपर आह—'ठञ्सन्नियोगेन दम शब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मान्तत्वं निपात्यते' इति ।

ऊर्ध्वदेहाच्चेति । नात्र मान्तत्वम् ।

ऐहलौकिकमिति । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः ।

मुखतीयम्, पार्श्वतीयमिति । मुख-पार्श्व-शब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः, तत ईयः, अव्ययत्वाट्टिलोपः । अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः । एतेन परं व्याख्यातम् ।

न्यासः

अध्यात्मादिभ्य ऊर्ध्वन्दमादूर्ध्वदेहाल्लोकोत्तरपदाच्च ठञ् भवतीति वेदितव्यम् । आध्यात्मिकमिति । आत्मन्यधि अध्यात्मम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयपदवृद्धिः । अध्यात्मादिराकृतिगणश्चायमिति । यद्येवम्, 'समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः, इत्याद्यनर्थकम्, अध्यात्मादिभ्यश्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; अस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् । अध्यात्मादिरेव तत् प्रपञ्च्यते । ननु चाकारान्त ऊर्ध्वशब्दः, तत् कुत इह मकारान्तत्वमायातम् इत्याह—ऊर्ध्वशब्देनेत्यादि ।

ऐहलौकिकः, पारलौकिक इति । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः ।

मुखतीयम्, पार्श्वतीयमिति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यौपसंख्यानिको वा । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यनेन टिलोपः ।

---

१. 'अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः' इत्यधिकं कुत्रचित् ।

❀ जनपरयोः कुक्च ❀। जनकीयम्। परकीयम्।

❀ मध्यशब्दादीयः ❀। मध्यीयः।

❀ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ❀। माध्यमम्। मध्यमीयम्।

❀ मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ❀। मध्ये भवं माध्यन्दिनम्।

❀ स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः ❀। अश्वत्थामा।

❀ अजिनान्ताच्च ❀। वृकाजिनः। सिंहाजिनः॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते।

पदमञ्जरी

मण्मीयाविति। गहादिषु 'मध्यमध्यमं चाण् चरणे' इति यत्पठितं तत्र 'पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यते' इत्युक्तम्, भवार्थे तु ततोऽन्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययवचनम्। जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति, न मध्यान्तरवाचिनः। तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एषामित्यस्मिन्नेवार्थे माध्यमा इति सिध्यति, मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेऽपि यथा स्यादिति मण् प्रत्यय उक्तः।

मध्यो मध्यंदिनण् चास्मादिति। मध्यशब्दो मध्यभावमापद्यते दिनण्चास्मात् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः।

स्थाम्न इति। स्थामन्शब्दान्तादित्यर्थः। *अश्वत्थामेति*। अश्वस्येव स्थाम बलमस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः, ततो भवार्थे 'स्थाम्नोऽकारः' इत्यकारः, तस्यानेन लुक्।

वृकाजिन इति। अणो लुक्।

समानस्य तदादेश्चेति। आनन्तर्यत्वलक्षणा षष्ठी। *अध्यात्मादिष्विति*।

न्यासः

मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्याविति। मध्यशब्दादित्यपेक्षते।

मध्यो मध्यं दिनण् चास्मादिति। मध्यशब्दो मध्यम्भावमापद्यते, दिनण् चास्मात् प्रत्ययो भवति।

स्थाम्न इति। स्थामशब्दान्तात् प्रातिपदिकात्। अश्वस्येव स्थाम बलमस्येति बहुव्रीहिः, पृषोदरादित्वात् सकारस्य तकारः। अश्वत्थाम्नि भव इत्यण्, तस्य लुक्।

अजिनान्ताच्चेति। लुगिति सम्बध्यते। वृकाजिन इति। अणो लुक्।

समानस्येति। आनन्तर्यलक्षणा षष्ठी। समानशब्दादनन्तरष्ठञिष्यत इत्यर्थः। अध्यात्मादिष्विति। वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी। अध्यात्मादिविषये ठञिष्यत इत्यर्थः।

काशि० ३ : ४२

ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥
मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

'अव्ययीभावात्' इत्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि, अनु – इत्येवम्पूर्वाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकात् छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

पदमञ्जरी

विषयसप्तमी । *उर्ध्वन्दमाच्च देहाच्चेति* । ऊर्ध्वशब्दाद्दमशब्दान्ताच्चेत्यर्थः । ऊर्ध्वपूर्वादेव च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् 'उर्ध्वदेहाच्च, और्ध्वदेहिकम्' इति । *स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति* पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

न्यासः

कुग्जनस्य परस्य चेति । चकारादीयश्च प्रत्ययः । ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्चेति । ऊर्ध्वशब्दात् परस्मात् दमशब्दादूर्ध्वशब्दाद्देहशब्दाच्च ठगिष्यत इत्यर्थः । ईयः कार्योऽथ मध्यस्येति । अथशब्दः समुच्चये । मध्यशब्दस्यानन्तर ईयः कार्य इत्यर्थः । मण्मीयौ प्रत्ययो तथेति । मध्यशब्दादित्यपेक्ष्यते । मण्मीयौ मध्यशब्दस्यानन्तरौ कर्तव्यौ । अजिनात् तथेति । अजिनान्तात् लुग्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ पारिग्रामिकमिति । ग्रामात् परीति । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । आनुग्रामिकमिति । अत्रापि 'अनुर्यत्समया' इति ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ यतोऽपवाद इति । 'शरीरावयवाच्च' इति प्राप्तस्य ।

'वर्गान्तात्' इत्येव। शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। छे प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति। वासुदेववर्ग्यः। वासुदेववर्गीणः। वासुदेववर्गीयः[1]। युधिष्ठिरवर्ग्यः। युधिष्ठिरवर्गीणः। युधिष्ठिरवर्गीयः।

अशब्द इति किम्? कवर्गीयो वर्णः॥

कर्णललाटात्कनलंकारे॥ ६५॥

कर्ण-ललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन् विषयेऽलङ्कारेऽभिधेये। यतोऽपवादः। कर्णिका। ललाटिका।

अलङ्कार इति किम्? कर्ण्यम्। ललाट्यम्॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ ६६॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम। तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद् व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च। वाक्यार्थ-

पदमञ्जरी

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्॥ वासुदेववर्गीय इति। 'वृद्धाच्छः' इत्यस्य परत्वाद्यत्खौ बाधकाविति वृद्धादप्यनेन छ एषितव्यः॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ तस्येति षष्ठीसमर्थादिति। ननु चाधिकारार्थोऽयमिति वक्ष्यति, भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथाविहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते? उच्यते—तात्पर्यतोऽपवादविधानायाधिकारस्यानुषङ्गिकेऽणादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिकगतिर्हि विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः। अत एव 'क्रीतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यादीन्यनपवादान्यर्थादेशनानि भवन्ति। *तत्र भवे*

न्यासः

वर्गान्ताच्च॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्॥ छे प्राप्त इति। पूर्वसूत्रेण॥

कर्णललाटात् कनलङ्कारे॥ कर्णिकाशब्दश्चाभरणविशेषे रूढः। रूढिशब्देषु च नावश्यमपि कर्णसम्बन्धेन भवितव्यम्॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ तस्य व्याख्यानमिति। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, करणे ल्युट्। चकारात् तत्र भवे चेति। ननु च

---

१. 'अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनवर्गीणः, अर्जुनवर्गीयः'– इत्यधिकं क्वचित्।

समीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति – 'तत्र भवः' इति। सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्त्तः। सुप्सु भवं सौपम्। तैङम्। कार्त्तम्।

व्याख्यातव्यनाम्न इति किम्? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुको-

पदमञ्जरी

चेति। अयमनुवादः; एतस्मिन्नेव विशेषे 'तत्र भवः' इति विहितत्वात्। ननु च व्याख्यानस्य प्रत्ययार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्समानजातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समुच्चयं करोति, न समर्थविभक्तेः; यथा 'केदाराद्यञ्च' इति प्रत्ययसमीपवर्त्तिना प्रत्यय एव समुच्चीयते, न प्रकृतिः; 'ठञ्कवचिनश्च' इति प्रकृतिरेव न प्रत्ययः; ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्भवार्थेऽपि षष्ठीसमर्थादेव प्रत्ययो युक्तः, तत्राह—*वाक्यार्थसमीपे इति*। इहेतिकरणः क्रियते—प्रकृतं वाक्यार्थं प्रत्यवमर्शामीति। प्रत्यवमर्शस्य च प्रयोजनम्- तत्तुल्यजातीयस्यैव समुच्चयो यथा स्यादित्येतदेवेति भावः। एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वम् 'तत्र भवे च' इत्यनुवादः कृतः।

व्याख्यातव्यनाम्न इति किमिति। व्याख्यानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यत्प्रतिव्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत इति मत्वा प्रश्नः। *पाटलिपुत्रं*

न्यासः

व्याख्यानं प्रत्ययार्थः, तस्य समीपे चकारः श्रूयत इति प्रत्ययार्थमात्रस्यैव समानजातीयस्य तेनानुकर्षणं न्याय्यम्, न तु समर्थविभक्तेरपि; समानजातीयस्य तु चकारः समुच्चयं करोति, यथा—'केदाराद् यञ्च' इति; प्रत्ययसमीपवर्तिना चकारेण प्रत्यय एव समुच्चीयते, यथा—'ठञ् कवचिनश्च' इति प्रातिपदिकसमीपस्थेन चकारेण प्रातिपदिकमेव; तत्र प्रत्ययार्थमात्रस्यैवानुकर्षणे सति समर्थविभक्त्यन्तरोपादानात् पूर्वस्याः समर्थविभक्तेर्निवृत्तौ सत्यां भवार्थेऽपि षष्ठीसमर्थादेव प्रत्ययो युक्तः-तदयुक्तमुक्तम्; तत्र भवे चेति, तस्य भवे चेति वक्तुं युक्तम? इत्यत आह—वाक्यार्थसमीप इत्यादि। इहेतिकरणेन तस्य व्याख्यान इत्येषोऽर्थः प्रत्यवमृश्यते। न तु व्याख्यानप्रत्ययार्थः। तस्मादितिकरणानन्तरमुच्चारितश्चकारस्तत्प्रत्यवमृष्टस्य वाक्यार्थस्यैव समीपे श्रूयमाणस्तुल्यजातीयमेव वाक्यार्थं समुच्चिनोति। तेन भवार्थे सप्तमीसमर्थादेव प्रत्ययो भवति। न ह्यन्यथा पूर्वो व्याख्यार्थ उपपद्यते। इतिकरणश्च वाक्यार्थसमुच्चयो यथा स्यादित्येवमर्थ एव कृतः; अन्यथा हि 'तस्य व्याख्याने च' इत्येवं ब्रूयात्। कः पुनरसौ वाक्यार्थ इत्याह—तत्र भव इति।

शला, पाटलिपुत्रः सुकोशलया व्याख्यायते—एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम ।

पदमञ्जरी

सुकोशलया व्याख्यायत इति । नेयं कर्तरि तृतीया, किं तर्हि ? करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायत इत्यर्थः । कथमित्याह—*एवंसन्निवेशमिति* । तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिसन्निवेशो यादृशः सुकोशलायाम्, तेन तया तद्व्याख्यायते । यद्येवम्, तस्य व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति, तत्कथं प्रत्युदाहरणम्? अत आह—*न त्विति* । यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम्, न तस्य नाम भवतीत्यर्थः । किं पुनरिहाभिप्रेतम्? यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं ग्रन्थात्मकम्, एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं कृतम्, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्यानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनैवाक्षेपसिद्धेः । ननु च भवार्थमेतत्स्यात्, न हि तत्राक्षेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभः? एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थं भविष्यति ।

न्यासः

न तु पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनामेति । ननु च पाटलिपुत्रः कोशलया व्याख्यायते, नियतं तेन व्याख्यातव्येन भवितव्यम्, अन्यथा तस्य व्याख्यानी सुकोशला न स्यात् । तस्य व्याख्यानस्य पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनाम भवतीति तत् कथमुच्यते, न तु पाटलिपुत्रशब्दो व्याख्यातव्यनाम भवतीति ? नैतदस्ति; यदीह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम्, न तस्यैतन्नाम भवतीति भावः । किञ्चेह व्याख्यातव्यमभिप्रेतम् ? यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धतरम् । कुत एतत् ? व्याख्यातव्यनामग्रहणात् । इह हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं व्याख्यातव्यार्थं तु न कर्तव्यमेव; विनापि हि तेन व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्ययसिद्धेः । तथा हि 'तस्य' इति तस्य प्रतियोगि व्याख्यानमुपात्तम्, तच्च व्याख्यातव्यस्यैव सम्भवति, नान्यस्य । तस्माद् यत् तस्य व्याख्यातव्यं सामर्थ्यात् तदेव तस्येत्यनेन षष्ठ्यन्तेनोपादीयत इति विज्ञायते । ततश्चान्तरेणापि व्याख्यातव्यनामग्रहणं व्याख्यातव्यनामाभिधायिन एव प्रत्ययो भविष्यतीति किं व्याख्यातव्यनामग्रहणेन ? तत् क्रियते व्याख्यातव्यतया लोके यः प्रसिद्धस्तदभिधायिन एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । व्याकरणादयो ग्रन्थविशेषा लोके प्रसिद्धाः, न ते पाटलिपुत्रादयः । एवमपि नामग्रहणं न कर्तव्यम्, व्याख्यातव्यग्रहणसामर्थ्यादेव हि व्याख्यातव्यतया प्रसिद्धतरेभ्यः प्रत्ययो लभ्यत एव ! नैतदस्ति; व्याख्याने हि प्रत्ययार्थे व्याख्यानादेव व्याख्यातव्यवाचिनः प्रत्यये सिद्धे पुनर्व्याख्यातव्यग्रहणसामर्थ्याद् व्याख्यातव्यतया ये प्रसिद्धास्तेभ्यः प्रत्ययो लभ्यते, न तु तत्र भवे; तत्र सामर्थ्याभावात् । भवेऽपि चार्थे तत्र व्याख्यातव्यतया प्रसिद्ध-

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम्[1] । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः ।

पदमञ्जरी

भवव्याख्यानयोरिति । नात्रायमर्थः—योऽयं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः सोऽपवादविधानार्थ इति; पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात् । तस्माद्भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽयं न त्वणादीनामर्थनिर्देश इत्यर्थः । किमर्थोऽधिकारस्तत्राह—*अपवादविधानार्थ इति* । अणादीनां चायमर्थनिर्देशः कस्मान्न भवति ? तत्राह—*कृतनिर्देशौ हि ताविति* । एकः 'तत्र भवः' इति, अपरः 'तस्येदम्'—इत्येवं कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । तस्मात्तदर्थमेतन्न भवति । पूर्वं त्वधिकारार्थतयावश्यकर्त्तव्यस्यानुषङ्गिकमर्थनिर्देशार्थमिदमिति व्याख्यातम् ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ *अणोऽपवाद इति* । वृद्धाच्छं तु परत्वाद्बाधते । सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकम् । षत्वादिविधायकं शास्त्रं षत्वादिशब्देनोच्यते । नतः = अनुदात्तः, अनतः = उदात्तः । *अन्तोदात्ताः प्रकृतय इति* ।

न्यासः

तराः, तदभिधायिभ्य एव प्रत्यय इष्यत इति; न तु यतः कुतश्चित् । तस्माद् भवाधिकारे रूढ्युपसंग्रहार्थं नामग्रहणं कर्तव्यम् ।

अथ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ? इत्याह—भवव्याख्यानयोरित्यादि । ठञादीनपवादानत्राभिधास्यामीत्येवमर्थो युगपदनयोरधिकारः । ननु किमुच्यते—अपवादविधानार्थ इति; न पुनः प्रकृतानामणादीनां प्रत्ययानामर्थनिर्देशो यथा स्यात् ? इत्यत आह—कृतनिर्देशौ हि ताविति । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकः 'तत्र भवः' इति, अपरः 'तस्येदम्' इति । तस्येदंविशेषत्वाद् व्याख्यानस्य ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ षात्वणत्विकमिति । नातानतिकमिति । उभयत्र द्वन्द्वात् प्रत्ययः । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतय इति । समासस्येत्यनेन बहुवचननिर्देशश्चैवञ्जातीयापरप्रकृत्यपेक्षया ।

---

१. नतोऽनुदात्तः, अनत उदात्तः, तयोर्व्याख्यानम् ; सौवरग्रन्थरूपमित्यर्थः ।

बह्वच इति किम् ? द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते – सौपम् , तैङम् , कार्त्तम् ।

अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः सांहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत् – अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवः आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः – पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । 'क्रतुभ्यः' इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोम-

पदमञ्जरी

उदाहृतयोर्द्वित्वेऽप्येवञ्जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं बहुवचनम् , ताश्च कुत्वरुत्वादयः ।

गतिस्वरेणेति । 'गतिरनन्तरः' इत्यनेन । उदात्त इति वर्णग्रहणम् , तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा 'वर्णादनुदात्ताद्' इत्यत्र । तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्त्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम् । *अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ इति* । तत्र राजसूय-वाजपेयशब्दौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राजा सूयते, राज्ञा वेह सूयते, क्यप् ; तत एव निपातनात्समासः, षष्ठीसमासो वा । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् ; वाजो यवागूभेदः, तस्य पेयः पायो वाजपेय इति । स्तुतिः = स्तोमः, अग्नेस्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः = आग्रयणम् , 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, 'कृदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नङ एव स्वरोऽवतिष्ठते' इत्यन्तोदात्तः । अल्प-

न्यासः

द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति– 'द्व्यजृद्ब्राह्मण' इत्यादिना । सौपमिति । तैङमिति । सुपिङ्शब्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तौ । गतिस्वरेणाद्युदात्त इति । 'गतिरनन्तरः' इत्यनेन । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ; सर्वोदात्तस्य प्रातिपदिकस्यासम्भवात् । सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीति यथा—'वर्णादनुदात्तात्तोपधात् तो नः' इति । अपि चोदात्त इति वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति युक्त एव तदन्तविधिः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ इति । यद्येवम्, राजसूयिकम्,

यागेभ्योऽपि यथा स्यात् – पाञ्चौदनिकः। दाशौदनिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु। 'व्याख्यातव्यनाम्नः' इत्यनुवर्त्तते, तत्साहचर्यादृषिशब्दैर्ग्रन्थ उच्यते। वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः। वैश्वामित्रिकः।

अध्यायेष्विति किम्? वासिष्ठी ऋक् ॥

पदमञ्जरी

पर्यायः पाकशब्दः, पाकश्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः, समासस्वरेणान्तोदात्तः। सत्यन्यार्थ एतस्यारम्भे, अन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तोदात्तानामुपन्यासः।

क्रतुभ्य इत्येव सिद्ध इति। क्रतुयज्ञयोः पर्यायत्वादिति भावः। *असोमयागेभ्योऽपीति।* अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे रूढत्वादन्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणात्तु तेभ्योऽपि भवति। एवं केवलयज्ञग्रहणेऽपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपादानम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानीति। होत्राध्वर्युणा च प्रव्रियन्त इति प्रवराः = भृग्वादयः, तद्यथा भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्नेति होता, जमदग्निवदूर्ववदप्रवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः। एतेन यद्यपि मन्त्रदर्शिष्वृषिशब्दः प्रसिद्धः, तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति। *वसिष्ठस्य व्याख्यान इति।* वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः।

वासिष्ठी ऋगिति भवार्थेऽण्, एवकारः सर्ववाक्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः॥

न्यासः

वाजपेयिकमित्येतदेवोदाहरणद्वयं युक्तम्, राजसूय-वाजपेयशब्दयोः कृदन्तोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वादुत्तरपदं चाद्युदात्तमत्र, एकं क्यबन्तत्वात् कृत्स्वरेण, अपरम् 'यतो नावः' इति समासे च कृते 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिभावेनाद्युदात्तमेवावतिष्ठते; आग्निष्टोमिकं नावयज्ञिकमिति एतदुदाहरणद्वयमयुक्तम्, अग्निष्टोम-नवयज्ञशब्दाभ्यां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताभ्यामनेनाप्राप्तेः? न हि पूर्वेणानेन वा ठञि विशेषः। क्रतुसाहचर्यादत्रोदाहृतम्। शब्दः साहचर्याद् वर्तत इति विज्ञायते ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्, पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः=पिष्टपिण्डाः; तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीषर्थः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दः-शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः । 'द्वयचः' इति ठकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

पदमञ्जरी

पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥ *पुरोडाशाः पिष्टपिण्डा इति* । 'दाश्रृ दाने' कर्मणि घञ्, पुरो दाश्यन्ते दीयन्त इति पुरोडाशाः, पृषोदरादित्वात्समासः, दकारस्य च डकारः, एतेनैतदाह—आकृतिवचनः पुरोडाशशब्दः, न यूपाहवनीयादिवददृष्टनिमित्त इति । *तेषां संस्कारको मन्त्र इति* । 'मखस्य शिरोऽसि' इत्येवमादिः । *पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति* । मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ अत्र भवव्याख्यानौ द्वावर्थौ, यदणौ प्रत्ययावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति; 'तस्य व्याख्याने' इति यदणौ भवतः, 'तत्र भवः' इति चेत्येवं समुच्चयात् । *द्वयच इति ठकि प्राप्त इति* । उत्तरसूत्रे द्वयज्ग्रहणेन ठकि प्राप्त इत्यर्थः ॥

न्यासः

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ पुरोडाशस्येदमित्यन्तोदात्तः । तस्माद् बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञि प्राप्ते । पुरोडाशस्तु 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति मध्योदात्तः । अस्मादणि प्राप्ते ष्ठन् विधीयते । षकारो ङीषर्थः, नकार आद्युदात्तार्थः । तेषां संस्कारो मन्त्रः पौराडाश इति । पुरोडाशसहचरित इति । तादर्थ्यात् साहचर्याद्वा पुरोडाशा येन मन्त्रेण संस्क्रियन्ते तत्र पुरोडाशशब्दो वर्तते, न पुरोडाशेषु । कुत एतत् ? व्याख्यातव्यनामग्रहणानुवृत्तेः । न हि पुरोडाशा व्याख्यातव्यतया प्रसिद्धतराः ॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥

द्व्यजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठक् प्रत्ययो भवति। अणादेरपवादः। द्व्यचस्तावत् – ऐष्टिकः। पाशुकः। ऋकारान्तात् – चातुर्होतृकः। पाञ्चहोतृकः। ब्राह्मण – ब्राह्मणिकः। ऋक् – आर्चिकः। प्रथम – प्राथमिकः। अध्वर – आध्वरिकः। पुरश्चरण – पौरश्चरणिकः।

नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥

अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

पदमञ्जरी

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन ठञः। तत्र ऋक्छब्दे द्व्यक्षु चाणोऽपवादः, पुरश्चरणशब्दोऽपि ल्युडन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः। असिप्रत्ययो हि सप्तम्यन्तादुत्पद्यत इति पुरःशब्दः कारकम्, 'पुरोऽव्ययम्' इति वा गतिः। तेन तस्मादप्यण एवापवादः। ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तेषु ठञोऽपवादः, ऋकारान्तेष्वप्यणोऽपवादः। ये तु तत्र बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेषु परत्वादयं ठञं बाधते। *नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति।* आख्यातार्थं विगृहीतग्रहणम्, नामशब्दात्तु द्व्यच्त्वादेव सिद्धम्॥

न्यासः

छन्दसो यदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुनश्चरणनामाख्याताट्ठक्। अणादेरपवाद इति। आदिशब्देन ठञः। तत्र य ऋकारान्ता उदगातृप्रभृतयो बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेभ्यष्ठञोऽपवादः। ब्राह्मणप्रथमाध्वरेभ्योऽपि ठञ एव। तेऽपि बह्वचः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः। नामाख्यातशब्दादपि समस्तात् तस्यैव। सोऽपि बह्वच्, समासस्वरेणान्तोदात्तश्च। परिशिष्टेभ्योऽणः। पांशुकम्, पाञ्चहोतृकमिति। 'इसुसुक्तान्तात् कः' पञ्चहोतृ-चतुर्होतृशब्दाविगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तौ। पूर्वपदं हि 'त्रः संख्यायाः' इत्युदात्तम्। पुरश्चरणशब्दो ल्युडन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः। आख्यातशब्दः 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तः।

सङ्घातविगृहीतार्थमिति। तच्चैकशेषसमाश्रयणाल्लभ्यत इति वेदितव्यम्॥

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति। ठञादेरपवादः। आर्गयनः। पादव्याख्यानः। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। वास्तुविद्यः।

ऋगयन। पदव्याख्यान। छन्दोनाम। छन्दोभाषा। छन्दोवि-

पदमञ्जरी

अणृगयनादिभ्यः॥ *ठञादेरिति*। आदिशब्देन ठकः छस्य च ग्रहणम्। तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यज्लक्षणस्य ठकोऽपवादः, व्याकरणशब्दाद् वृद्धाच्छस्य, शेषा बह्वचोऽन्तोदात्ताः, तेष्वञः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, न ऋगयनादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, वचनप्रामाण्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्, स एवाण् भविष्यति? अत आह—*अण्ग्रहणमिति*। असत्यण्ग्रहणे यद् वृद्धमन्तोदात्तं बह्वच्, यथा—वास्तुविद्येति, तस्माद् वृद्धाच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्याद्, अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति।

ऋगयनमिति। 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वं न भवति, 'अगः' इति प्रतिषेधात्। अयनशब्दश्च भावसाधनोऽभेदोपचाराद् ग्रन्थे वर्तते, 'अनो भाव-

न्यासः

अणृगयनादिभ्यः॥ ठञादेरपवाद इति। आदिशब्देन ठकश्छस्य च। तत्र ये बह्वचोऽन्तोदात्तास्तेभ्यष्ठञः। विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो द्व्यज्लक्षणस्य ठकः। व्याकरणशब्दाद् वृद्धाच्छस्य। अण्ग्रहणं किमर्थम्? न ऋगयनादिभ्यो यथाविहितमेवोच्येत, न चैवं सत्यपवादाष्ठञादयः स्युरिति संभाव्यते; अपवादविधानस्य हि वैयर्थ्यं स्यात्। तस्माद् वचनप्रमाण्याद् यो विहितो न च प्राप्नोत्यन्येन बाधितत्वात् स एव भविष्यति, स चाणेव? इत्यत आह—अण्ग्रहणमित्यादि। तत्र यद्यण्ग्रहणं न क्रियेत, तदा यदत्र वृद्धमन्तोदात्तं तस्माच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव भविष्यति। तस्माच्छस्य बाधकस्य बाधनार्थमण्ग्रहणम्, तेन वास्तुविद्य इति सिद्धं भवति। वास्तुविद्याशब्दो वृद्धः, समासस्वरेणान्तोदात्तश्च।

ऋगयनेत्यादि। ऋगयनमिति। ऋगयनशब्दो भावसाधन ऋचामयनम्, यद्यपि भावे ल्युट्, तथाप्यभेदोपचारात् तद्वति ग्रन्थे व्याख्यातव्ये वर्तते, स च 'अनो भावकर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः। यैस्तु करणे ल्युटं कृत्वा ऋगयनशब्दो व्युत्पाद्यते, तेषां स कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तो न गणे पाठं प्रयोजयति। ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्येव सिद्धः। पदव्याख्यानशब्दः 'मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः' इत्यन्तोदात्तः। मानेति। मनेर्धातोर्यदा घञ् तदा 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तः। अथ मिनातेर्ल्युट्, तदा 'अनो भावकर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः। छन्दोभाषेति।

चिति । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्त्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा[1] । ऋगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थात् 'आगतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । स्रुघ्नादागच्छन्वृक्षमूलादागत इति ॥

पदमञ्जरी

कर्मवचने' इत्यन्तोदात्तः । पदव्याख्यानशब्दः 'मन्क्तिन्व्याख्यान' इत्यन्तोदात्तः । छन्दोमानशब्द ऋगयनशब्देन व्याख्यातः । छन्दो भावेति कृत्स्वरेणान्तोदातः । छन्दोविचितिशब्दो मन्क्तिन्नित्यन्तोदात्तः । पुनरुक्तशब्दस्थाथादिस्वरेण । निरुक्तशब्दः 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इति । निगमशब्दो गोचरादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः । वास्तुविद्या, क्षत्त्रविद्या, अङ्गविद्येति समासस्वरेण । उत्पातोत्पादशब्दौ थाथादिस्वरेण । अशेः सरन् , वसेः सम्पूर्वाच्चिदिति संवत्सरशब्दोऽन्तोदात्तः । मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदिकस्वरेण । उपनिपूर्वात्सदेः क्विप् , उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

तत आगतः ॥ तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यत इति ।

न्यासः

'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । भाषाशब्दः 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । छन्दोविचितीति । 'मन्क्तिन्' इत्यादिनान्तोदात्तः । पुनरुक्तशब्दाः 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तः । निरुक्तः 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यन्तोदात्तः । व्याकरणशब्दो ल्युडन्तो मध्योदात्तः । निगमशब्दः 'गोचरसञ्चर' इत्यादिसूत्रे घप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वास्तुविद्याशब्दोऽङ्गविद्याक्षत्त्रियविद्येत्येतौ च समासस्वरेणान्तोदात्ताः । उत्पात, उद्पाद—इत्येतौ थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तौ । संवत्सर इति । 'अशेः सर' इत्यनुवृत्तौ वसेः संपूर्वाच्चिदित्येवं व्युत्पादितत्वात् संवत्सरशब्दोऽन्तोदात्तः । मुह्यतेर्धातोः क्तः, क्ते ऊरागमः, तेन मुहूर्त इत्यन्तोदात्तः ।

---

१. अत्र–'छन्दोविजिनी, व्याय, निरुक्त, विद्या, उद्याव, भिक्षा'—एते शब्दा अधिका पुस्तकान्तरे ।